

TEORIJA

IN PRAKSA

6/1998

IZ OBLASTI POLITIKE I SOCIJALNE TEORIJE

TEORIJA IN PRAKSA

Družboslovna revija

Let. XXXV št. 6
November - december 1998,
UDK 3, ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN
IZDAJATELJ/Publisher
*Fakulteta za družbene vede v
Ljubljani*

GLAVNI UREDNIK/Editor
Igor Lukšič

SEKRETARKA/Secretary
Irma Vidmar-Vozelj

OBLIKOVALEC
NASLOVNICE/Designer
Ismar Mujezinović

IZVEDBA
Epromak

TISK
Tiskarna Jože Moškrič, d.d.

UREDNIKI/Associate Editors
*Ivan Bernik, Anton Grizold,
Marko Lah, Igor Lukšič,
Breda Luthar, Vlado Miheljčak*

UREDNIŠKI SVET/Editorial Advisory
Board
*Milan Balažič, Marjan Brezovšek,
Ljubica Jelušič, Maca Jogan,
Stane Južnič, Andrej Kirn,
Zdravko Mlinar (predsednik),
Ivan Ribnikar, Marjan Svetličič,
Niko Toš, France Vreg*

MEDNARODNI UREDNIŠKI
SOSVET/International Advisory
Board
Luigi Graziano
(University of Torino, Italija),
Michael T. Greven
(University of Hamburg, Nemčija),
Stein Kuhnle
(University of Bergen, Norveška),
Arend Lijphart
(University of California, USA),
Philippe Manigart
(Bruxelles, Belgija)
Helmut Willke
(University of Bielefeld, Nemčija),
Peter Dahlgren
(University of Lund, Švedska),
Henry Teune
(University of Pennsylvania, USA)

Članki se referirajo v:

Political Science Abstracts, Sociological Abstracts, Cobiss, IBZ-International Bibliography of Periodical Literature, IBZ-DC-ROM, IBZ-International Bibliography of Books Reviews of Scholarly Literature, IBR-CD-ROM

Uredništvo/Editorial board
1000 LJUBLJANA, Kardeljeva pl. 5, tel. 341-589

Teorija in praksa je dostopna na internetu
[HTTP://WWW.UNI-LJ.SI/~FD_TIP/INDEX.HTML](http://www.uni-lj.si/~FD_TIP/INDEX.HTML)

Naročnina za II. polletje 1998
za študente in dijake 3.000,00 SIT, za druge individualne naročnike
4.000,00 SIT, za podjetja in ustanove 8.000,00 SIT, za tujino 9.000,00 SIT
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 2.000,00 SIT

Revija izhaja ob podpori Ministrstva za znanost in tehnologijo in Ministrstva za kulturo R. Slovenije.
Po mnenju Ministrstva za kulturo RS šteje revija med proizvode, za katere se plačuje 5% davek od prometa proizvodov.
Poština plačana v gotovini.

ČLANKI

Maca JOGAN: Akademsko kariera in spolna (ne)enakost	989
Marjan SVETLIČIČ: Globalizacija: možnosti in priložnosti slovenskega gospodarstva	1015
Zlatko JANČIČ: Nevidna povezava ugleda države in podjetij	1028
Mojca NOVAK: Hazardiranje s starostjo	1042
Ivan BERNIK, Nina FABJANČIČ: Spomini na socializem	1057
Miro CERAR: Objektivna politična odgovornost ministra	1069
Gorazd MEŠKO: Nekateri razsežnosti nasilne viktimizacije	1076
Karmen ERJAVEC, Zala VOLČIČ: Vzgoja za medije na Slovenskem	1089
Roman VODEB: Ideološke paradigme v športu	1100
Tina KOGOVSŠEK: Sistematično identificiranje slabo formuliranih anketnih vprašanj	1118
Matej ANDOLŠEK: Teoretske refleksije Pax Americane: Vloga ZDA v povojnih ekonomskih režimih	1136

PREVOD

Norberto BOBBIO: Odpor: državljanska vojna?	1145
---	------

PRIKAZI, RECENZIJE

Aleš Debeljak: Reluctant Modernity (Zala Volčič)	1155
Ivanka Počkar: Iz časov ječmenove kave. Življenjepisi Štajercev in Kranjcev ob sotočju rek Krke, Save in Sotle. (Ana Barbič)	1157
Radovan Vukadinović: Mednarodni politički odnosi (Lidija Čehulić)	1159
Marie-Janine Calic, Nicole Gnesotto, et al.: The Issues Raised by Bosnia and the Transatlantic Debate (Lidija Čehulić)	1160
Fergus Carr and Kostas Ifantis: NATO in the New European Order (Lidija Čehulić)	1163

AUTHOR'S SYNOPSES

1166

ARTICLES

Maca JOGAN: Academic Career and Gender (In)equality	989
Marjan SVETLIČIČ: Globalization: Chances and Opportunities of Slovene Economy	1015
Zlatko JANČIČ: Invisible Link Between State's and Companies' Reputation	1028
Mojca NOVAK: Hazarding the Old Age	1042
Ivan BERNIK, Nina FABJANČIČ: Memories of Socialism	1057
Miro CERAR: Ministerial Objective Political Responsibility	1069
Gorazd MEŠKO: Some Dimensions of Violent Victimization	1076
Karmen ERJAVEC, Zala VOLČIČ: Education for Media in Slovenia	1089
Roman VODEB: Ideological Paradigms in Sport	1100
Tina KOGOVSĚK: Systematic Identification of Badly Worded Survey Questions	1118
Matej ANDOLŠEK: Theoretical Reflexion on Pax Americana: the Role of USA in Post-war Economic Regimes	1136

TRANSLATION

Norberto BOBBIO: Resistance: Civil War?	1145
---	------

PRESENTATION, REVIEWS

Aleš Debeljak: Reluctant Modernity (Zala Volčič)	1155
Ivanka Počkar: From the Times of Barley Groats. Biographies of Styrians and Carniolans at confluence of Krka, Sava and Sotla. (Ana Barbič)	1157
Radovan Vukadinović: International Political Relations (Lidija Čehulić)	1159
Marie-Janine Calic, Nicole Gnesotto et al.: The Issues Raised by Bosnia and the Transatlantic Debate (Lidija Čehulić)	1160
Fergus Carr and Kostas Ifantis: NATO in the New European Order (Lidija Čehulić)	1163

AUTHORS' SYNOPSES

1166

Maca JOGAN¹IZVIRNI
ZNANSTVENI
ČLANEKAKADEMSKA KARIERA IN SPOLNA
(NE)ENAKOST

Povzetek. V prispevku so predstavljeni nekateri izsledki raziskave (1996) o položaju akademsko delujočih žensk (na vzorcu 41 docentk in 71 asistentk) na Slovenskem. Čeprav na ravni splošne vrednotne usmeritve ne prevladuje več ženskosovražna drža, se docentke in asistentke srečujejo z ovirami znotraj in zunaj akademskega prostora, ki se izražajo v različnih oblikah (bolj ali manj odkrite) diskriminacije, s čimer se (re)producira dejanska neenakost možnosti v primerjavi z moškimi (npr. nadobremenjenost žensk z neprijetnimi rutinskimi opravili na delovnem mestu, negativni predsodki o ženskah v znanosti, nadobremenjenost z družinskimi deli). Akademsko kariero je zaradi tega za ženske v primerjavi z moškimi težja in povezana z večjimi vlaganji in odrekami (zlasti v zasebnem življenju). Kljub prevladujoči deprivaciji so respondentke pokazale nizko stopnjo ozaveščenosti glede možnosti izboljšanja obstoječega stanja.

Ključni pojmi: neenakost po spolu, diskriminacija, akademska kariera in ženske, seksizem, egalitarizacija možnosti, predsodki

Uvod

Upoštevanje temeljnih značilnosti reproduciranja spolno pristranskega družbenega reda v dosedanem razvoju je nujno potrebno, če hočemo razumeti katerikoli delni pojav v sodobnosti. Obče značilnosti določanja vsakdanjega življenja in obnašanja ter delovanja posameznikov so vidne tudi na področju ustvarjanja in uporabe znanja. S tega vidika so upravičene zahteve, da je treba pri pojasnjevanju sodobnih pojavov spolne diskriminacije v znanosti in raziskovanju spoznavno pozornost razširiti na širše družbeno in kulturno okolje (npr. J. Kettle 1996, 60-64). Torej ne gre za to, da bi se spraševali, kaj je narobe z dekletimi in ženskami v znanosti, temveč kaj je narobe z institucionalnim okoljem, v katerem deluje znanost, kot poudarjata S. Harding in E. McGregor (1996, 16). Takšno gledišče je primerno tudi za presojo dosedanega postopnega vstopanja žensk v znanost in za razumevanje značilnosti njihove akademske kariere v sodobnosti.

¹ Dr. Maca Jogan, redna profesorica na Fakulteti za družbene vede.

Obravnava spolne neenakosti v akademskem delovanju na Slovenskem ob koncu 20. stoletja je zato v tem prispevku umeščena v širši zgodovinski in kulturni prostor, katerega temeljna značilnost je androcentrizem.

Androcentrizem in izključevanje žensk iz (produkcije) znanja

Izključevanje žensk iz območja razumskosti in zlasti iz produkcije znanja in definicij smiselnosti ter vzorcev vsakdanjega življenja je neločljiva sestavina razvoja zahodne civilizacije v zadnjih (vsaj) treh tisočletjih (Jogan 1997). Posledic tega dolgotrajnega utrjevanja in reproduciranja androcentrizma in androarhalnega reda ni mogoče odpraviti v stoletju ali celo v nekaj desetletjih. Z desetletji namreč merimo izrazita prizadevanja OZN in nekaterih drugih organizacij in/ali asociacij (npr. Svet Evrope, Komisija EU, Jogan 1992) v drugi polovici 20. stoletja, da bi odpravili vse oblike diskriminacije po spolu.

V nekaterih okoljih se pojavljajo stališča, da je v (postmoderni) sodobnosti že sam pojem diskriminacija zastarel in neuporaben. Na to je na 3. evropski konferenci feminističnega raziskovanja (v Coimbri 1997) opozorila U. Mueller (profesorica na Univerzi v Bielefeldu). Prepričanje, da diskriminacija po spolu ni več problem, pa se lahko ohranja predvsem zaradi pomanjkanja informacij o novih prikritih in prefinjenih oblikah seksizma, opozarjata med drugimi npr. N. Benokraitis in J.R. Feagin (1995, 3). Stališče o zastarelosti je vsekakor vprašljivo, saj pomikanje samega pojava v območje manjše očitnosti (vidnosti) še ne pomeni njegovo odmrtnje. Prej bi lahko v takšnih razlagah videli izraze protiženskega zasuka, ki se je razvil v osemdesetih in devetdesetih letih v ZDA. Po ocenah nekaterih raziskovalk naj bi v osemdesetih letih 20. stoletja v ZDA šlo za "desetletje zasuka" ("backlash decade" - Susan Faludi), za "retroseksizem", za "novi val seksizma" (Donna Jackson, po N. Benokraitis 1995, 12), katerega cilj je napadanje in odpravljanje pridobitev ženskega gibanja ter zagovarjanje "prave", tradicionalne vloge moškega in ženske.

Čeprav je v sodobnosti vrsta zunanjih izrazov moškosrediščne kulture manj vidna ali jih več ni, pa to še ne pomeni, da bi bil androcentrizem izkoreninjen. Kot duhovna podlaga urejanja vsakdanjega življenja in kot vezivo medčloveških odnosov je androcentrizem v svoji rutiniziranosti izjemno trdovraten, kompleksen in vseprežemajoč. Ob koncu 20. stoletja lahko govorimo le o začetni stopnji erozije te vrste seksizma (Jogan 1994; Jogan 1992, 1141-1142). Erozija pa nikakor ni posledica neke "naravne" evolucije ali samodejnega moralnega spreobračanja nosilcev prednostnih položajev, temveč plod dolgotrajnega in naporenega organiziranega delovanja podrejenega spola (v zadnjih dveh stoletjih).

Prav nič presenetljivo ne more biti, če (in ko) v sodobnosti odkrivamo najrazličnejše izraze učinkov pretekle seksistične delitve dela, ki jih nedvomno ne moremo razumeti zgolj kot neke naključne ostanke. Delitev dela in osebnostnih lastnosti po spolu je bila namreč (v vseh sistemih vladavine, gospodovanja) strogo zamejena, utrjevana in nadzorovana tako, da je bila moškimi dodeljena javna sfera in hierarhično višje mesto ter nadrejen položaj ne le v javni temveč tudi v zasebni

sferi. Vse prednosti so (bile) moškimi institucionalno zagotovljene, čeprav neenako glede na socialni položaj (na kar opozarja npr. tudi M. Messner 1997, 59). Družbeno nujne in neprekinjene dejavnosti pri zagotavljanju obstoja posameznika in vrste so bile določene kot ženska dela in nižje vrednotene v primerjavi z javnimi (moškimi). Ženski je bila določena vloga (u)domače(ne)ga bitja, ki je primarno ("po naravi") mati in gospodinja ter prenašalka (spolno neenakih) vzgojnih vzorcev. V glavnem je bilo zaželeno in obvezno, da so ženske nastopale kot instrumenti - "govoreča orodja", vendar tudi v vlogi orodja zelo omejeno govoreča. Podobno kot moške prednosti so (bile) ženske prikrajšanosti institucionalno varovane in neenako obsežne glede na socialni položaj (Jogan 1990, 33-45).

Zlasti za zadnja desetletja 20. stoletja je značilno, da prevladujejo neuravnotežene družbene in kulturne določilnice vsakdanjega življenja, kar za "prišleke", za tiste, ki vstopajo v nove, netradicionalne vloge pomeni posebno, dodatno breme. Seveda je to breme spet spolno neenako razporejeno: medtem ko pri ženskah prevladuje materialno in moralno nadobremenjevanje, je pri moških bolj navzoče moralno obremenjevanje. Vstop žensk v javni prostor je namreč praviloma potekal po seštevalnem načelu (=tradicionalna + nova vloga), torej je šlo za pogojno vključevanje v javni prostor. Preprosto to pomeni, da ženske lahko delujejo javno na različnih področjih pod pogojem, da se zavedajo svoje primarne vloge.

Ta model razdomačevanja žensk je - kljub nekaterim spremembam - še vedno trdno usidran kot bolj ali manj samoumevna predpostavka organizacije življenja. V sodobnosti se vedno bolj utrjuje spoznanje, da vstopanja žensk v javno delovanje ni spremljalo enako obsežno vstopanje moških v zasebni prostor. Za moške v glavnem ne velja seštevalni princip kot samoumevni imperativ organizacije življenja. Tisti (še vedno redki), ki pa začenjajo uresničevati novo vlogo, so v neuravnoteženih okoliščinah deležni predvsem moralnih "nagrada" v obliki zasmevanja in zasramovanja. Takšno nagrajevanje korenini v moralnih zapovedih androcentrične delitve dela med spoloma, ki jih v veliki meri podpira tudi institucionalni red; ta še namreč ne vključuje v zadostni meri prerazporeditvenega načela, po katerem imata oba spola enakomerno določene odgovornosti in obveznosti na vseh področjih delovanja - torej od partnerske skupnosti, družine do "visoke" državne politike.

Zaradi tega razmika med ženskim in moškim vzorcem delovanja in osebnostne identitete se večina žensk v sodobnosti srečuje z napetostjo, ki jo vzdržuje na eni strani težnja po neodvisnosti in samostojnosti, podprta s pravnim priznanjem enakosti, na drugi pa dejansko slabši položaj (nadobremenjenost) v razporeditvi vseh nujnih eksistencialnih del. Treba pa je poudariti, da se z različnimi napetostmi srečujejo tudi (še vedno zelo) redki moški, ki poskušajo prakticirati novo vlogo. Odpravljanje napetosti pa ni odvisno le od individualne neseksistične usmeritve in pripravljenosti za spreminjanje, temveč od hkratnega učinkovanja "objektivne" institucionalne urejenosti.

Ker je v novem veku - v procesih postopne sekularizacije in deteologizacije razlag reda in smiselnosti človeškega delovanja - vlogo ključnega producenta znanj prevzemala znanost, so tudi ustanove, kjer je potekal ta proces, dosledno izključevale ženske z "znanstvenimi" utemeljitvami o izraziti drugačnosti, neprimernosti

za tako resne dejavnosti, s poudarjanji primarne "naravne vloge", iracionalnosti itd. Pri evropskih mislecih je bil v zgodnjem obdobju modernizacije najvplivnejši vir za tovrstno utemeljevanje drugorazrednosti in podrejenosti žensk Aristotel (384-322 pnš), kar nedvoumno potrjujejo podrobne raziskave v sodobnosti (Sommerville 1995, 11-17). Ta mislec, ki je teoretsko dokončno zatrl nastavke za spolno enakost (delno so bili razviti npr. v Špartii) in simbolno utrdil ter opravičil že vzpostavljen strog androcentrični pravni red (zlasti je pomemben Solon, 683-599 pnš), je gospodoval zahodni misli dve tisočletji (Ogilvie 1988, 4). Po institucionalni utrditvi krščanstva (4. st. nš) je "naturnost" manjvrednosti žensk in njihove izključenosti iz ustvarjanja znanja neprekinjeno in mnogostransko utrjevala cerkev s krščansko religijsko razlago; ta pa je prevzela mnoge ženskosočasne sestavine iz že davno prej uveljavljenega judovstva.

Ko so se začele pojavljati (konec 18. stoletja in kasneje) prve zahteve po vstopu v svet osvajanja, kasneje tudi produkcije in diseminacije znanosti, ni manjkalo svaril o potencialnem neredu, celo razkroju družbe, če bi se to res zgodilo (Jogan 1997). Tako so se tudi posvetne ("znanstvene") razlage posluževale vzorcev, ki so jih v preteklosti vključevale zlasti mitske in religijske razlage, da bi pomagale utrjevati (enospolni) red. Pravzaprav je bilo podcenjevanje žensk samoumevna trajnica v vseh vrstah predmodernega intelektualnega naprežanja, o čemer je odkrito spregovorila Christine de Pizan že leta 1415 (1997, 7): *"Filozofi, pesniki in moralisti - in še dolg spisec bi lahko našteji - zdi se, kot da vsi govorijo z istim glasom in sklenejo, da je ženska v temelju slaba in nagnjena k pregrehi."* Za 15. stoletje pa zveni naravnost prevratniško (in docela utopično) jasno spoznanje iste avtorice (Pizan 1997, 20) o pomenu vključevanja žensk v izobraževanje: *"...če bi bila navada, da bi pošiljali deklice v šolo in jih metodično poučevali znanosti, kot to počno z dečki, bi se naučile in razumele vse težke umetnosti in znanosti enako kot oni."*

Dokler je celoten družbeni red izključeval ženske iz izobraževanja (ki je bilo normalno za moške - seveda neenako glede na socialni položaj), se je le redkim posameznicam posrečilo, da so postale ustvarjalke znanja. Na podlagi temeljitih zgodovinskih raziskovanj v zadnjih desetletjih 20. stoletja se postopno oblikuje tudi podoba o usodi "umnih žensk" v preteklosti, ki potrjuje domnevo C. de Pizan. Čeprav je število teh ustvarjalok, ki so pripadale najvišjim socialnim plastem in bile deležne privatne vzgoje po volji redkih moških - zlasti očetov, majhno, pa je bilo še to v zgodovinskem spominu do najnovejšega časa nevidno.

Na podlagi biografskih in bibliografskih podatkov, ki jih je zbrala Marilyn B. Ogilvie v delu *Women in Science* (1988) za zahodno civilizacijo v času od antike do začetka 20. stoletja, vidimo, da so se redke izjeme pojavile že v antiki: od 1200 pnš. (Agamede, grška zdravnica) do leta 500 nš., torej v 1700 letih, je ustvarjalo znanje 21 žensk (zlasti na področju medicine); brez dvoma najbolj slavna je matematičarka in filozofinja Hipatija iz Aleksandrije (370-415 nš). V 900 letih srednjega veka je znanih 9 žensk (med njimi v novejšem času vedno bolj popularna Hildegard von Bingen), v 15., 16. in 17. stoletju je delovalo 21 žensk, v 18. st. 26, v 19. in v začetku 20. stoletja pa 109 žensk (zlasti na področju biologije in astronomije).

Ob naraščajočih zahtevah žensk, da se izobražujejo in da se vključujejo v znanstveno produkcijo znanja, se je krepilo tudi mizogino delovanje; poleg tradicionalnih razlag je začela nastopati tudi znanost, ki se je od razsvetljenstva naprej vedno bolj utrjevala kot odločilna producentka znanj, pravil in vzorcev delovanja ter medčloveških odnosov. Ker je bila samoumevnost stroge spolne delitve dela ogrožena, so se tudi veliki umi izjasnjevali o tem, kaj je (edino) pravilno glede na spol in zagovarjali obstoječi red. In spet se je ponavljala zgodba, katere bistvo je razkrila že Christine de Pizan, pa bodisi da je šlo za visoko razpravljanje o duhu in razmerju med partikularnim in splošnim (npr. G.W.F. Hegel v svoji Fenomenologiji duha 1807 omejuje žensko na partikularno), ali za bolj pritlehna vprašanja zagotavljanja pozitivnega reda (npr. A. Comte).

V 19. in v začetku 20. stoletja so različne discipline nadaljevale in dopolnjevale delo velikih mislecev in znanja željne pripadnice "nežnega spola" prepričevale o razlogih za nesmiselnost njihovih teženj (Nordenboos 1995, 4-6), kot so: manjša razvitost ženskega telesa; manjše intelektualne zmogljivosti in nesposobnost za abstraktno mišljenje (dokazovane z razlikami v prostornini možganov); škodljive posledice resnega študija za žensko zdravje nasploh, zlasti za njihove reproduktivne zmogljivosti (predvsem ginekološke študije); močnejša čustvenost žensk kot ovira za razvoj objektivnega in abstraktnega mišljenja (psihološke študije). Te razlage so se umikale in ponikale v "duhovno podzemlje", kolikor bolj so ženske vstopale v samo znanost, vendar so še tudi ob koncu 20. stoletja - vsaj delno - navzoče in vir za različne oblike posrednega, prikritega seksizma.

Po intenzivnih in dolgotrajnih bojih organiziranih žensk - zlasti v 19. stoletju - je obrambna moč univerze kot moške trdnjave v Evropi končno začela popuščati, najprej v Franciji (1862), nato postopno v drugih državah (npr. v Avstroogrski 1897 - Heindl 1993,18; v Nemčiji 1908). Očitno je, da je v evropskem prostoru preteklo več stoletij od ustanovitve univerz do časa, ko so smele na njih študirati tudi ženske (npr. v Franciji dobrih 600 let, na Poljskem 533 let, v Rusiji 162 let). Šele v 20. stoletju se je torej v Evropi končalo dolgotrajno obdobje popolnega izključevanja žensk iz znanosti.

G. Nordenboos (1995,4) razlikuje pet stopenj vključevanja žensk v znanost oziroma na univerzo: a) popolno izključevanje žensk; b) ženske kot izjema v znanosti; c) ženske kot manjšina, ki je sprejela moško določena pravila, opredelitve, raziskovalne programe; č) ženske, ki so se organizirale v okviru programov za proučevanje žensk; d) popolna vključitev žensk v znanost. Za devetdeseta leta 20. stoletja je značilno, da - različno intenzivno glede na področje znanstvenega delovanja - soobstajajo osrednje tri stopnje in da prevladuje tretja. Po zaslugi rezultatov znanstvenega delovanja na področju proučevanja spolov (četrti stopnja) v zadnjih treh desetletjih je mogoče peto stopnjo upoštevati kot zaželen cilj, ki ima vsekakor pomembno urejevalno vlogo v načrtovanju kratko- in dolgo-ročnih strategij za naslednja desetletja.

Ženske kot socialna manjšina v akademskih ustanovah

Razumljivo je, da so se ženske ob vstopanju na univerzo srečevale z najrazličnejšimi ovirami - najprej kot študentke, kasneje kot pripadnice akademskega osebja. Kljub močni feminizaciji univerzitetno študirajočih na dodiplomskem študiju in kljub postopnemu večjemu vključevanju žensk v različne stopnje podiplomskega izobraževanja (zlasti v drugi polovici 20. stoletja v večini industrijsko razvitih držav), sestava učnega in vodilnega osebja na univerzah v mnogih deželah kaže podprezentiranost žensk: ženske so malo ali zelo malo navzoče zlasti na višjih ravneh.

Tako za udeležbo v raziskovanju, poučevanju kot vodenju akademskih ustanov je značilna vertikalna spolna segregacija: deleži žensk so toliko manjši, kolikor višji je položaj. V nekaterih evropskih državah so bili v devetdesetih letih npr. deleži žensk med vsemi rednimi profesorji naslednji: 6% v Švici (1995), 9% v ZRN (1997), 5% v Veliki Britaniji (1994), 8% v Sloveniji (1996). Samo delno je mogoče pričlo število žensk na višjih klinih akademske hierarhične lestvice pojasniti z relativno kratkotrajnostjo možnosti, da se sploh univerzitetno izobražujejo, kar je povezano tudi s pomanjkanjem vzornic ("role models") in ugodnejšimi okoliščinami načrtovanja subjektivne kariere. Velik del določilnic, ki so manj ugodne za akademsko kariero žensk, pa izvira iz širšega institucionalnega in kulturnega okolja.

Na splet teh širših okoliščin moramo biti pozorni tudi, kadar gre za sorazmerno pospešeno povečevanje deležev žensk na višjih akademskih položajih v nekem okolju. Tako npr. najnovejši podatki za nekatere postsocialistične države (zelo očitno je to npr. na Poljskem in na Madžarskem) kažejo, da se v devetdesetih letih 20. stoletja občutno povečuje delež žensk na višjih akademskih ravneh. Vendar pa to ni v zvezi z občim zboljševanjem položaja žensk v teh družbah, temveč predvsem s povečevanjem odliva moških na privlačna delovna mesta zunaj akademskih ustanov v državi ali zunaj nje, kjer pa so navadno bistveno bolje plačani. Po drugi strani pa se viri za znanstveno delovanje v teh (prehodnih) družbah zmanjšujejo, kar vpliva tudi na zmanjševanje možnosti za kakovostno delo, na zniževanje plač v tem sektorju in na upadanje socialnega statusa in ugleda znanosti sploh. Tako je ženskam odprta pot, ker so prazni prostori, ker ni "boljših" izbir, seveda pot, ki jih vodi v položaj socialne manjšine.

Spričo trdovratnosti ženskam neprijaznih androcentričnih vzorcev vsakdanjega obnašanja in glede na počasno in neenakomerno spreminjanje strukturnih določilnic, ne preseneča, če različne raziskovalke v sodobnosti odkrivajo posebne značilnosti položaja akademsko delujočih žensk. Ker povsod prevladuje androcentrična kultura, so tudi odkrite značilnosti praktično univerzalne. Pomembno pa je, da vsaj glavne (globalne) značilnosti spoznamo, da bi laže razkrivali njihovo vsebnost v posamičnih okoljih in tudi (lokalno) delovali.

Pričakovanja žensk glede svoje kariere so se spremenila in predvsem niso vezana le na vlogo poročene žene, matere in gospodinje, temveč na hkratno vključitev v plačano delo (Evetts 1996, 13). Kljub začetim spremembam v delitvi družinskega (domačega) dela še vedno prevladujejo spolno neenaka družbena pričakovanja, ki ne spodbujajo usklajevanja med javno in zasebno vlogo žensk,

temveč bremena eksistencialno nujnega dela preprosto povezujejo s pravo žensko identiteto. Enostransko poudarjanje materinstva v identiteti žensk (predvsem "biti dobra mati") je kritičnega pomena za žensko zaznavanje samospoštovanja in samozaupanja ter za občutenje zadovoljstva (Evetts 1996,10), kar je izredno pomembno za napredovanje v karieri. Po drugi strani pa pričakovanja glede kariere moških niso povezana s prerazporeditvijo njihovih obveznosti in delno podomačitvijo, temveč enostransko usmerjena na delovno uspešnost. J. Evetts (1996,85-87) se gotovo ne moti, ko (na podlagi prevladujoče prakse v VB) sklepa, da je očetovstvo združljivo z neprekinjenim profesionalnim razvojem in napredovanjem v karieri, materinstvo pa vključuje bodisi prekinitev profesionalnega napredovanja ali odlaganje in zapostavljanje kariere v korist otrok in/ali drugih družinskih obveznosti, ali pa napredovanje v karieri ob izjemni nadobremenitvi žensk. Po podatkih raziskave na Danskem tudi same akademsko delujoče ženske vidijo v družinskih obveznostih oziroma otrocih pomembno oviro v karieri (Nielsen in Elkjaer 1991,213).

Neenakost pričakovanj v širšem socialnem okolju lahko razumemo kot temeljno predpostavko ne le za individualne neuravnoteženosti in napetosti v akademski karieri žensk, temveč je že od začetka akademskega izobraževanja žensk po svoje vplivala tudi na horizontalno segregacijo, ki se kaže v kopičenju žensk v "ženskih" strokah. Prav namen, da bi bile bolj usposobljene za opravljanje "prave" ženske vloge, torej za skrbstveno delo za druge, je "posvečeval" začetno odpiranje vrat akademskih ustanov tudi za ženske. Tako so ženske smele vstopati v "dopolnilna območja" ob strogem spoštovanju ločenosti moške in ženske sfere (Ogilvie 1988, 16,17).

Čeprav se meje med območjema postopno in neenakomerno zabrisujejo, so še vedno izrazito feminizirane družboslovne, pedagoške in humanistične stroke, izrazito maskulinizirane pa tehnične. To značilnost lahko ponazorimo s podatki za Univerzo v Ljubljani, kjer je bilo v št. letu 1997/98 vpisanih na Pedagoški fakulteti 90% žensk (od 1.772 vseh), na Filozofski 79% (od 4.198), na Fakulteti za farmacijo 77% (od 694), na Fakulteti za družbene vede 70% (od 2.099), na Fakulteti za računalništvo in informatiko 7% (od 62), na Fakulteti za strojništvo 3% (od 1.192) in na Fakulteti za elektrotehniko 2% (od 1.423). V istem študijskem letu (1997/98) je bila stopnja feminizacije učiteljskih položajev na najbolj feminiziranih fakultetah precej nižja (Pedagoška fakulteta 41% žensk, Filozofska 28%), na maskuliniziranih pa enaka stopnji feminizacije študirajočih (Fakulteta za strojništvo 3%, Fakulteta za elektrotehniko 2%).

V okoljih, kjer obstaja očitna hierarhija med univerzami, so ženske bolj navzoče v nižje rangiranih ustanovah, manj pa jih je na vrhunskih (npr. v ZDA - Billard 1996,117), oziroma manj jih je na starih, priznanih kot na mladih ustanovah. Kot navaja J. Kettle (1996, 52), je bilo npr. 1994 v VB na "novih" univerzah od vsega akademskega osebja zaposlenega s polnim delovnim časom 23,8% žensk, na "starih" univerzah pa 15,9%.

Ob pravni izenačenosti se akademsko delujoče ženske srečujejo zlasti s prikrito, posredno diskriminacijo, ki se kaže na različne načine. Manjše možnosti napredovanja žensk temeljijo na podcenjevanju dela žensk, na negativnih stereotipih in

prepričanjih, da so ženske intelektualne zmogljivosti nižje kot moške in da je delo žensk manj kakovostno, kar se odraža v nižjem rangiranju ženskih del in v manjši verjetnosti, da bodo objavljena (Radtke 1991,69; Billard 1996, 136-138).

Ta spoznanja niso plod znanstvene fantastike ali ženske preobčutljivosti, temveč rezultat natančnih empiričnih proučevanj. Zelo zgovorni so npr. podatki švedske raziskave, ki je bila opravljena 1995 in v kateri so raziskovali ocenjevanje 55 ocenjevalcev švedskega Sveta za medicinsko raziskovanje (Wenneras in Wold 1998, 24). Pri ocenjevanju "znanstvene kompetentnosti" 114 prosilcev (62 moških in 52 žensk) za postdoktorske raziskovalne položaje se je pokazala izrazita spolna pristranskost, oziroma precenjevanje moških in podcenjevanje ženskih del: ob izenačenih znanstveni produktivnosti je za enako oceno morala ženska prosilka imeti 2.6 krat večje število prispevkov v ustreznem znanstvenem časopisu kot moški. Pomembne so tudi ugotovitve, da je isto delo drugače ocenjeno, če ocenjevalec domneva, da ga je napisala ženska; prav tako se spolno različno razlaga uspešno izvedeno delo, kajti ženska uspešnost naj bi bila posledica truda ali sreče, moška pa znanstvene kompetentnosti (Wenneras in Wold 1998, 25).

Razlage, da ženske ne morejo doseči visokih položajev na univerzi, ker da manj publicirajo kot moški, so bile zavržene s tem, ko je bilo ugotovljeno, da ženske publicirajo manj samo v obdobju, ko imajo majhne otroke, velika pedagoška bremena ali samo delni delovni čas (Nordenboos 1995, 9). Kljub manjšim možnostim objavljanja, pa različne študije kažejo, da ni bistvenih spolnih razlik v produktivnosti, merjeni bodisi s številom objavljenih del ali pa z indeksom vpliva (Wenneras in Wold 1998, 25). Sicer pa je bilo v različnih okoljih (npr. na Finskem, v ZDA) ugotovljeno, da so poročene ženske bolj produktivne kot neporočene ter da so enako - ali celo bolj - produktivne ženske z otroki kot kolegice brez otrok in da temu primerno tudi napredujejo (Wenneras in Wold 1998,26; Billard 1996, 124). Pri pojasnjevanju zveze med maritalnim položajem in napredovanjem v karieri sta med drugimi pomembni vsaj dve okoliščini: brez dvoma sta osebno zadovoljstvo in občutek sreče pomembni spodbudi za delo, po drugi strani pa so v povezavi s partnerjem/možem boljše možnosti za neformalno povezovanje.

Prav ta oblika združevanja, ki je zelo pomembna za sprejemanje formalnih odločitev, je ženskam manj dostopna, zlasti ženskam z otroki (Kettle 1996, 60; Evetts 1996, 16), kajti neformalno povezovanje poteka bodisi v času, ki je manj primeren za ženske (po delovnih urah, ko mnoge čaka "primarna" vloga doma) in/ali na mestih, ki so namenjena sprostitvi v prostem času (igrišča, bari, itd.). Ženske so socialno bolj izolirane (Bagillhole 1994, 18-20), pretežno ostajajo zunaj ključnih moških združb, ki so na podlagi osebnih in prijateljskih stikov ("old-boy networks" - Benokraitis in Feagin 1995, 29-30) tudi pomembne določevalke ugleda ter usmerjevalke razvoja ustanove/organizacije. Tako se srečujejo tudi s pomanjkanjem podpornih in spodbujevalnih sistemov v svojem delovnem okolju (Stolte-Heiskanen 1991, 56).

Izključevanje iz neformalnih mrež tako ob neenakomerni obremenjenosti žensk v primerjavi z moškimi (Siemienska 1992), nadobremenjevanju žensk z "umazanimi", neprijetnimi deli v akademskih ustanovah (Benokraitis 1995,128), strožji kontroli pri napredovanju (Bagillhole 1994,22) ter ob njihovi družinski nado-

bremenjenosti dodatno prispeva k temu, da je delovno okolje do žensk bolj neprijazno kot do moških (Kettle 1996, 54), da prevladuje "hladna klima" (Harding 1996,9), kar pa spet prispeva k temu, da so ženske tudi pri upravljalni, vodstveni dejavnosti marginalizirane (Hornby in Shaw 1996, 79).

Če sklenemo, cela vrsta okoliščin - od kulturne usmeritve in družbenega institucionalnega reda, preko organizacijske sestave akademskih ustanov do družinskega okolja in subjektivnih stališč - kaže na to, da je akademska kariera žensk otežena, oziroma da se srečujejo z vrsto bolj ali manj vidnih ovir. Preprosto in jedrnato, ženske so pretežno (še vedno) v vlogi "služkinj razreda producentov znanj", kot je z metaforo označila vlogo akademskih žensk npr. na Finskem V. Stolte-Heiskanen (1991,35).

Akademska kariera in spola v sodobni slovenski družbi

Tudi v sodobni slovenski družbi je - kljub temu, da med študirajočimi na univerzi prevladujejo ženske in da so od začetka osemdesetih let bolj učinkovite v času dodiplomskega študija ter da se povečuje delež žensk med magistri in doktorji znanosti - še vedno dokaj opazna vsebnost moškosrediščne kulture. Androcentrične sestavine vsakdanje kulture ob delnem institucionalnem spreminjanju (per definitionem androgino usmerjenem) spodbujajo nastajanje (bolj ali manj) neuravnotežene osebnostne identitete predvsem pri ženskah zaradi njihove "tradicionalne" marginalne določenosti, izključenosti iz javne in razumske sfere in družinske nadobremenjenosti. Akademske delujoče ženske se tako srečujejo z mnogimi ovirami duhovnega in čisto materialnega značaja, ki prispevajo k oteženosti njihovega delovanja in napredovanja, kar velja zlasti za ženske, ki so tudi matere (teh je pa večina).

V nadaljevanju bomo ob nekaj kazalnikih orisali, kakšno je stanje na slovenskih univerzah hic et nunc, torej kolikšna je vsebnost androcentrizma v vsakdanjih vzorcih delovanja v devetdesetih letih 20. stoletja. Iz vrste možnih kazalnikov bomo vzeli dva, ki pa sta po svoje sporočilno pomembna, saj zajemata tradicionalno bipolarno opredelitev "prave" vloge po spolu: družinsko obremenjenost akademsko delujočih žensk in stereotipe, s katerimi se srečujejo v (še vedno pretežno moško določenem) akademskem okolju. Pri tem se bomo poslužili izsledkov manjše raziskave, ki je bila izvedena sredi leta 1996 na vzorcu docentk in asistentk ljubljanske in mariborske univerze.(1)

Akademske delujoče ženske in družinsko delo

Pravo podobo ("dramatično" z vidika "nenevtralne" znanstvene presoje) družinske nadobremenjenosti respondentk dobimo na podlagi odgovorov na tri vprašanja, ki neposredno merijo vključenost v dela z otrokom/ki. Treba je opozoriti na to, da ima otroke večina respondentk docentk (82,9% - 34 oseb) in asistentk (69% - 49 oseb) in da ima tudi večina v obeh kategorijah stalne partnerje (večinoma zakonske može), da torej pri njih prevladuje dvostarševska družinska skupnost.

Na vprašanje "Kdo se v prostem času več ukvarja z vašim otrokom (otroki)?" odgovarjajo respondentke ločeno po kategorijah takole:

	docentke (N=34)	asistentke (N=49)
* jaz sama	50% (17)	36,7% (18)
* oba približno enako	38,2% (13)	59,2% (29)
* partner	3% (1)	4% (2)

Čeprav so v času anketiranja docentke že bile večinoma osvobodjene neposredne skrbi za otroke (saj jih je imela večina stare nad petnajst let), podatki kažejo, da je bila njihova obremenitev z otroki večja, kot je sedanja obremenitev asistentk - torej se počasi le spreminja delitev dela v družini. Sklepali bi lahko o (parcialni) tendenci uravnotežanja vključevanja obeh staršev v starševske dejavnosti. Očitno pa je, da ne prihaja do sprevračanja vlog, da bi moški - očetje prevzemali večino skrbi za otroke v prostem času.

Tako ostajajo starševske obveznosti še (vedno) bolj v pristojnosti matere kot očeta, kar kažejo tudi podatki o stikih z zunanjimi ustanovami. Na vprašanje "Kdo porabi več časa za stike z ustanovami, ki so povezane z družinskimi nalogami)", so odgovori razporejeni takole:

	docentke (N=34)	asistentke (N=49)
* jaz sama	70,6% (24)	63,2% (31)
* oba približno enako	26,4% (9)	34,7% (17)
* partner	3,0% (1)	2,1% (1)

Najmanjša - in skoraj stalna - je vključenost očetov v nego bolnega otroka, kar kažejo odgovori na vprašanje "Če je vaš otrok bolan, kdo ostane pri njem doma?":

	docentke (N=34)	asistentke (N=49)
* vedno le jaz sama	35,3% (12)	26,5% (13)
* večinoma jaz, včasih partner	41,2% (14)	49,0% (24)
* oba približno enako	11,7% (4)	8,2% (4)
* drugi	17,6% (6)	16,3% (8)

Torej moremo na podlagi odgovorov na vsa tri vprašanja sklepati, da se očetje sicer navajajo na novo očetovstvo, da pa pri tem ne hitijo preveč in da se v najbolj kritičnih trenutkih najbolj oddaljijo, oziroma izključujejo (kar potrjujejo npr. najnižji deleži očetov pri odgovoru "oba približno enako" pri zadnjem vprašanju). Ti odgovori tudi dovolj prepričljivo kažejo, da je akademska kariera žensk zaradi družinskih obveznosti otežena, kar potrjujejo tudi vprašane docentke in asistentke (61% vseh docentk respondentk in 52,1% vseh asistentk respondentk).

Da je lahko opravila vse obveznosti, ki jih zahteva univerzitetna kariera, se je velika večina vseh docentk respondentk (85,3%) in vseh asistentk respondentk

(52,1%) morala odpovedati marsičemu, kar bi sicer sodilo v predstavo "normalnega življenja". Navedimo glede na pogostost navajanja tiste dejavnosti ali dobrine, ki so se jim respondentke zlasti morale odrekati (in ki so ostajale le na ravni njihovih neuresničenih želja): prosti čas, sprostitvev in razvedrilo; bolj lagodno in sproščeno družinsko (partnersko) življenje ali sploh ustvarjanje družine (ali večje družine); kultura, umetnost; politična dejavnost; šport; prijatelji; hobiji. Torej so respondentke morale imeti (oziroma ga večinoma še imajo) poseben ("špartanski") stil življenja, ki je pravzaprav oddaljen od vseh tistih vzorcev, ki jih ponujajo (zlasti vsiljivo vizualna) množična občila za sodobnega človeka.

Negativni predsodki - (niso) le zgodovinski spomin

Kljub temu, da je vedno manj odkrite diskriminacije po spolu, pa še vedno obstajajo različne oblike prikrite diskriminacije in ustreznih nadomestil za prikrajšanost in izključenost. Diskriminacijo spodbujajo in omogočajo zlasti različni negativni predsodki o ženskah, ki so pogosto vsidrani v vsakdanje presojanje kot samoumevni. Spričo obćih sprememb v "duhu časa" (npr. že neprimerno očitno razlikovanje ali zagovarjanje razlikovanja po "spolu, rasi in veri") se mora vrsta predsodkov, ki so se stoletja nemoteno prenašali "iz roda v rod", seliti na področje manj očitnega, latentnega. Vendar pa to še nikakor ne pomeni, da jih več ni.

Ali sodijo negativni predsodki o ženskah že v celoti v zgodovinski spomin, ali še ne, bomo spoznali iz odgovorov na vprašanje "Ali ste v svojem izobraževanju in akademskem delovanju naleteli na kakšne negativne predsodke o ženskah (npr. o njihovih umskih, spolnih značilnostih)?" Obe kategoriji respondentk sta odgovarjali takole:

	docentke (N=41)	asistentke (N=71)
* ne	48,8% (20)	57,7% (41)
* da	48,8% (20)	40,8% (29)
* brez odgovora	2,4% (1)	1,5% (1)

Medtem ko so docentke razpolovljene, večina respondentk asistentk res ni naletela na negativne predsodke. Vsekakor pa nista zanemarljiva deleža tistih respondentk v obeh kategorijah, ki so "imele to srečo", da so same bolj ali manj grobo skusile "lepote" androcentrične kulture v tej obliki. Iz navedb konkretnih predsodkov, s katerimi so se srečevale (oziroma se srečujejo) docentke in asistentke, lahko sklepamo, da obstaja še bogata zakladnica takšnega "zdravega razuma".

Naštejmo vsaj nekaj odkritih negativnih predsodkov:

- * *lepa ženska - "tupa" glava;*
- * *ženska veliko doseže s pomočjo svoje zunanosti;*
- * *ženske vodijo predvsem čustva in intuicija;*
- * *zaradi vezanosti na družino ženska ne more biti zares znanstvenica;*
- * *ženska, ki ima družino, ne more biti (dobra) znanstvenica;*
- * *ženska lažje pride do izpita;*
- * *ženska ni za šolo;*
- * *ženska je za kuhanje in materinstvo;*

- * pri ženskah je vsota lepote in pameti konstanta;
- * ženska intelektualno manj zmore, z ženskami tako in tako "nič ni", ker rodijo, so živčne in sitne;
- * ženske naj služijo moškim in otrokom;
- * ženske lahko kaj dosežejo s posebnimi čari, z zlorabo solza .
- * uspešne ali ambiciozne ženske so neženstvene, brezobzirne, privatno sfrustrirane;
- * ženske primarno ne uporabljajo razuma;
- * ženske so manj sposobne za fiziko;
- * ženska sodi domov za štedilnik;
- * mnenje moških je takšno: če vidi žensko, da je prišla iz kuhinje, pomeni, da je strgala verigo;
- * nekateri so še vedno prepričani, da je področje tehniških znanosti rezervirano za moške;
- * možgane imajo le moški;
- * lepota in pamet ne gresta skupaj, sploh pa smo vse neumne kure;
- * na splošno negativna sodba o ženskah in mnenje, da so moški boljši;
- * nezanesljive, manj zagnane, ali pa agresivne možače;
- * intelektualno inferiorne;
- * manj primerne za terensko delo;
- * moški se učijo bolj z razumevanjem;
- * ženske niso za študij;
- * manj sposobne, nezanesljive, ki izrabljajo spol.

Na podlagi (delne) empirične evidence lahko upravičeno sklepamo, da negativni predsodki o ženskah v znanosti in na univerzi zdaj in tu še obstajajo, predvsem temeljni predsodki o čustvenosti in ženskih manjših umskih zmogljivostih, ki vodijo k podcenjevanju ženskega delovnega prispevka. Vendar pa ne gre samo za obstoj predsodkov, temveč posamezne respondentke navajajo tudi primere (bolj ali manj grobe) diskriminatorne prakse, npr.:

*Ob sprejemu na delovno mesto sem morala predstojniku inštituta povedati, ali sem noseča. Ko sem čez dve leti res zanosila, je ista oseba zahtevala spremembo statuta - da naj bi se zapisalo: ženske do dokončanega podiplomskega študija ne smejo zanositi;

*omalovaževanje, norčevanje, podtikanja, opolzke pripombe...Moški kolegi pri ženskah najprej ocenjujejo zunanost, šele nato njeno dejansko strokovno znanje.

Posledica utrjenih predsodkov je tudi praksa prenašanja neprijetnih obveznosti na ženske sodelavke, ki ni vselej groba, temveč je lahko tudi v "žametni različici" in povezana primarno s hierarhično razmestitvijo (npr. *moški kolegi profesorji /pa tudi profesorice/ z veseljem prenesejo administrativna dela na asistentke*).

Kako doseči večjo enakost možnosti?

Zanesljivo lahko sklepamo, da akademsko delujoče ženske v Sloveniji nimajo enakih možnosti za akademsko kariero. Zato je brez dvoma vredno posebne po-

zornosti vprašanje, kako naprej, oziroma kako doseči večjo enakost možnosti obeh spolov.

Ali respondentke razmišljajo tudi o tem, kako naprej, smo skušali zvedeti iz odgovorov na vprašanje "Ali imate na podlagi svojih izkušenj kakšen predlog prihodnjega ustvarjanja pogojev za večjo uravnoteženost glede na spol v znanstvenem delovanju?". Glede na neenakomerno nakopičene izkušnje je razumljivo, da je ozaveščenost asistentk o možnostih prihodnjega izenačevanja možnosti za oba spola nižja kot pri docentkah, kar nedvoumno izraža razporeditev odgovorov v naslednji tabeli.

	asistentke	docentke
Nima predloga	55 (77,4%)	20 (48,8%)
Ima predlog	13 (18,3%)	16 (39,0%)
Brez odgovora	3 (4,3%)	5 (12,2%)
Skupaj	71 (100%)	41 (100%)

Neozaveščenost glede prihodnosti je bodisi posledica nerazmišljanja in osebnih neprizadetosti (zlasti pri asistentkah, ki še niso skusile materinstva, oziroma še ne čutijo družinske nadobremenjenosti), ali pa vdanosti v usodo. Nekaj respondentk je namreč svojo neozaveščenost opravičilo tako, da so povsem nedvoumno izrazile svoj fatalistični (v nekaterih ozirih zaenkrat dokaj realistični) pogled na problematiko neenakih možnosti žensk na univerzi oziroma v znanosti, kot npr.: *menim, da je dominanca moških pregloboko ukoreninjena* (asistentka iz naravoslovja - Maribor).

Blizu fatalističnim predstavam so evolucionistične, ki tudi temeljijo na predpostavki o nemogućnosti učinkovitega delovanja ljudi (žensk) oziroma na prepričanju o skrajni postopnosti in počasnosti (morebitnega) spreminjanja. Tako je ena od asistentk iz medicinskega področja zapisala: *"Ni nobene hitre rešitve: upam, da bo evolucija naredila svoje do tedaj, ko bo moja punčka na razpotjih poklicnih odločitev. Pa verjetno zaman."*

Pripomniti je treba, da bi bilo upanje gotovo zaman, če bi čakali na neko evolucijo po sebi, če ne bi prizadete/i nič storili, da bi se stanje spremenilo. Res je, da se družbenih sprememb ne more dosežati na hitro, res pa tudi je, da se jih brez sistematične ciljno jasno usmerjene dejavnosti in brez nadzora vseh nujno potrebnih sestavin delovanja v prevladujoči moškosrediščni kulturi in androarhalni organizaciji življenja in (še vedno dokaj močno) veljavne velike delitve dela med spoloma sploh ne more doseči.

Razmere, ki so se (samo)obnavljale tisočletja, se morejo spremeniti le postopoma, čeprav so videti (zlasti z vidika privilegiranih) nespremenljive oziroma kot "neprebojen zid" (kot meni ena od respondentk, ki prav zaradi tega videza ničesar ne predlaga, ker misli, da bi bilo vse zaman). Nespremenljivost pa postaja vedno bolj vprašljiva tudi (bolje - predvsem) ob kopičenju spoznanj o neneutralni vlogi znanosti v okviru androcentrične kulture in končno tudi ob razkrivanju takšnih "malenkosti", kot so vsakdanje življenjske in delovne razmere "služabnic" znanstvenega delovanja. Prav one se zelo očitno srečujejo z ekskluzivističnim

določanjem razcepljenosti prostora javnega in zasebnega, ki (še kar naprej dokaj močno) obstaja v zdravorazumskih razlagah v vsakdanjem življenju v znani formuli "delo ali družina".

Ali je vprašanje povezanosti zasebnega in javnega delovanja nerešljivo, bi se lahko vprašali tudi na podlagi nekaterih mnenj tistih respondentk, ki niso ničesar predlagale glede prihodnjega zavestnega spreminjanja na osnovi svojih izkušenj, ker so ostale ujete bodisi na enem bodisi na drugem polu. Lepo to - na videz brezizhodno - stanje ponazarja izpoved ene od docentk (iz Ljubljane): *"Tudi sama tega problema nisem znala rešiti - ostala sem brez družine, sem pa uspešna v poklicu (rada pa bi imela oboje)"*.

Domneva, ki jo bo lahko preverjalo še veliko naslednjih generacij, se glasi: samo večje vključevanje moških v vse nujne neposredne (družinske in gospodinjske) dejavnosti, ki so povezane z ohranjanjem ljudi, more prispevati k temu, da se bodo oblikovale na ravni družbene organizacije (javnega) in na ravni zasebnega, osebnega življenja okoliščine, ki bodo manj neprijazne do žensk. Drugače povedano: zmanjševanje odmaknjenosti in izmaknjenosti, izključenosti moških iz tega temeljnega območja delovanja bo končno omogočalo tudi bolj mnogostransko in ne pretežno tehnicistično ozko oblikovanje moške identitete, ki je sestavina androcentrizma. Za spolno izenačeno akademsko kariero so torej potrebni novi moški, medtem ko še nepreoblikovani moški ("unreconstructed" - Rose 1998,8) na vseh ravneh ustvarjajo ovire za ženske.

Torej bo potrebno postopno in sistematično spreminjanje vseh sestavin vsakdanjega življenja, da ne bo tudi čez 100 let (ko bo 200-letnica vstopa žensk na univerzo npr. na Slovenskem) slika takšna, kot jo je za sedanost slikovito opisala ena od asistentk (v sklepnem pripisu k vprašalniku): *Resnično me zanimajo rezultati ankete. Stavim, da bo slika slovenske znanstvenice naslednja: v predpasniku, na katerega se obešata dva otroka, s kuhalnico v eni in knjigo v drugi roki ter z žarečim, upa polnim pogledom proti boljši prihodnosti*.

Vprašanje o prihodnjih možnih spremembah je bilo zelo natančno, predlogi nekaterih respondentk pa zelo splošni, kot npr. *"enaki kriteriji brez spolne diskriminacije"*; ali *"mislim, da je to odvisno od aktivacije nas samih, ki v teh okoljih delujemo"*. Treba je omeniti, da ravno za "aktivacijo" v podrobnostih gre; kajti, da ne bo nihče namesto (prizadetih) žensk sprožil vprašanja neenakih možnosti in da se tudi ne bo trudil za spreminjanje, je (v sedanji stopnji razvoja slovenske - in katere koli druge - družbe) popolnoma jasno in tudi že zgodovinsko potrjeno v različnih okoljih v svetu (v daljni in bližnji preteklosti). Samo podrobno razkrivanje različnih določilnic (od makro do mikro ravni), ki zagotavljajo ohranjanje androcentrizma in androarhalnega reda, lahko prispeva k temu, da se postopno in sistematično z mnogostranskim hkratnim družbeno organiziranim delovanjem zmanjšuje prikrajšanost žensk v uresničevanju njihovih človeških pravic.

Do drugačnih okoliščin tudi ne bo pomagalo, če bomo na ravni mišljenja in presojanja ukiniли spol (kot lahko zasledimo med predlogi), kajti biološke danosti bodo obstajale tudi naprej. Nadaljevale pa se bodo tudi kulturno zgodovinske težnje in vsakdanje samoumevne (rutinske) prakse, če ne bomo v njih razkrili vseh

ključnih sestavin in njihovega medsebojnega hierarhičnega prežemanja in pogajanja, če ne bomo upoštevali neenake obremenitve po spolu (in opravičevanj te neenakosti, konkretno nadobremenjenosti žensk) v ustvarjanju vseh (in ne le nekaterih - npr. tehničnih) potrebnih in zadostnih dobrin za življenje in če takšnih izhodišč ne bodo upoštevale (različne - zlasti družboslovne) znanosti ter v njih navdihujoča in na njih temelječa organizacija vsakdanjega življenja.

Na podlagi parcialnih konkretnih predlogov docentk in asistentk za uresničevanje načela enakih možnosti za akademsko delujoče ženske je mogoče izoblikovati mrežo predlogov, ki se razteza od mikro do makro ravni (individualnega in družbenega) delovanja. Ključne v tej mreži so naslednje točke: a) osebnostne lastnosti; b) družinski odnosi; c) kulturni vzorci v celotni družbi; č) kultura v neposrednem delovnem okolju; d) organizacijska raven - akademska ustanova (vrednotenje dela, pogoji napredovanja, štipendije, itd.); e) povezovanje in organizirano delovanje (depriviranih) akademsko delujočih žensk.

a) Na ravni *osebnostnih lastnosti* je potrebna večja stopnja samozavesti in sistematično odpravljane ali slabljenja tistih značilnosti, ki so kontinuirano veljale kot specifično ženske (ubogljivost, podredljivost, altruizem). Tako predlagajo asistentke: *“ženske moramo same biti bolj samozavestne in s tem delovati v smislu večje enakopravnosti; Ženske naj bodo bolj samozavestne, brez neskončnih opravičil, da so ženske... Če razlike med spoloma so, je to lahko samo pozitivno za celovito znanstveno delo. Obremenjenost s spolno delitvijo je odveč... nekaterim služi za izgovor”*; ali prepričanje, da *“se mora vsak postaviti sam”*, da bi se kaj spremenilo.

Izmed komentarjev ob koncu vprašalnika naj omenim naslednji pripis respondentke iz tehnične stroke (Maribor): *“V moji stroki je žensk dovolj, da niso senzacija, in premalo, da bi ogrožale moške. Tako nisem nikoli s strani kolegov čutila nikakršne diskriminacije. Smo pa ženske v težjem položaju zaradi samih sebe: ker želimo roditi otroke, ker želimo biti z njimi, ker si naložimo preveč gospodinjskega dela, ker smo morda preveč samokritične....”*

Torej, ali naj se akademsko delujoče ženske odrečejo otroku/om, da bi bila njihova kariera nemotena. Ali naj zavestno krnijo svoje (reproduktivne) zmogljivosti in strogo zamejujejo svoje želje po celostnem bivanju (v skladu z moškimi definicijami njihove “prave” vloge)? Ali so tudi moški pred podobnimi dilemami, ali se kateri moški kolega odreka otroku/om iz istih razlogov? Glede na poudarjeno enakopravnost si konec 20. stoletja takšna vprašanja lahko zastavljamo povsem upravičeno. Pa tudi odgovorimo lahko povsem nedvoumno: ob upoštevanju biološke spolne različnosti je treba težiti k oblikovanju neokrnjene osebnostne eksistence obeh spolov in k odpravljanju samoumevne določenosti ženske za (skrčeno) domestificirano bitje. Za takšno preusmeritev pa nikakor niso dovolj le subjektivne (ženske) želje, temveč sistematično in mnogostransko organizirano delovanje in institucionalno spreminjanje na vseh področjih (od vzgoje in izobraževanja do nadzorovalnih delovanj).

b) Spreminjanje osebnostne identitete je torej povezano z drugimi okoliščinami, na katere imajo prizadete lahko bolj ali manj neposreden vpliv. Sorazmerno blizu njihovem učinkovitemu vplivanju so *družinski odnosi* - vsaj v omejenem obsegu in v odvisnosti od vodilnih vzorcev v širšem okolju. Izredno močna obreme-

njenost žensk in še vedno očitno izključevanje očetov (partnerjev) iz mnogih (zlasti manj prijetnih) družinskih in gospodinjstvih dejavnosti, narekujejo drugačno držo žensk (mater) v tej skupnosti. Na to opozarja v kontekstu sodololočilnic npr. ena od docentk takole: *"Spreminjanje socialnih okoliščin in kulture edino lahko spremeni stanje na dolgi rok. Sproti pa bi kazalo uporabiti več samozavesti in reči "ne", ko so delovne zahteve prevelike; sproti si je potrebno izbojevati tudi boljši položaj v družini (pomoč pri domačih delih, ipd.). Zdi se mi, da večina žensk pride do tega spoznanja šele po daljšem času preobremenjenosti in zdravstvenih težav zaradi stresa. Nisem prepričana o optimalnosti ukrepov pozitivne diskriminacije žensk."*

Cilj naj bi torej bil, odpravljanje spolno izrazito asimetrične delitve dela v družini in gospodinjstvu.

c) Za odpravljanje sedanjih ovir je zelo pomembna istosmernost širšega kulturnega okolja z družinskim. Jasno je, da izolirano spreminjanje delitve dela in vzorcev obnašanja in delovanja v družini ne more biti dovolj učinkovito, če ni hkrati podprto s težnjo, da bi se preobrazili globalni tokovi in da bi se uporabljali in utrjevali obče veljavni vzorci, pravila in merila takšnega (pravega) delovanja, ki bi bili obema spoloma enako prijazni. Zato tudi med konkretnimi predlogi docentk srečamo takšne: *"spreminjati stališča moških do družinskih obveznosti, pa tudi stališča žensk, ki apriori sprejmejo večjo težo družinskih obveznosti kot samoumevno; možnost pritožb zaradi diskriminacije z ostrimi sankcijami; ..."*, pri asistentkah pa: *"primerna vzgoja, miselnost družbe o vrednotenju spolov"*; da bi bilo treba težiti k temu, da bi bile ženske deležne večjega razumevanja pri moških in da bi moški *"znali ženskam bolj pomagati in jih vzpodbujati"* ali *"ženska, zaposlena v znanstvenem delu, mora imeti vso podporo družine in okolja, da je lahko enakovredna moškim kolegom"*.

č) *Kultura v neposrednem delovnem okolju* večinoma ni naklonjena ženskam kot enakovrednim udeleženkam, saj je pogosto namesto spodbud navzoča zaviralna usmerjenost posameznikov, brezbržnost (ali vsaj neenaka skrb) do napredovanja žensk, itd. Zato so upravičeni predlogi za spremembe, kot jih dajejo npr. nekatere docentke: *dober mentor in načrt ter prijazno delovno okolje; vrednotiti dosežke ne glede na spol (prenehanje razmišljanja na osnovi spola na obeh straneh!); oblikovanje /spolno/ mešanih skupin, ki so uspešnejše in imajo perspektivo*. K prijaznejši socialni klimi v delovnem okolju sodi tudi spreminjanje predstav, da je za otroke (in družino) odgovorna predvsem ženska (mati) in da je zaradi tega predestinirana za opravljanje manj zahtevnih (pomočniških) del v raziskovanju.

d) Pomembno vlogo v odpravljanju ovir za uresničevanje načela enakih možnosti bi lahko odigrala tudi sama *akademska ustanova* - univerza s spremembami, ki zadevajo vrednotenje dela, skrb za napredovanje (in štipendije) ter habilitacijski postopek. Mnenja, kako to storiti po posameznih področjih, niso vselej enotna.

Največja enotnost je v ugotovitvi, da je treba spremeniti vrednotenje pedagoškega dela (s katerim so ženske pogosto bolj obremenjene kot moški), oziroma zagotoviti, da bosta oba spola enakomerno vključena v vse tiste dejavnosti, ki so nujno potrebne, niso pa "učinkonosne" z vidika napredovanja v hierarhični lestvici. Med konkretnimi predlogi so tudi takšni, ki zadevajo obče vrednotenje celotne

sfere znanstveno-raziskovalnega dela. Tako je ena od docentk zapisala, da bi bilo potrebno ustrezno (višje) *"materialno vrednotenje znanstvenega dela, kar bi omogočilo razbremenitev pri gospodinskih delih, varstvu otrok z redno najeto delovno močjo - ob sedanjih osebnih dohodkih si tovrstne pomoči ni moč privoščiti"*.

Precejšnja je tudi enotnost v prepričanju, da je treba zagotoviti štipendije za podiplomski študij, ki ne bi s starostno mejo (prilagojeno uspešnemu moškemu) izločale žensk, oziroma, da je treba spremeniti sistem štipendiranja (npr. razpisovati *"štipendije samo za mlade znanstvenice"*, kot predlaga ena od docentk).

Večja je različnost mnenj glede habilitacijskega postopka in je pogojena po eni strani z (očitno problematično) vsakdanjo prakso na nekaterih ustanovah, po drugi pa s predstavami, da bi bilo treba ženskam kot ženskam in materam zagotoviti posebne okoliščine dela. Konkretni predlogi, ki so jih oblikovale nekatere docentke, se npr. glasijo: *upoštevanje porodniškega dopusta (ali več) pri habilitacijah; porodniški dopust se ne sme šteti v habilitacijska leta*. Predlogi o tem, da bi bilo treba za čas porodniškega dopusta podaljšati habilitacijsko dobo, so vsi iz mariborske univerze. Videti je, da se to na nekaterih ustanovah te univerze ne upošteva. Podatek je vznemirljiv in vsekakor zahteva natančno preverjanje (ter tudi hitro ukrepanje, če je točen, kajti v tem primeru bi šlo za skrajno grobo diskriminacijo).

V drugo vrsto sodijo predlogi, ki vključujejo predpostavko o obstoječi neena- komerni družinski obremenjenosti žensk kot nujni (naravni) stalnici, ki naj bi se ji prilagodil način zaposlovanja in napredovanja žensk na univerzi. Tako posameznice predlagajo, da je treba zagotoviti *"ustreznejša merila pri habilitacijah za ženske"*; ali *"daljši časovni roki za pridobitev naziva za ženske"*, ali *"manjša asistentska obremenitev mater; razbremenitev drugih funkcij, ali pa daljši rok za magistrerij, doktorat"*; ali *"Glede na to, da je vloga ženske v družini drugačna, kot je vloga moškega, bi bilo ugodno, če bi imele ženske (pa tudi moški) možnost zaposlitve s skrajšanim delovnim časom oz. z manjšo pedagoško obveznostjo, ali pa na raziskovalnih nalogah z manjšim deležem; je namreč precej takega dela, ki se ga lahko opravi tudi doma, oziroma takrat, ko se to zdi ustrezno glede na druge dejavnosti;..."*.

Kakor so videti ti predlogi konkretnih ukrepov humani in ženskam prijazni, je vendarle treba opozoriti, da dolgoročno ne bi prispevali h korenitejšemu izboljševanju položaja žensk. Če bi posebej za ženski znanstveni naraščaj (za mlade raziskovalke in asistentke) oblikovali merila za habilitacijo (daljši roki, ipd.), če ne bi vsi postopki v zvezi s habilitacijo zajeli enako obeh spolov, oziroma če se družbeno priznani čas, ki je potreben za nego otrok (in vseh nemočnih - npr. starih, bolnih) in ki se kaže v porodniškem in starševskem dopustu (oziroma v bolniškem dopustu), ne bi (obvezno) delil na oba spola, potem bi takšni ukrepi samo omilili najbolj očitne izraze ženske prikrajšanosti, nadaljevala pa bi se praksa, v kateri so ženskam določene večje (družinske in gospodinske) obremenitve kot samoumevne. Torej bi se nadaljevala marginalizacija, ki pa bi bila navzven manj vidna.

V perspektivi torej ni smiselno prilagajati merila napredovanja obstoječi moško dominirani razporeditvi obremenitev, temveč odpravljati prednosti moških (izklju-

čenost moških iz njim nevšečnih opravil) in težiti po enakomernem in uravnoteženem vključevanju obeh spolov v vse nujne eksistencialne dejavnosti ter tako izenačevati pogoje dela, oziroma ustvarjati enake možnosti za tekmovanje. S tega vidika moremo tudi ukrepe pozitivne diskriminacije žensk razumeti zgolj kot prehodne (čeprav z nekaterih vidikov nujne) kratkoročne ukrepe.

e) Povezovanje in *organizirano delovanje akademsko delujočih žensk* je lahko ena od spodbud izboljševanja položaja žensk na univerzi. Čeprav velik del asistentk in docentk ne vidi prednosti v takšnem povezovanju, pa jih nekaj vendarle predlaga, da bi ustanovili npr. "zvezo asistentk" ali "združenje visokošolskih učiteljic", oziroma se zavzemajo za *"večje povezovanje in spodbujanje medsebojnega sodelovanja med ženskami v znanosti in raziskovalnem delu"*.

Odpravljanje seksizma v (in zunaj) znanosti: obstoječe strategije za prihodnje stoletje

Vprašanje seksizma in bolj ali manj odkritega izključevanja enega (ženskega) spola v produkciji, razširjanju in uporabi znanj je namreč pereče tudi še sedaj tako z vidika sestave in neenake obremenjenosti samega akademskega osebja, kot z vidika vsebnosti moškosrediščne kulture na vseh ravneh in področjih vsakdanjega življenja. Dosedanja zgodovina, tudi zgodovina intelektualne produkcije, je še vedno pretežno "njegova zgodba" ("his story" - kot to označuje S. Benhabib, 1994), njena najpomembnejša sestavina - znanost - pa naj bi po nekaterih ocenah (npr. H. Rose, 1994) bila del kulture smrti.

Kot je bilo že poudarjeno, je potrebno skladno delovanje na vseh ravneh, če naj bi se postopno odpravljale ovire, s katerimi se srečujejo ženske v znanosti, posebej ženske na univerzi: od samega odpravljanja moške pristranskosti (androcentric bias) v produkciji znanja do ukinjanja seksistične delitve dela in izenačevanja življenjskih in delovnih pogojev za oba spola.

Do sprememb pa ne bo prišlo brez prizadevanja neposredno prizadetih žensk in moških. To pomeni, da je treba opustiti tudi nekatera zmotna prepričanja, ki so še vedno dovolj razširjena pri obeh spolih. Benokraitis in Feagin (1995, 185) navedena naslednje ključne znote: 1. ženske domnevajo, da bosta njihov talent in zmogljivosti priznana in nagrajena, če trdo delajo in dobro opravljajo svoj posel; 2. ženske domnevajo, da je spol nepomemben v razdelitvi nagrad in da bo zaslužnost zmagala; 3. mnoge domnevajo, da se bo kdo drugi bojeval zanje; 4. glede na to naj bi čez čas prišlo do enakosti spolov. Vsako od teh prepričanj vključuje nadaljevanje obstoječega stanja.

V zadnjih dveh desetletjih in zlasti v zadnjem desetletju smo pričla različnim zelo podrobno izdelanim načrtom, kako odpraviti spolno pristranski status quo tudi na področju produkcije in uporabe znanja. Pomembne spodbude za oblikovanje posebnih strategij na tem področju so se oblikovale v okviru internacionalnih organizacij na različnih ravneh. Tako je OZN že na svetovni konferenci ob Mednarodnem letu žensk 1975 v Mexicu City sprožila vprašanje spolne neenakosti na področju znanosti in tehnologije ter razvoja, ki so ga kasneje obravnavale raz-

lične konference v prvem desetletju OZN za ženske (1976-1985: npr. 1979 svetovna konferenca o znanosti in tehnologiji za razvoj na Dunaju; 1984 razprava Svetovalnega komiteja za znanost in tehnologijo za razvoj o znanosti, tehnologiji in ženskah; 1985 svetovna konferenca v Nairobiju za oceno dosežkov prve dekade za ženske). Plod teh konferenc je bilo več priporočil vladam, kako naj izboljšajo možnosti, oziroma zagotavljajo enake možnosti za ženske, da bi lahko sodelovale v izobraževanju in napredovale v znanosti ter tehnologiji. Četrta svetovna konferenca o ženskah (1995 v Pekingu) je ponovno priporočila vladam ter mednarodnim in nevladnim organizacijam, naj bi se celostno trudile za odpravo ovir, s katerimi se srečujejo ženske v izobraževanju in znanosti (zlasti člen 82.g.h).

Z vprašanjem, kako se priporočila uresničujejo v sami OZN oziroma v njenih različnih specializiranih organizacijah (npr. ILO, UNESCO, WHO), se je dve leti (1993-1995) posebej ukvarjala posebna Delovna skupina za spola Komisije za znanost in tehnologijo za razvoj OZN, ki je med drugim tudi poudarila, da lahko posebne organizacije storijo več za vstopanje žensk v znanost in tehnologijo. Med sedmimi ključnimi problemi, ki zahtevajo praktično delovanje, je med drugim poudarjeno, da je treba odpraviti ovire za ženske z znanstveno kariero in da se mora odločanje o znanosti in tehnologiji bolj ozavestiti glede spolov.

Zlasti po pekinški svetovni konferenci so se okrepila prizadevanja UNESCO za odpravo neenakosti spolov v znanosti in vprašanje neenakega položaja žensk na tem področju je postalo ena od štirih prednostnih tem. Tej temi so namenjene različne dejavnosti UNESCO, med drugimi zlasti poseben projekt *Ženske, znanost in tehnologija*. Vprašanje vloge žensk kot ustvarjalk in uporabnic znanstvenega znanja bo posebej poudarjeno tudi na Svetovni konferenci o znanosti v 21. stoletju, ki bo 1999 v Budimpešti. V okviru priprav te konference je od 5. do 7. novembra 1998 potekala na Bledu Evropska regionalna konferenca *Women in Science - Quality and Equality. Conditions for Sustainable Human Development*. Kot že naslov pove, je bila poglobljena in mnogoplastna obravnava neenakega položaja spolov v znanosti umeščena v nujni širši kulturni in zgodovinski kontekst z vedno bolj izstopajočo potrebo po celostnem vključevanju ženskega spola kot nezamenljivega dejavnika trajnostnega razvoja. Ob takšnem pristopu pa (podprezentiranost in/ali neustrezna delna) vključenost ženskega spola na vseh ravneh znanstvenega delovanja dejansko postane eno od ključnih meril kakovosti znanosti. Zato je tudi ena od pomembnih ugotovitev te konference, da naj UNESCO s svojimi različnimi dejavnostmi v prihodnjem tisočletju spodbuja večjo uravnoteženost spolov, kajti brez družbene enakosti spolov ni mogoče znanstveno znanje, ki bi omogočalo trajnostni razvoj.

Od splošnih priporočil OZN in njenih teles so v mnogih okoljih po svetu že prešli k podrobnemu načrtovanju in uresničevanju načrtov, katerih cilj je integralno odpravljanje ovir in vzpostavljanje enakih možnosti za oba spola tudi na tem področju. To je še toliko bolj pomembno, ker postaja vprašanje kakovosti znanja in trajnostnega razvoja spričo okoljskih problemov vedno bolj svareče. V Evropi se v zadnjih dveh desetletjih z vprašanjem spolno neenakih možnosti nasploh in posebej v znanosti ukvarjajo Svet Evrope, Komisija EU (oziroma prej EC) in Evropski parlament.

Svet Evrope se je z vprašanjem neenakosti med spoloma v *"delitvi moči, odgovornosti in dostopa do virov"* ukvarjal na štirih ministrskih konferencah: v Strasbourgu 1986, na Dunaju 1989, v Rimu 1993, v Istanbulu 1997. Na 4. evropski ministrski konferenci *Demokracija in enakost žensk in moških* (Istanbul 1997) so bili izoblikovani podrobni dodatki k *Deklaraciji o enakosti žensk in moških* iz leta 1988, ki zajemajo potrebne mnogovrstne dejavnosti vseh pomembnih in odgovornih udeležencev (od vlad in političnih strank do nevladnih organizacij) za doseganje večje enakosti med spoloma v političnem in javnem življenju, v ekonomskem in poklicnem delovanju ter v družinskem življenju.

Glede na to, da so ključni nosilci usmerjanja družbenega razvoja moški, je posebna pozornost na tej konferenci bila posvečena prav moškim, katerih postopno preoblikovanje je nujni pogoj za krepitev novih vlog in vzorcev delovanja, ki bi vključevali spolno nepristranskost in enakost po spolu. Generalni sekretar Sveta Evrope D. Tarschys je takšno usmeritev prepričljivo opravičil takole: *"Osredotočanje na vlogo moških je vse bolj pomembno vprašanje enakosti, mogoče pa je le, če bodo moški in ženske sodelovali...Ženske in moški še vedno v precejšnji meri prebivajo v različnih svetovih - moški v javnem in ženske v zasebnem. Taka družba je neuravnotežena in ženskam in moškim preprečuje, da bi razvili vse vidike svojih osebnosti in sposobnosti."*

Za zagotavljanje enakih možnosti so zato npr. vlade držav članic Sveta Evrope poklicane, da *"spodbujajo moške, da promovirajo enakost na področju svojih pristojnosti z vključitvijo vidika enakosti spolov v svoje vsakdanje delo;...izvedejo akcije, namenjene vodjem podjetij ali uprav z namenom, da bodo spoznali, da je zavezanost moških svojim očetovskim vlogam pozitivno znamenje tudi za njihovo poklicno delo;...podpirajo usposabljanje in izobraževalne programe že v vrtcih in osnovnih šolah, z namenom razviti in spodbuditi nove načine socializacije deklic in dečkov ter preprečiti stereotipe glede tradicionalnih vlog žensk in moških;...izboljšajo vedenje o moških v vseh njihovih življenjskih pogojih s spodbujanjem raziskav in statistik o moških z vidika enakosti spolov;..."*

Pomembno vlogo ima Svet Evrope tudi pri spodbujanju znanstvenega sodelovanja na področju proučevanja spolov, za kar od leta 1989 skrbi Evropska mreža za ženske študije (European Network for Women's Studies s sedežem na Nizozemskem - Zoetermeer). Ta mreža si med drugim tudi prizadeva, da bi na akademskih ustanovah (univerzah) delovali posebni organi, ki bi neposredno skrbeli za zagotavljanje enakih možnosti akademskega izobraževanja in raziskovanja.

V nekaterih državah so tovrstna prizadevanja postala že vsakdanja praksa. Tako npr. v Avstriji že od novembra 1991 delujeta v okviru Avstrijske rektorske konference dve (stalno zaposleni) osebi, pristojni za vprašanja enakosti na vseh univerzah, visokih šolah in akademijah, kjer delujejo posebne delovne skupine, ki svetujejo pri delu različnih akademskih organov in akademskemu osebju. V primeru diskriminacije so te skupine dolžne zaprositi za inšpekcijo zveznega ministra za znanost. Zvezno ministrstvo za znanost v Republiki Avstriji pa lahko služi za zgled vsem, ki hočejo sistematično odpravljati neposredne in posredne oblike diskriminacije v akademskem okolju. V aprilu 1998 je namreč zvezni minister za znanost (natančno: za znanost in promet, vendar se bomo omejili le na predstavitev po-

dročja znanosti) izdal uredbo št. 131 (*Bundesgesetzblatt fuer die Republik Oesterreich* 1998, 28. April 1998, Teil II), s katero zelo natančno določa vsestranske ukrepe za podpiranje žensk (Frauenfoerderungsplan) na področju znanosti.

Cilj teh ukrepov (par. 2), ki so jih dolžne uresničevati vse ustanove na področju znanosti (univerze, visoke šole, akademije, različni raziskovalni inštituti, pa tudi samo ministrstvo), je, odpraviti podprezentiranost žensk, torej dvigniti delež žensk vsaj na 40% od vseh zaposlenih (kar velja tako za zaposlene s polnim kot s skrajšanim delovnim časom). Nujnost podpiranja žensk je odvisna od obsega podprezentiranosti, eden od prednostnih ciljev pa je, da bi dosegli ustrezno kvoto predvsem na visokih znanstvenih in umetniških položajih. V tej uredbi so poleg natančne časovne zamejitve uresničevanja ukrepov (npr. kaj je treba doseči v naslednjih dveh letih od objave uredbe) podrobno določeni tudi vsi drugi postopki (razpisi, izbire oziroma volitve na posamezna mesta, načrtovanje kariere, finančni viri, vloga delovnih skupin za vprašanja enakosti, zagotavljanje otroškega varstva v okviru ustanove) ter odgovorni organi, ki morajo po dveh letih poročati o dosežkih. Glede na odkrite pristranskosti tudi v ocenjevanju znanstvene in umetniške kvalitete in učinkovitosti je posebej pomemben paragraf št. 12, ki določa, da je treba pri ocenjevanju znanstvene kvalificiranosti na teme s področja proučevanja žensk in spolov gledati kot na enakovredne drugim raziskovalnim temam ter upoštevati dosežke interdisciplinarnega in zunajuniverzitetnega raziskovanja.

Podobna prizadevanja obstajajo tudi v drugih državah, npr. v ZRN (Ebeling 1998), kjer so zvezna vlada in deželne vlade prepričane, da je potrebno skladno delovanje tako politično odgovornih zunaj univerze kot vodstev akademskih in zunajakademskih raziskovalnih ustanov, da bi se povečal delež žensk v znanosti in raziskovanju. Do leta 2005 naj bi se delež žensk med profesorji zvišal od sedanjih 7% na 20%. Od leta 1989 deluje v ZRN posebna državna komisija za enakost spolov v znanosti, ki od leta 1996 letno poroča vladi o uspehih pri zagotavljanju večje enakosti spolov; ta cilj pa podrobno določajo posebni načrti (tretji je za obdobje 1996-2000). Tudi v VB se je ob podpori Komisije za enake možnosti in Sveta za tehniko 1984 začela kampanja Ženske v znanost in tehniko (WISE=Women into Science and Engineering), ki je bila uspešna na državni in lokalnih ravneh in ki je vplivala na številne izboljšave (Evetts 1996, 1). Na posameznih univerzah delujejo posebne skupine za enake možnosti (npr. od 1992 na Oxford Brookes University - L. Price in J. Priest 1996, 46-47).

Komisija EU (EC) je svojo strategijo odpravljanja neenakosti po spolu nedvoumno izoblikovala in razčlenila v srednjeročne akcijske načrte v začetku osemdesetih let (1982), ko je začela uresničevati prvi načrt (1982-1985). Od spreminjanja pravne urejenosti, kar je bil cilj tega načrta, in razkrivanja širših družbenih okoliščin, ki so ženskam neprijazne (kar je bilo vključeno predvsem v drugi načrt 1986-1990), se dejavnost Komisije usmerja v to, da se kompleksna problematika spolov vključuje v vse ključne sfere odločanja in delovanja ("mainstreaming", kar vsebujeta načrta v devetdesetih letih).

V okviru uresničevanja občega cilja enakih možnosti za oba spola na vseh področjih življenja in delovanja je bila aprila 1998 v Bruslju posebna konferenca Komisije EU *Women & Science*, na kateri so preverjali, kako Komisija in članice EU

uresničujejo priporočila, ki jih je 1993 sprejela mednarodna delavnica EU *Women in Science*. V posameznih državah na različne načine uresničujejo osem zelo natančno razčlenjenih priporočil (Osborn 1998), med drugimi naslednja: v vsa telesa, ki določajo politiko in nadzirajo sredstva za znanost in raziskovanje, je treba vključiti kvalificirane ženske; neprekinjeno je treba zbirati in analizirati statistične podatke, ki so pomembni za ženske v znanosti in tehnologiji; Komisija EU naj spodbuja razvijanje pozitivnih načrtov dejavnosti za ženske v znanosti in raziskovanju; denar strukturnih in socialnih skladov EU naj bi se uporabljal za spodbujanje žensk v znanstvenem raziskovanju; temu namenu naj služijo tudi obstoječi in prihodnji srednjeročni akcijski načrti EU; Komisija in Evropski parlament naj kontrolirata načrte za ženske v znanosti in raziskovanju.

Natančno določanje potrebnih spreminjivalnih ukrepov opravičujejo spoznanja o sedanjih razmerah, pa če jih presojava s kateregakoli vidika. Če pogledamo npr. udeležbo žensk pri kreiranju politike EU glede znanosti in raziskovanja, je po podatkih M. Osborn (1998) stanje dokaj slabo in daleč od priporočila Komisije za ženske OZN (1990), da naj bi kot kritični prag za žensko udeležbo v odločanju upoštevali 30%. Leta 1994 je bilo npr. v Evropski skupščini za znanost in tehnologijo (ESTA=European Science and Technology Assembly, ustanovljene 1994, katere naloga je pomagati Komisiji pri uresničevanju politike EU na področju znanosti in raziskovanja) le 4% žensk (4/100 članov); leta 1998 - po spremembi števila članov in prenovi članstva - je 8% žensk (5/61). V Svetovalnem komiteju za industrijsko raziskovanje in razvoj (IRDAC=Industrial Research and and Development Advisory Committee), katerega člane neposredno izbira "ad personam" Komisija EU, leta 1998 ni nobene članice (0/24!).

Za spreminjanje položaja žensk v znanosti si prizadevajo tudi različne nevladne organizacije, zlasti tiste, ki združujejo akademsko delujoče ženske bodisi globalno, regionalno ali lokalno. Tako deluje v svetovnem okviru International Federation of University Women, v evropskem pa od leta 1993 European Women in Science and the Humanities. (2) Naj sklenem: zgledov za vsestransko odpravljanje seksizma v znanosti in na akademskih ustanovah tudi v Sloveniji je torej dovolj, potrebno je predvsem konkretno delovanje.

Opombe

(1) Predmet raziskave *Položaj znanstvenic v Sloveniji* (ki jo je financiral Urad slovenske nacionalne komisije za UNESCO), so docentke in asistentke Univerze v Ljubljani in Univerze v Mariboru. Ker pa je skupno število pripadnic teh dveh kategorij (glede na razpoložljiva denarna sredstva) preveliko, da bi ga lahko v celoti zajeli, sem se odločila za to, da sem kategorijo docentk upoštevala v celoti (84 oseb na ljubljanski in 20 na mariborski univerzi), izmed asistentk pa sem s stratificiranim vzorcem zajela malo več kot polovico vseh oseb (na ljubljanski univerzi 96 od 185, kar je 51,9% vseh asistentk; na mariborski univerzi pa 52 od 93 vseh, kar je 55,9% vseh asistentk).

Do omejitev na znotrajuniverzitetno populacijo je prišlo po eni strani zaradi omejenih denarnih virov, po drugi pa tudi zaradi težav pri zbiranju podatkov o potencialnih spraševankah. Spričo sklicevanja na načelo o varovanju pravice do zaseb-

nosti in težko dostopnih podatkov o zaposlenih v znanstvenih ustanovah zunaj univerze sem kot vir za iskanje naslovnic (respondentk) uporabila *Seznam predavanj za študijsko leto 1995/96* Univerze v Ljubljani in *Seznam predavanj za študijsko leto 1995/96* Univerze v Mariboru.

Na podlagi teh seznamov sem tudi ugotovila, da obstajajo opazne razlike v deležih žensk po posameznih kategorijah med ljubljansko in mariborsko univerzo. V študijskem letu 1995/96 je bilo na ljubljanski univerzi med vsemi docenti 28,3% žensk (85 od 300 oseb) in med vsemi asistenti 38,5% žensk (185 od 480 oseb); na mariborski univerzi pa med vsemi docenti 18,8% žensk (20 od 106 oseb) in med asistenti kar 65% asistentk (93 od 143 oseb). Očitna feminizacija najnižjih akademskih položajev na mariborski univerzi brez dvoma zahteva posebno pozornost, in verjetno se bo s tem vprašanjem treba ukvarjati še kdaj kasneje.

Značilnosti v neenakomerni razporeditvi ženskega akademskega osebja po strokah, ki se izražajo na vseh hierarhičnih ravneh, sem upoštevala kot izhodišče za odločanje o vzorcu asistentk. Tako sem kot merilo stratifikacije upoštevala stopnjo feminizacije in se odločila za asistentke na skrajnih polih. Na eni strani so tiste stroke, ki veljajo še vedno kot "moške trdnjave" in v katerih ženske šele vstopajo na najnižjih ravneh. Na drugi strani so stroke z uravnoteženo spolno sestavo akademskega osebja ali so že celo feminizirane.

Ob upoštevanju stopnje feminizacije kot merila za izbiro oseb v vzorec so bile na ljubljanski univerzi zajete asistentke z naslednjih fakultet: *Fakultete za arhitekturo* (2 od skupnega števila 14 asistentov), *Fakultete za gradbeništvo in geodezijo* (3 od 21), *Fakultete za strojništvo* (5 od 50), *Fakultete za šport* (7 od 22); *Fakultete za kemijo in kemijsko tehnologijo* (16 od 30), *Veterinarske fakultete* (10 od 19) in *Medicinske fakultete* (53 od 107). Na mariborski univerzi pa so bile zajete asistentke s teh fakultet: *Fakulteta za elektrotehniko, računalništvo in informatiko* (smeri Elektrotehnika, kjer so 4 asistentke od skupnega števila 36 oseb in Računalništvo s 3 asistentkami od 16), *Fakulteta za gradbeništvo* (3 od 13), *Fakulteta za strojništvo* (6 od 38); *Pedagoška fakulteta* (28 od 59) in *Ekonomsko-poslovna fakulteta* (8 od 12). Skupni vzorec asistentk z obeh univerz zajema v glavnem ključna področja - tehniško, naravoslovno in medicinsko, humanistično in družboslovno.

Podatke sem zbirala z vprašalnikom, ki je bil poslan po pošti v drugi polovici maja 1996 na domače ali službene naslove 252 osebam. V rednem roku (do 13. 6. 1996) je izpolnilo vprašalnik 41% naslovnic, v naslednjih treh tednih (do 5.7.1996) pa še nekaj. Skupaj je odgovorilo 112 oseb ali 45% vseh možnih (to pa je 249, ker so bile tri osebe za daljši čas odsotne) respondentk, kar je za prvi krog poštnih anket visok rezultat, zato nisem nadaljevala z iskanjem podatkov. Za takšno prakso sem se odločila tudi na podlagi prepričanja, da so tiste naslovnice, ki jih problematika zanima in ki želijo prispevati svoje vedenje in izkušnje k spoznavanju stanja celotne svoje kategorije in morebiti še širše ženske populacije, z veseljem in brez posebnih dodatnih prošelj odgovorile na vprašalnik. Stopnja odzivnosti je bila pri asistentkah višja (48% ali 71 oseb od vseh zaprosenih je vrnilo izpolnjeni vprašalnik) kot pri docentkah (ustrezni delež je 39,4% - 41 oseb). Število asistentk respondentk (71) predstavlja 25,5% celotne kategorije žensk asistentk (278),

število docentk respondentk (41) pa 36,6% celotne kategorije docentk (112) na obeh univerzah.

Stališča in ocene, ki jih navajam, je težko posploševati na celotno populacijo. Kljub temu pa zbrani podatki dokaj nazorno kažejo na ključne značilnosti položaja teh dveh kategorij akademskega osebja ženskega spola in lahko spodbujajo nadaljnje raziskovanje ter tudi praktično ukrepanje na različnih ravneh.

2) V informativni brošuri, ki je izšla avgusta 1998 v Grazu (*Alps-Adriatic Women's Network*, ur. Elisabeth Chibidziura in Maria Elser-Eibel, izd. Alps Adriatic Working Community - Working Group on Women in the Federal State of Styrian Government) je navedeno, da v Sloveniji deluje Združenje univerzitetnih žensk Slovenije. Kljub zanimanju za to problematiko, mi obstoj tega združenja do oktobra (ko sem dobila v roke to brošuro) 1998 ni bil znan. Poklicala sem torej navedeno kontaktno osebo (Marijo Gregorčič-Kržič) in zvedela, da so vključeni v International Federation of University Women.

Naj omenim še lastna prizadevanja za evropsko povezovanje. Moj poskus v letu 1994, da bi se akademsko delujoče ženske na Univerzi v Ljubljani organizirale in pridružile evropski organizaciji, ni naletel na nikakršen odziv, čeprav je bilo povabilo objavljeno v Vestniku (Jogan 1994a). Formalno niso povezane niti raziskovalke, ki v okviru različnih disciplin na nekaterih fakultetah in visokih šolah raziskujejo problematiko spolov. Tudi poskus institucionalizacije (1991/92) tega delovanja v obliki večdisciplinarne raziskovalne skupine je propadel. Spodbude za ta moja prizadevanja so temeljile na spoznanju, kako potrebno bi bilo sodelovanje različnih raziskovalk problematike spolov. Spodbujena tudi z izkušnjami povezanega dela na nekaterih tujih univerzah, sem se konec osemdesetih in v začetku devetdesetih vedno bolj ogrevala za načrt, da bi se tudi na Univerzi v Ljubljani izoblikovala skupina, ki bi omogočalo trajnejše in temeljitejše sodelovanje ustreznih raziskovalk. 20. junija 1991 sem napisala Predlog za ustanovitev *Skupine za raziskovanje žensk na Univerzi v Ljubljani*, ki sem ga poslala nekaj sodelavkam na različnih ustanovah. Ena od kolegic je odgovorila pozitivno, nekatere niso niti reagirale, ena pa negativno, češ, da bi takšno povezovanje ne bilo koristno in da je bolje neformalno. Predlog sem poslala tudi vodstvu Univerze v Ljubljani s prošnjo, da bi bil sedež (in administrativna delno zaposlena oseba) v okviru tajništva Univerze. Komisija za znanstvenoraziskovalno delo (pod vodstvom prof. dr. M. Juraka) je 16.12.1992 obravnavala moj predlog, ga ocenila kot "primeren in potreben", vendar bi morala sama poskrbeti za vse organizacijske in finančne zadeve. Ker nisem dobila ustrezne podpore kolegic niti na matični fakulteti in ker nisem razpolagala z vsemi potrebnimi "zagonškimi" sredstvi, sem preprosto morala odnehati.

LITERATURA

- Aristotel. 1970. *Politika*. Beograd: Kultura
- Bagillhole, Barbara. 1994. "Being Different is a Very Difficult Row to Hoe: Survival Strategies of Women Academics". V: Davies, Sue, Lubelska, Cathy, Quinn, Jocey. (ur.) *Changing the Subject: Women in Higher Education*, 15-28. London: Taylor&Francis Ltd.

- Benhabib, Seyla. 1994. "Feminism and Question of Postmodernism". V zborniku *The Polity Reader in Gender Studies*, 76-92. Cambridge: Polity Press.
- Benokraitis, Nijole V. in Feagin, Joe R. 1995. *Modern Sexism: Blatant, Subtle and Covert Discrimination* (2. izd.) Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall.
- Billard, Lynne. 1996. "Twenty Years Later: Is There Parity for Academic Women?". *The New Higher Education Journal*, 115-144.
- Bundesgesetzblatt fuer die Republik Oesterrich. Wien, Jahrgang 1998, 28. April 1998, Teil II.
- Ebeling, Helga. 1998. "Promotion of Gender Equality in Science and Research". *Pisni prispevek za Evropsko regionalno konferenco UNESCO Women in Science - Quality and Equality. Conditions for Sustainable Human Development.* (od 5. do 7. novembra 1998, Bled), 4 strani.
- Evetts, Julia. 1996. *Gender and Career in Science and Engineering*. London: Taylor & Francis Ltd.
- Harding, Sandra in McGregor, Elizabeth. 1996. *The Gender Dimension of Science and Technology*. Pariz: UNESCO (Izvlček iz UNESCO World Science Report 1996).
- Heindl, W. in Tichy, M. 1993. "Durch Erkenntnis zur Freiheit und Glueck...". Wien: WUV.
- Hornby, Pat in Shaw, Sue. 1996. "Women in Management Education: The Token Topic?" V: Louise Morely in Val Walsh (ur.) *Breaking Boundaries: Women in Higher Education*, 78-89. London: Francis & Taylor.
- Jogan, Maca. 1990. Družbena konstrukcija hierarhije med spoloma. Ljubljana: FSPN.
- Jogan, Maca. 1992. "Seksizem, politika in politična kultura". *TiP XXIX*, 11-12: 1141-1150.
- Jogan, Maca. 1994. "Erozija androcentrizma v vsakdanji kulturi." *TiP XXXI*, 7-8: 647-654.
- Jogan, Maca. 1994a. "EWISH ali ŽEZIH - to je zdaj vprašanje!" *Vestnik*. 1994, št. 1: 9-10. Ljubljana: Univerza v Ljubljani.
- Jogan, Maca. 1997. "Intelektualna produkcija in seksizem". *Anthropos. Let.* 29, št. 1-3: 27-36.
- Kettle, Jane. 1996. "Good Practices, Bad Attitudes: An Examination of the Factors Influencing Women's Academic Careers". V: Louise Morely in Val Walsh (ur.) *Breaking Boundaries: Women in Higher Education*, 52-66. London: Francis & Taylor.
- Messner, Michael. 1997. *Politics of Masculinities*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
- Nielsen, Jani in Elkjaer, Bente. 1991. "Stubbornness, Drudgery, Scientific Interests and Profound Commitment". V: Stolte-Heiskanen, Veronica. (ur.) *Women in Science*, 199-213. Oxford, New York: Berg Publishers Limited.
- Noordenbos, Greta. 1995. "Explanations for the Marginal Position of Women in Academe: from Exclusion to Integration". *Manuskript* (referat na 2. evropski sociološki konferenci, Budapest: 30.8. - 2.9.1995. 16 strani).
- Ogilvie, Marilyn Baily. 1988. *Women in Science*. Cambridge, Massachusetts, London: MIT Press.
- Osborn, Mary. 1998. "Facts and figures still show little room at the top for women in science in most EU countries". *Manuskript* (prispevek za konferenco Women in Science, Bruselj 28-29. 4. 1998. 23 strani).
- Pizan, Christine de. 1997. "Mesto dam". *Delta let.* 3, št. 1-2: 7-27.
- Price, Liz in Priest Judy. 1996. "Activists as Change Agents: Achievements and Limitations". V: Louise Morely in Val Walsh (ur.) *Breaking Boundaries: Women in Higher Education*, 37-51. London: Francis & Taylor.
- Radtke, Heidrun. 1991. "Women in Science Careers in the German Democratic Republic". V: Stolte-Heiskanen, Veronica. (ur.) *Women in Science*, 199-213. Oxford, New York: Berg Publishers Limited.
- Rose, Hilary. 1994. *Love, Power and Knowledge*. Cambridge: Polity Press.

- Rose, Hilary. 1998. "Hypatia's daughters: why are there so few?" Manuskript (prispevek za konferenco Women in Science, Bruselj 28-29. 4.1998. 11strani).
- Saarinen, A. 1988. "Feminist Research: In Search of a New Paradigm?" *Acta Sociologica*, 31, 1: 35-50.
- Siemianska, Renata. 1992. "Academic Careers in Poland: Does Gender make a Difference?". *Higher Education in Europe*, XVII, št. 2: 60-84.
- Sommerville, Margaret R. 1995. *Sex and Subjection: Attitudes to Women in early-Modern Society*. London, New York, Sidney, Auckland: Arnold.
- Stolte-Heiskanen, Veronica. 1991. *Women in Science*. Oxford, New York: Berg Publishers Limited.
- Wenneras, Christine in Wold, Agnes. 1998. "Sexism in Evaluation of Women Scientists". Manuskript (prispevek za konferenco Women in Science, Bruselj 28 - 29.4.1998. 7 strani).

014

GLOBALIZACIJA: MOŽNOSTI IN PRILOŽNOSTI SLOVENSKEGA GOSPODARSTVA

Povzetek. *Nepovratnost globalizacije narekuje majhnim državam hitra, pravočasna in ustvarjalna prilagajanja zunanjemu okolju, vključno z ustvarjalnim posnemanjem tehnoloških voditeljev. S pravo izbiro politike koristi globalizacije presegajo njene stroške (igra s pozitivno vsoto). Majhnim globalizacija daje celo več priložnosti, kot so jih imele poprej, pod pogojem, da izberejo pravo, realistično politiko. Pospeševanje vhodnih pa tudi izhodnih tujih neposrednih investicij je pri tem silno pomembno.*

Ključne besede: *globalizacija, tuje neposredne investicije, konkurenčnost, stroški in koristi, Evropska unija (Globalization, Foreign Direct Investment, Competitiveness, Costs and Benefits, European Union).*

1015

Uvod

V času začetka pogajanj o polnopravnem članstvu Slovenije v Evropski uniji (EU) ter plimi razprav o vseh razsežnostih globalizacije v svetu, velja posebno pozornost posvetiti priložnostim, ki se ponujajo z vključevanjem v regionalne ekonomske integracije ter globalizacijo svetovnega gospodarstva. Zastavlja pa se vprašanje, kaj je bolje, ali se vključiti le v EU in zanemariti globalizacijo, ali polnopravno članstvo v Evropski uniji zadostuje in ni potrebna globalizacija slovenskega gospodarstva ali pa je potrebno zasledovati obe strategiji: integracijsko in globalizacijsko.

Če se članstvo v Evropski uniji, kot to razkrivajo javnomnenjske raziskave, skoraj nič več ne problematizira, pa še zdaleč ni tako jasen naš odnos do globalizacije. Nekateri prisegajo nanjo, drugi pa se bojijo njenih pasti. Eni v njej vidijo priložnosti, drugi se je bojijo, saj naj bi ogrozila njihove interese, utapljala Slovenstvo v globalizaciji (homogenizaciji ali kokakolizaciji) izdelkov in storitev ter kulture v svetu. Eni menijo, da gre pri globalizaciji za nekaj povsem novega, nekaj kar nima predhodnika v zgodovini, drugi menijo, da je to le stopnica na poti vse intenzivnejšega mednarodnega sodelovanja.

Azijska kriza je morda zaostрила nekatere od gornjih dilem, saj je pokazala na nekatere temnejše plati globalizacije. Ali je to res? Ali pa je do te krize prišlo bolj zaradi napak v ekonomskih politikah in je globalizacija samo pospešeno razkrila te napake?

* Dr. Marjan Svetličič, redni profesor na Fakulteti za družbene vede.

Vse to in številne druge dileme narekujejo temeljit razmislek o izzivih, ki jih prinaša ne le članstvo v EU, pač pa tudi vse večja globalizacija svetovnega gospodarstva, kajti globalizacija je očitno nepovraten proces. Brez intenzivne internacionalizacije dejavnosti podjetje v sodobnem svetu ne more obstati, še manj pa postati konkurenčno. Zlasti to velja za podjetje iz majhnih držav, ki z globalizacijo svoje dejavnosti skuša preseči omejitve majhnega domačega trga. To ni več mogoče doseči samo z mednarodno menjavo, čeprav je sprva mednarodna menjava lahko omogočila visoko stopnjo doseganja ekonomij obsega in celo skupne proizvodnje in razdelitve (economies of scope). Ti izzivi so za majhno gospodarstvo nedvomno večji kot za veliko. Obenem pa trdim, da so, pod določenimi pogoji seveda, tudi priložnosti za majhno gospodarstvo večje.

O globalizaciji

Kaj je sploh globalizacija? Mnogi uporabljajo ta pojem, redki ga definirajo. Zato je nujno, če že razpravljamo o tem, kakšne priložnosti nudi globalizacija, natančno opredeliti za kaj sploh gre.

Globalizacija je v ekonomskem smislu tisti silen geografski razmah dejavnosti, ki se razprostira po vseh važnejših tržiščih sveta in obsega vse več oblik in vsebin mednarodnega poslovanja, ki so medsebojno funkcionalno povezane in soodvisne. Pri globalizaciji gre torej za funkcionalno integracijo gospodarsko razpršene ekonomske aktivnosti. Pri njej ne gre več le za rastoči pomen mednarodne menjave, pač pa vse bolj za mednarodno investiranje, za mednarodno mobilnost proizvodnih dejavnikov, kar vse omogoča integrirani mednarodni finančni trg. Subjekt globalizacije so tako postale firme in ne več trgi, kot je bilo to takrat, ko je bila trgovina osnovni instrument mednarodnega ekonomskega povezovanja. Zato bi lahko danes govorili o globalnem gospodarstvu, katerega osnovni integracijski instrument so tuje neposredne investicije (TNI), pa tudi razne pogodbene oblike mednarodnega povezovanja, kot so npr. strateške povezave.

Globalizacija ni nekaj povsem novega, nekaj kar bi kar naenkrat padlo z neba, pač pa ima svoje korenine v preteklosti. Celo več, raven internacionalizacije svetovnega gospodarstva je bila npr. pred prvo svetovno vojno skoraj na podobni ravni, kot je danes, če jo merimo po deležih izvoza oziroma zunanje trgovine v bruto domačem proizvodu ali pa če jo merimo z deležem tujih investicij v bruto domačem proizvodu. Pri tem velja opozoriti na dve pomembni razliki. āvevilo "globaliziranih" držav je sedaj bistveno večje kot pa pred I. svetovno vojno, pa tudi pri investicijah gre za pomembne razlike. Konec 19. stoletja so prevladoval portfolio naložbe, medtem ko so po ustanovitvi Evropske gospodarske skupnosti neposredne investicije postale najpomembnejše. Skratka, globalizacija ni nekaj povsem novega, nekaj česar zametkov ni bilo že v preteklosti, je pa proces, ki je po razsežnosti in kakovosti drugačen od predhodnih procesov internacionalizacije svetovnega gospodarstva.

Spremenili so se tudi pogoji tekmovanja. Pred letom 1960 se je tekmovalo predvsem na osnovi lokacijsko specifičnih prednosti, v obliki razpolaganja s ceneni

surovinami in energijo. Po letu 1960 se je težišče tekmovanja počasi selilo na tekmovanje s pomočjo cenenege dela. V sedemdesetih letih so pridobile na pomenu ekonomije obsega in s tem kapitalna intenzivnost. V osemdesetih letih je temeljni vir konkurenčnosti postala tehnologija, v devetdesetih pa znanje in informacije nasploh (ne le tehnološke). Vzporedno s tem je pridobival na pomenu dejavnik časa. Dobil je celo zelo pomembno, če ne v posameznih primerih kar odločilno vlogo. Konkurenčnejši je tisti, ki karkoli že, naredi hitreje od drugih, ki je prvi na trgu ali takoj za prvim, ki je sposoben novi izdelek začeti prodajati hitreje kot konkurenca in ki ga je sposoben prodajati sočasno na čim večjem številu poglavitnih svetovnih trgov.

Za razliko od regionalizacije, ki je od zgoraj poganjan de iure proces, proces povezovanja med državami, ki sklepajo mednarodne regionalne sporazume in na ta način ustvarjajo infrastrukturo, v okviru katere lahko podjetja pospešujejo svoje mednarodno ekonomsko sodelovanje, je globalizacija spontan proces, ki ga poganjajo od spodaj navzgor same firme in države šele naknadno skušajo ustvarjati pogoje za njegovo pospeševanje.

V obeh primerih pa gre za proces, od katerega imajo vsi akterji koristi, proces, ki krepi blaginjo sveta v celoti ali posameznih regionov oziroma posameznih subjektov. Gre skratka za svet pozitivne vsote, za svet, v katerem vsi dobivajo in ne za svet ničelne vsote, v katerem eni dobivajo na račun drugih. Vse to pa seveda ne pomeni, da je porazdelitev stroškov in koristi pravična, enakomerna med vsemi subjekti, med vsemi državami. Nekateri imajo od tega lahko več koristi kot drugi, odvisno od začetnega položaja pa tudi od politik, ki jih posamezne države oziroma subjekti izvajajo.

Z globalizacijo je tako kot z načelom primerjalnih prednosti kot temeljnega kamna mednarodne menjave, po katerem imajo vse države, ki vstopajo v mednarodno menjavo, koristi in ne le tiste, ki so najproduktivnejše. To pa ne pomeni, da imajo vsi posamezniki ali vsako podjetje enake koristi. Nekateri zaradi mednarodne menjave (sedaj globalizacije) lahko tudi zgubljajo, vendar skupna korist nacionalne ekonomije (in sveta v celoti) odtehta izgube posameznih podjetij ali posameznikov. "Pravična ali ne, globalizacija dviga dohodke. Žrtve takšne nepravilnosti in krivice bi morale vedno imeti takšno srečo" je sklenil *Economist*.¹ Da bi ta konflikt razrešili, pa je potrebno načelo primerjalnih prednosti dograditi z načelom kompenzacije tistih, ki izgubljajo, zato da bi vsi lahko dobivali. To isto načelo velja tudi pri procesih globalizacije. Tega se je treba povsem zavedati in uveljavljati to načelo do tiste mere, ko kompenzacija ne presega koristi tistih, ki globalizirajo svojo dejavnost, ker bi sicer bili nezainteresirani, da optimirajo svoje poslovanje z globalnejšim kombiniranjem proizvodnih dejavnikov, če od tega sami ne bi imeli koristi in s tem tudi celotno nacionalno gospodarstvo, v končni posledici pa s tem tudi ne bi prispevali k prirastu svetovne blaginje.

¹ Komentar se je sicer nanašal na mednarodno menjavo, sami pa smo to parafrazirali na globalizacijo (*Economist*, 18. 3. 1995, 84).

Položaj majhnih držav v procesih globalizacije

Če hočemo analizirati kakšne možnosti in priložnosti nudi globalizacija, je potrebno proučiti predvsem naslednje vidike:

- Ali globalizacija ogroža majhne države ali pa jim daje nove priložnosti?
- Kakšno je razmerje med stroški ter koristimi globalizacije oziroma kakšno strategijo naj ubira majhna država, če hoče izkoristiti takšne priložnosti?
- Kako lahko podjetje iz majhne države ali majhno oziroma srednjeveliko podjetje izkoristi prednosti, ki jih nudi globalna ekonomija in seveda kakšne so grožnje, ki bi iz tega lahko tudi izhajale?
- In ne nazadnje, kako naj se takšna podjetja povezujejo v globaliziranem svetu, kakšno naj bo razmerje med trgovinskimi povezavami in kakšno je mesto in vloga TNI?

Položaj majhnih držav v globaliziranem svetu je po mnenju nekaterih ogrožen, drugi pa spet menijo, da je boljši kot je bil kdajkoli v preteklosti. Oboji imajo nekaj argumentov, vendar se tehtnica nagiba k tistim, ki menijo, da je položaj majhnih držav danes boljši kot pa je bil v preteklosti. Vse to seveda pod pogojem, da te države izbirajo pravilno ekonomsko politiko in zasledujejo ustrezno strategijo svojega razvoja. V nasprotnem primeru, ob neustrezni politiki, strategiji, načinu in oblikah vključevanja v svetovno gospodarstvo, lahko globalizacija povzroči tudi škodo za nacionalno gospodarstvo. Najti pravo ravnotežje med stroški in koristmi je ena od najtrših nalog politike danes. Otežuje jo dejstvo, da so koristi globalizacije dolgoročne in jih kratkoročno naravnani volivci le težko cenijo, ker jih človek s ceste težko opazi ali razume. Za njih se koristi od boljše alokacije virov, ekonomije obsega in podobno bolj kažejo kot izgubljanje delovnih mest, zapiranje kakšnih tovarn, vse večje razslojevanje in podobne neprijetnosti. Skratka, za njih ni vse zlato, kar se sveti v zvezi z globalizacijo.

Slabost majhnih držav, kot je njihova majhna moč, je gotovo prisotna tudi v pogojih globalizacije, vendar se zdi, da ima manjšo težo kot poprej, ko takšnega razvejanega sistema mednarodnih organizacij še ni bilo, katji razviti in vse bolj institucionalizirani mednarodni sistem danes nudi majhnim več zaščite. Majhne države tudi nimajo na razpolago tolikšnih naravnih bogastev kot velike. Dejstvo, da danes naravni viri ter fizični kapital skupaj tvorijo le še okoli 26% bogastva razvitih držav ter 42% v primeru manj razvitih (Dixon and Hamilton 1996, 17), pa je lahko za majhne le ohrabrujajoče. Očitno je odločilen človeški kapital in tu pa je mogoče tudi v majhnih državah marsikaj postoriti. Suverenost majhnih se pod pritiski globalizacije zdi bolj na udaru kot suverenost velikih. Toda; katera država je danes sploh še suverena v klasičnem smislu. Politike vseh so tako globoko soodvisne in sopovezane, da je le težko govoriti o avtonomiji odločanja celo največjih držav. Majhni praviloma tudi ne morejo uvajati svetovnih standardov niti po svojem obličju homogenizirati kulturnih potrošniških obrazcev.

Najpomembnejši slabi strani globalizacije pa sta domneven vpliv na povečanje brezposelnosti ter povečevanje razlik znotraj držav ter med njimi. Vprašati pa se je potrebno, ne le kakšni so stroški globalizacije, pač pa tudi, kaj se bi zgodilo, če je ne bi bilo. Ali bi ti stroški nastali tudi v tem primeru? Dokaj verjeten odgovor je, da

bi do razslojevanja prišlo tudi brez globalizacije, da bi tudi brezposelnost pritiskala na nas, kajti v ozadju obeh so nedvomno predvsem tehnološke spremembe, ki pa jih globalizacija res lahko pospešuje.

Tisti, ki pravijo, da majhne države pridobijo z globalizacijo izhajajo iz tega, da so majhna gospodarstva nujno bolj vpeta v svetovno gospodarstvo kot velika, ki razpolagajo z ogromnim tržiščem, medtem ko morajo majhna širiti svoje trge, če hočejo učinkovito poslovati. Osnovno gibalno današnje mednarodne menjave so namreč ekonomije obsega ter ekonomije skupne proizvodnje in razdelitve. Izhodišče trditve, da imajo majhne države več koristi, je tudi načelo tako imenovanih svobodnih jezdecev (*free rider*), ko majhni lahko jezdijo na valovih, ki jih poganjajo velike države. Raziskava D. Coeja in E. Helpmana celo kaže, da imajo majhne države več koristi od raziskovalno-razvojnega dela kot pa velike države prav na osnovi tega načela.² Same namreč ne vlagajo velikih sredstev v raziskave in razvoj, lahko pa mnoge rezultate tega dela tudi same izkoriščajo, čeprav z določenim časovnim zamikom.

Če je globalizacija res nepovratna tendenca, ki jo lahko zavrejo le silovita neravnotežja, kot jih na primer povzročijo vojne ali globoke svetovne krize, potem dileme, ali se vanjo vključiti ali ne ni več, pač pa bolj, kako vstopiti na njen vlak, ne da bi pri tem izgubili preveč potnikov, in kako priti do jedilnega voza na tem vlaku.

Priložnosti majhnega gospodarstva

Kakšna so torej konkretna sporočila za strategijo vključevanja nacionalnega gospodarstva v globalno ekonomijo? Osnovno sporočilo je, da mora majhna ekonomija zasledovati navzven naravnano strategijo gospodarskega razvoja, strategijo zelo intenzivnega povezovanja s svetom in strategijo visokega deleža izvoza v bruto domačem proizvodu. Vendar se gospodarstvo ne sme zaustaviti le na trgovinskih povezavah, pač pa mora vsak dan bolj razvijati netrgovinske oblike mednarodnega poslovanja, saj so tuje neposredne investicije danes postale tisti instrument mednarodnih ekonomskih odnosov, ki postaja vse bolj pomemben, ki izziva mednarodne trgovinske odnose. Medtem ko je nekdaj trgovina odpirala vrata tujim investicijam, je danes obratno, tuje investicije inducirajo mednarodne trgovinske tokove.

Drugo splošno sporočilo za strategijo je, da usodna vpetost majhnega gospodarstva v globalizacijske tokove narekuje biti fleksibilen in hitro odziven na okolje. To postaja temeljni kamen strategije, ki želi biti uspešna. Gre za doseganje izjemno visoke stopnje odzivnosti na pogoje v svetu in na pravočasno prilagajanje tem tendencam. Še boljše je vnaprejšnje prilagajanje in preseiganje dosedanje prakse ex post reagiranja na tendence v svetu. Vnaprejšnje prilagajanje predpostavlja ogromno znanja in informacij. Takšna, časovno utemeljena strategija krepitve konkurenčnosti s pomočjo hitrega odzivanja na spremembe v svetu, zahteva visoko

² Glej *Economist* 18. 3. 1995, 84.

usposobljene kadre in celovite, hitre in učinkovite informacijske mreže. Žal analize kažejo, da podjetja zbiranju in obdelavi informacij posvečajo premalo pozornosti³.

Tretje splošno sporočilo za strategijo majhnega gospodarstva je, da je prva prioriteta v pogojih krepitve globalizacije sicer res krepitev regionalnega povezovanja takšnega gospodarstva, vendar ne tako, da bi to preprečilo globalnejše povezave, globalizacijo majhnega gospodarstva. Res pa je, da skromne finančne pa tudi kadrovske in infrastrukturne možnosti onemogočajo celovito globalizacijo na vseh pomembnih tržiščih sveta. Zato je bolj realno najprej okrepiti ekonomsko sodelovanje znotraj regiona. To pa ne sme iti na račun postopne krepitve globalizacije, širitve mednarodnih ekonomskih odnosov tudi izven prioriternih regionalnih okvirov. Konkretnije, v primeru Slovenije to pomeni, da ima prvo prioriteto seveda povezovanje znotraj EU, vendar ne izključno. Dejstvo je, da ekonomije obsega in skupne proizvodnje ter razdelitve⁴ vsak dan bolj zahtevajo globalizacijo poslovanja. Vse večja in večja sredstva, ki jih je potrebno vložiti v raziskave in razvoj, da bi prišli do novih izdelkov, novih tehnologij, terjajo globalno poslovanje, ker lahko podjetje le na ta način v ustrezno hitrem času povrne velika sredstva, ki jih je vložilo v razvoj izdelka ali storitve.

Regionalizacija je običajno stopnica na poti globalizacije, pač diferencirano glede na zmožnosti po posameznih sektorjih in različno po posameznih fazah ekonomskega razvoja. Globalizacija pa je nujna tudi zaradi tega, ker domača podjetja lahko napredujejo le, če sodelujejo s podjetji, ki so boljša od njih, ker se le tako lahko od njih nekaj naučijo. Naučiš pa se največ od tistih, ki največ znajo, ki imajo najboljše izdelke ali najboljšo tehnologijo. Poznano je, da Evropa na mnogih področjih tehnološko zaostaja za ZDA in Japonsko, zato je globalizacija nujna tudi s tega, tehnološko pogojenega zornega kota. Če je proizvodnja res bolj regionalno pogojena, se bolj uokvirja v regionalnih povezavah, pa sta znanje in tehnologija tisto, ki terja globalnejše sodelovanje.

Globalizacija je potrebna tudi zaradi tega, ker mnogi izdelki in tehnologije narekujejo globalno optimizacijo, ker je le z maksimalnim izkoriščanjem ekonomij obsega možno učinkovito poslovati, ker regionalni okviri tega več ne omogočajo. Rastoči pomen ekonomij obsega, ekonomij skupne proizvodnje in razdelitve narekuje internacionalizacijo podjetij držav, ki takšnih ekonomij ne morejo dosegati na domačem trgu. Konkurenčna pozicija na svetovnem trgu je danes namreč v največji meri tehnološko pogojena. Brez izkoriščanja ekonomij obsega ter skupne proizvodnje in razdelitve ni mogoče uspešno prodirati na nove trge niti ohraniti starih. Tega majhno gospodarstvo ne more dosegati le s pomočjo izvoza, pač pa se mora nujno povezovati v ustrezne reprodukcijske povezave z drugimi podjetji. Le tako lahko dosega ne le proizvodne, pač pa tudi R&R, marketinške in

³ Anketa med 90 največjimi izvozniki, najhitreje rastočimi podjetji ter največjimi podjetji (odgovorilo jih je 30) je pokazala, da se sistematičnemu zbiranju in obdelavi informacij posveča premalo pozornosti. Kar 37% jih zbira informacije le redko ali občasno. Res ima kar 73% poseben oddelek informacij, toda ti oddelki so zelo šibki; v tretjini od teh 73% podjetij zbira informacije ena oseba (glej Vrenko 1998).

⁴ Z uvajanjem fleksibilne in vitke proizvodnje pridobivajo na pomenu ekonomije skupne proizvodnje in razdelitve, ki si jih podjetje pridobi, če proizvaja cel grozd proizvodov, ne le velike količine enega. Gre za zakon sinergije, po katerem je celota večja od seštevka posameznih delov (2+2=5).

organizacijske ekonomije obsega. Gre za dejavnosti, pri katerih je minimalni prag učinkovitosti iznad obsega slovenskega gospodarstva. Majhne države oziroma njihova podjetja morajo zato še mnogo bolj in prej internacionalizirati svojo dejavnost kot podjetja iz velikih držav, da bi dosegla minimalni prag učinkovitosti. Zato ni presenečenje, da je celo na spisku stotih največjih transnacionalnih podjetij – TNP v svetu devet TNP iz majhnih držav (glej UNCTAD 1996a, 30). Zato je potrebno globalizirati dejavnosti na tistih področjih, pri katerih so pomembne ekonomije obsega ali pa ekonomije skupne proizvodnje in razdelitve. Dejavnosti, pri katerih je minimalni prag učinkovitosti visok, ki zahtevajo ekonomije obsega, so: proizvodnja papirja, tiskarstvo, industrijska kemija, gumarski izdelki, plastika, lončarski in steklarski izdelki, železo in jeklo ter transportna oprema. Na teh področjih je izhodna internacionalizacija nujen predpogoj doseganja ekonomij obsega.

Pri diferenciranih izdelkih, kot na primer pri strojih in turbinah, kmetijskih strojih in opremi, strojih za kovinsko in lesno industrijo, posebnih industrijskih strojih in opremi, električnih strojih, aparatih in pripravah ter končno fotografskih in optičnih izdelkih ter urah, pa je izhodna internacionalizacija potrebna, kolikor se je nujno približati porabniku, zaradi nujnosti upoštevanja njegovih specifičnih želja ali nudenja poprodajnih storitev. Pri standardiziranih proizvodih, je izvoz še vedno primeren način osvajanja tujih trgov, razen v primerih, ko je neposredno nastopanje v tujini primerno ali nujno zaradi približevanja potrošniku, zaradi boljšega nudenja poprodajnih storitev ali želje po nudenju rešitev in ne le prodaji proizvodov, ali končno, po črpanju idej za čim hitrejšo prilagajanje lastnih proizvodov hitro se spreminjajočemu okusu porabnikov. Seveda je prenašanje proizvodnje v tujino tudi tukaj potrebno, kadar doma naraste cena delovne sile tako, da bi to ogrozilo konkurenčnost. V takih primerih je tudi nujno prenesti proizvodnjo na cenejše lokacije v tujini.

Drugo področje, ki narekuje najprej regionalizacijo in zatem tudi globalizacijo, so dejavnosti oziroma trgi, ki so izrazito oligopolizirani, trgi, v katerih dominira manjše število velikih podjetij, na katerih so se zaradi krepitve oligopolne narave trga povečale vstopne ovire. Vse večja R&R sredstva, potrebna za tehnološke in produktne inovacije, majhnim podjetjem preprečujejo vstop na trg. IBM in Fujitsu porabita za R&R okoli 10% svojega prometa; farmacevtska podjetja trošijo še več; zavidljivih 20% (Stopford in Strange 1991, 72). To ne pomeni, da med velikimi ni konkurence, pomeni le, da je to oligopolna konkurenca med npr. petimi največjimi proizvajalci na svetu. In v velikem številu panog pet podjetij presega 50 % tržne deleže.⁵

Tretja vrsta dejavnosti so tehnološko oziroma znanstveno utemeljene (intenzivne) dejavnosti, ki potrebujejo ogromna vlaganja v raziskave in razvoj, vlaganja, ki presegajo domet majhnih gospodarstev. Kolikor se želi tudi ta področja razvijati, potem je nujno mednarodno povezovanje. Gre na primer za kemične izdelke, za

⁵ *Koncentracija menjave z dobršnim deležem prodaj treh do devetih največjih firm v celotnih prodajah 20 največjih podjetij na svetu, je največja pri računalniški in pisarniški opremi, zatem tobaku, pijačah, gumi, motornih vozilih, nafti, opremi, kemičnih izdelkih, hrani, farmacevtskih izdelkih, elektroniki itd. (Dunning 1993).*

pisarniško opremo, računalnike, profesionalno, mersko in znanstveno opremo in letala. Pri takšnih izdelkih so potrebna vlaganja v R&R tako visoka, da brez najširše prodaje (ali proizvodnje) po celem svetu oziroma na trgih največjih kupcev, ni mogoče doseči potrebnih ekonomij obsega ali skupne proizvodnje in razdelitve ter s tem konkurenčnosti.

Četrta vrsta dejavnosti, pri kateri je nujno internacionalizirati dejavnost (tokrat navzven), so tiste, v katerih so stroški dela doma visoki, ki so delovno intenzivne ali vsebujejo znatne delovno intenzivne faze. Drage dežele na teh področjih ne morejo dohajati konkurenčnosti cenejših dežel, zato prihaja do preseljevanja industrij ali njihovih faz v cenejše dežele. Krepitev stroškovne konkurenčnosti, ki temelji na nizkih plačah, pridobiva na pomenu z vidika internacionalizacije dejavnosti slovenskih podjetij na vseh tistih področjih, kjer z obstoječo ravniyo plač naša podjetja niso svetovno konkurenčna. Svojo stroškovno konkurenčnost lahko okrepijo tako, da del takšne delovno intenzivne dejavnosti prenašajo v tiste države, kjer je raven plač bistveno nižja. Obenem pridobivajo tudi čas in sredstva za nujno prestrukturiranje na dejavnosti višje stopnje predelave, ki jo je moč zdržati tudi ob višjih plačah. Po drugi strani pa podjetja z internacionalizacijo lahko okrepijo tudi svoje konkurenčne prednosti, pridobivajo znanja, s katerimi sama ne razpolagajo, so pa dostopna v tujini. Globalizacija jim omogoča tudi doseganje ekonomij obsega ter skupne proizvodnje in razdelitve. S krepitvijo svetovne konkurence postaja namreč zelo pomembno upravljanje z vse višjimi fiksnimi stroški, posebno R&R, ter distribucijo. Ker so stroški R&R postali tako visoki, jih je potrebno izkoriščati globalno, če hočeš povrniti visoka vlaganja. Pomen stroškovno naravnane izhodne internacionalizacije v primeru Slovenije potrjuje dominantna zastopanost nekdanjih socialističnih držav v regionalni naravnosti predvidenih naložb naših podjetij v tujini do leta 2000 (83%). Preostanek je predviden v Nemčiji (Krašovec s sodelavci 1996, 7). To ni nič novega, saj se je začelo že v šestdesetih letih. Vendar se takratno preseljevanje industrij precej razlikuje od današnjega. Cilj takratnega podpogodbništva je bil proizvajati ceneje v tujini in tako proizvedene dele uvažati za potrebe finalizacije. Kasneje je pričel dobivati na pomenu izvoz na tretja tržišča in prodaja na trgu dežele gostiteljice. Danes se v tujini vse bolj proizvaja in prodaja cel proizvod in tako izkorišča obenem tako cenejšo delo kot rastoči lokalni tržni potencial.

Primer, kako z izhodno internacionalizacijo krepiš konkurenčne prednosti, je Japonska. Z vlaganji v tujini je krepila delež "vzhajajočih" dejavnosti, ker je sproščala vire v "zahajajočih" dejavnostih. Vlada je celo spodbujala njihovo translokacijo v tujino. Podobno pot lahko ubere tudi Slovenija. To je pot razvijanja diferenciranih, torej specialnih proizvodov ali sestavnih delov zanje in sproščanja virov v dejavnostih, kjer naša podjetja zgubljajo konkurenčnost. Na ta način lahko še upamo na ohranitev konkurenčnih prednosti tudi pri univerzalnejših izdelkih, pri katerih konkurenčna prednost temelji pretežno na nizkih stroških dela. Prva omejitev pri tem so ogromna sredstva, potrebna za vlaganja R&R, ki so predpogoj za razvoj diferenciranih izdelkov. Druga je hitrost, ki postaja vse pomembnejša ali z drugimi besedami, biti prvi na trgu, in tretjič, nujnost ne le izumiti nov proizvod ali tehnologijo, pač pa to narediti za svetovni standard. To je zelo kapitalno intenziv-

na dejavnost, ki si jo lahko privoščijo le največji. Vsaj delno je mogoče zaobiti te probleme z usmeritvijo na manj zahtevne diferencirane izdelke in storitve ali postati sestavni del mreže podjetij ali njihovih strateških povezav, ki si delijo stroške R&R in s tem povezana tveganja. Druga alternativa se zdi za manjše realnejša, ne izključuje pa možnosti posameznih prodorov na določenih področjih. Tretja možna usmeritev je predvsem na procesne ali organizacijske inovacije in ne toliko produktne oziroma tehnološke. Na tehnološkem področju lahko zasledovalec inovira tako, da (tuji) temeljni inovaciji poišče drugačno aplikacijo. To je lahko celo ključnega pomena, saj je zgodovina pokazala, da glavni izkoristek velikih invencij sploh ni bil v tistem, kar je bilo prvotno zamišljeno, pač pa v nečem tretjem. Parni stroj je sprva služil le za črpanje vode. Mnogo kasneje je postal izvor energije za industrijo. Bellovi laboratoriji sprva sploh niso hoteli patentirati svojega izuma laserske tehnologije, ki je skupaj z optičnimi kablji revolucionirala telefonsko industrijo, ker so menili, da ni pomembna za telefonijo itd. (Economist, 18.6.1994, 85).

Spodbujati internacionalizacijo lastnih podjetij skratka pomeni spodbujati domače podjetništvo. To je temelj za oblikovanje lastniško specifičnih prednosti, ki so magnet za tuja podjetja in osnova za konkurenčne prednosti domačih podjetij pri izhodni internacionalizaciji. Izhodne TNI dvigajo prag učinkovitosti domačega gospodarstva in tako kot zunanja trgovina prispevajo k optimalni porazdelitvi virov v pogojih oligopolne strukture svetovnega trga, ko je domet mednarodne menjave pri opravljanju te funkcije sicer omejen. To potrjuje tudi raziskava Združenja Manager, saj so slovenska podjetja med razlogi za vlaganja v tujini takoj za "zadržati tržni delež" uvrstila "majhnost slovenskega trga" (Krašovec s sodelavci 1996, 34).

Doslej smo obravnavali samo področja dejavnosti. Potrebno pa se je vprašati tudi, kako globalizacija vpliva na oblike mednarodnega povezovanja. Zgodovina nas uči, da je bila v preteklosti trgovina najpomembnejša oblika mednarodnega sodelovanja. V globalni ekonomiji pa so to postale TNI ter druge oblike dolgoročnega pogodbenega sodelovanja. V zadnjem času so to prevzemanja in združevanja ter strateške povezave⁶. Te oblike so tiste, ki omogočajo hitrejšo uresničitev interesov, ker ni potrebna izgradnja novih kapacitet. To pa je v pogojih silovitih tehnoloških in tržnih sprememb zelo pomembna prednost. Na tem mestu se bomo osredotočili bolj na TNI, ker so pač še vedno poglobitvi instrument integriranja svetovnega gospodarstva. V prvi vrsti gre za vhodne TNI, to je naložbe tujcev v naše gospodarstvo. Vendar ne samo to. Globalizacija pomeni, da morajo vse bolj investirati v tujini tudi naša podjetja, da je potrebno krepiti ne le vhodno, pač pa tudi izhodno internacionalizacijo, to je investicije naših podjetij v tujini, pa tudi drugih oblik dolgoročnega ekonomskega povezovanja na tujih tržiščih.

Izkušnje majhnih držav kažejo, da raven tujih neposrednih investicij v slovensko gospodarstvo še vedno zaostaja za tovrstno internacionalizacijo primerljivih majhnih držav. Če bi pogledali podatke za nekaj majhnih držav, koliko znašajo tuje investicije na prebivalca pri njih, in bi to skušali presaditi v slovenske razmere, bi

⁶ Allen & Hamilton ocenjujeta, da je bilo v zadnjih treh letih v svetu sklenjenih okoli 32.000 strateških povezav, od tega 75% mednarodnih (Economist, 4. April 1998, 73).

videli, da bi moral biti obseg tujih neposrednih investicij bistveno večji kot pa je sedaj.

Tabela 1: Povprečen letni priliv TNI na prebivalca v obdobju 1985 - 1995 za izbrane majhne države (za Slovenijo obdobje 1993-1996)

Država	Povprečni priliv TNI p.c. 1985-95
Danska	3.000
Belgija/Luksemburg	6.900
Singapur	13.650
Malezija	1.520
Nemčija	320
Slovenija (1993-1996)	87

Očitno so povprečni prilivi TNI v Slovenijo, četudi se nanašajo na novejšo obdobje ter obdobje, v katerem so kulminirale TNI v svetu, veliko manjše kot pa v vodilnih majhnih državah. Izmed vseh 20 vodilnih držav po prilivu TNI na prebivalca, imata manjši priliv kot Slovenija le Brazilija ter Kitajska.

Če bi Slovenija prejela na primer toliko TNI na prebivalca kot Danska, bi takšen priliv letno znašal ogromnih 6 milijard dolarjev. Celó če bi bile TNI pomembne le toliko kot v veliki in razviti Nemčiji⁷, bi znašal takšen priliv kar 640 milijonov dolarjev letno.

To so gotovo številke, ki so popolnoma iznad realnega dosega, pa četudi bi presegli še vedno dokaj zakoreninjen (praviloma neosnovan) strah pred TNI, zablode, ki na tem področju "razsajajo". Morda velja omeniti samo dve zablodi: prvo, da je nacionalno poreklo lastništva odločilno, in drugo, da ima tuja investicija vedno domačo alternativo. Obstajajo namreč naivna pričakovanja, da bo domači manager odločal drugače kot pa tuji. V tržnem gospodarstvu se vsak manager odziva na signale, ki mu jih sporoča tržišče. Nacionalno poreklo postaja irelevantno. To, kar je za managerja pomembno, je odgovornost do lastnikov, maksimiranje donosa, ustvarjanje dividend za nekatere bolj na kratek, za druge pa bolj na dolgi rok. Na enake signale se bodo enako sposobni, izobraženi in informirani managerji, enako odzivali. Zato je zabloda, da bo domači manager ravnal drugače kot tujec. Če bo ravnal drugače, če bo ravnal neekonomsko, potem bo to slabo za podjetje, slabo za delničarje in slabo za nacionalno gospodarstvo. Verjetneje je celo, da bo tuji manager ravnal drugače, bolje, lahko bo tudi uspešnejši od domačega. Zakaj? Zato, ker ima praviloma, ker pač izhaja iz večjega, največkrat transnacionalnega podjetja, na razpolago več informacij, ker lahko izbira optimalnejšo kombinacijo resursov v svetu, ker se lahko opira na mrežo svojega matičnega razvejanega podjetja na različnih kontinentih in v mnogih državah sveta. Zato mu prav ta globalizacija omogoča dosegati večje dobičke, plasirati izdelke po celem svetu hitreje in

⁷ Poznano pa je, da je relativni pomen TNI mnogo večji v majhnih kot velikih državah.

ceneje, obenem pa pridobivati znanje o novih izdelkih, novih tehnologijah širom po svetu. Vse to mu omogoča dosegati boljše rezultate, učinkoviteje poslovati.

Res je, da lahko tujec zaradi globalizacije svojega poslovanja izbira med lokacijami za dano proizvodnjo v različnih državah, da lahko tudi premešča to proizvodnjo, če v dani državi za to ne obstojajo več ustrezni pogoji. Vendar pozor, to isto bi moral (prej ali slej) storiti tudi domači podjetnik. Nerentabilne proizvodnje pač v tržnih pogojih ne moreš vzdrževati dolgo, ne da bi zaradi tega uničil podjetje. Zato je pričakovanje, da bo domači manager bolj "uvideven, bolj patriotičen" kot tuji, na srednji rok na zelo trhljih nogah. Celo več, lahko celo trdimo, da bi bilo netržno ravnanje na dolgi rok celo škodljivo, ker ne le, da bi povzročalo neposredno škodo, pač pa bi predvsem zaviralo prepotrebna prilagajanja gospodarstva ter njegovo sprotno in hitro odzivanje na tržne tokove.

Zakaj nima vsaka tuja naložba vedno tudi domače alternative (druga zabloda)? Iz preprostega razloga, ker do tuje naložbe pride takrat, ko ni na razpolago ustreznega znanja, ki bi omogočalo uresničitev določene zamisli. Če bi takšno znanje obstajalo doma, bi ga domači podjetnik brez tuje pomoči lahko sam pretvoril v dobičkonosni projekt, saj kapital ne bi smel biti ovira. Posojilni kapital je namreč vedno cenejši od udeležbenega, ker so obresti nižje kot pa pričakovana profita stopnja. Zato tuje naložbe bogatijo domačo gospodarsko strukturo, saj gospodarstvu omogočajo proizvajati nekaj, kar sicer samo ne bi moglo. Nekateri projekti so brez sodelovanja s tujimi partnerji pač neuresničljivi.

V vsakem primeru je postalo popolnoma jasno, da je danes znanje odločilni dejavnik krepitve konkurenčnosti in to ne le trdo znanje, pač pa tudi vse vrste mehkih organizacijskih znanj. Znanje je edini trajen vir konkurenčnosti, ki se z uporabo krepi, ne pa erodira. Naložbe v človeški kapital so najboljša industrijska politika. Produktivnejši so tisti, ki razpolagajo z modernejšo tehnologijo od svojih tekmecev, tisti, ki so sposobni z boljšo procesno tehnologijo enake izdelke proizvesti ceneje, ali so bolje organizirani in zato lahko hitreje reagirajo na tržne signale, tisti, ki se hitreje odzivajo željam kupcev. Brez znanja seveda tudi ni mogoče izdelati novih, diferenciranih izdelkov, pri katerih so zaslužki največji. Ker transakcijski stroški (storitve, reklamiranje, sklepanje pogodb, zbiranje informacij...) danes po nekaterih ocenah tvorijo že okoli 50% ali celo več vseh stroškov, je postalo enako pomembno kot zamenjati nove proizvode in tehnologijo, poskušati znižati tudi takšne transakcijske stroške. Daleč največji del plač (med 75 do 95%) danes odpade na stroške, povezane z organizacijo poslovanja. Vse manjši del stroškov odpade na stroške same proizvodnje. Podjetniško specifične prednosti kot temeljni kamen konkurenčnosti se zato ne nanašajo več pretežno na njihovo sposobnost inoviranja kot včasih, pač pa tudi na organizacijske sposobnosti, na hitrost zbiranja informacij o dosežkih drugih in njihovega ustvarjalnega vključevanja v lastno proizvodnjo. Za majhna podjetja na nižji stopnji razvoja je sposobnost adaptacije in asimilacije tujega znanja vsaj toliko pomembna kot sposobnost inoviranja, če ne celo bolj. Brez tega niti ni mogoče razviti sposobnosti inoviranja. Če tako visoko znanje ne koristi dovolj, če ga nisi sposoben hitro udejanjiti, če se nisi sposoben tekoče prilagajati izzivom svetovnega trga. To lahko storijo le visoko

usposobljeni in permanentno izobraževani kadri. Brez njih namreč ni mogoče niti doseči niti zadržati konkurenčnosti.

Sklep: Kakšne možnosti ima majhna država in manjše podjetje v globaliziranem svetovnem gospodarstvu

Naj v odgovor na to vprašanje strnem poprejšnjo analizo v šest zapovedi prilaganja izzivom globalizacije, ki lahko dopolnjujejo deset zapovedi, kako krepiti konkurenčnost, iz leta 1994 (Svetličič 1996, 378). Osnovno izhodišče je, da je globalizacija bolj priložnost kot grožnja majhnim državam ter podjetjem, pod pogojem, da izbirajo prave strategije in politike razvoja. To se ne nanaša le na ožje opredeljeno ekonomsko politiko, pač pa tudi politiko nasploh. Poznano je namreč, da je slabost majhnega gospodarstva dejstvo, da (doma) ne more ustvarjati ekonomij obsega, da pa je njegova prednost večja družbena kohezija, ki omogoča lažje doseganje družbenega konsenza ter učinkovitejše uveljavljanje dogovorjenega. Vsakodnevne razprtije, ki so v luči zgodovinskih odločitev malenkostne, ne navdajajo z optimizmom, da bomo resnično sposobni to veliko prednost majhnosti tudi resnično udejanjiti. Zavedati pa se moramo, da prednosti majhnosti niso tako številne in vsako sekanje posameznih vej takšnih prednosti resno ogroža razvoj majhnega nacionalnega gospodarstva.

Globalizacijske zapovedi

1. *Integrirajmo se v EU in globalizirajmo poslovanje.*
2. *Presezimo provincializem, zavejmo se prednosti majhne družbe.*
3. *Povzdignimo vrednoto znanja na družbeni lestvici in krepimo izobraževanje, saj v globaliziranem svetu predvsem znanje daje osnovo za uspešno mednarodno tekmovanje pa tudi varovanje nacionalnih interesov.*
4. *Hitro se odzivajmo in prilagajajmo spremembam v globalni ekonomiji, saj sta večja fleksibilnost in prilagodljivost temeljni prednosti majhnih. Ne le pravilno tudi hitro oziroma pravočasno (še bolje vnaprejšnje) odzivanje na zunanje spremembe je vse pomembnejše.*
5. *Pospešujmo internacionalizacijo našega gospodarstva s spodbujanjem vhodnih in use bolj tudi izhodnih TNI ter drugih dolgoročnih oblik mednarodnega gospodarskega povezovanja.*
6. *Spoznajmo, da je opiranje na organizacijske spremembe, asimilacijo in adaptacijo ter ustvarjalno imitacijo tehnoloških voditeljev v pogojih tehnološkega zaostajanja realnejša in uresničljivejša strategija krepitve konkurenčnosti kot ambicioznejša, na inovativnosti utemeljena strategija.*

LITERATURA

- Dixon, J.A., Hamilton, K. 1996. Expanding the Measure of Wealth. Finance & Development, December.
- Dunning, J.H. 1993. Multinational Enterprises and the Global Economy. New York: Addison-Wesley Publ. Company, Reading.
- Krašovec, T. s sodelavci. 1996. Internacionalizacija slovenskega gospodarstva. Ljubljana: Združenje Manager, februar, svetovalni dokument.
- Stopford, J., Strange, S., s Henley, J. 1991. Rival States Rival Firms. Cambridge: Cambridge University Press.
- Svetličič, M. 1996. Svetovno podjetje; izzivi mednarodne proizvodnje. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.
- UNCTAD, 1996. World Investment Report (WIR). Geneva.
- Vrenko I. 1998. Ekonomsko konkurenčna obveščevalna dejavnost, diplomsko delo, FDV, Ljubljana.

NEVIDNA POVEZAVA UGLEDA DRŽAVE
IN PODJETIJ

Povzetek. Članek obravnava problematiko ugleda (imidža) države in njegovega vpliva na imidž podjetij na tujih trgih. Skozi razmejitev pojmov imidža in identitete skušamo opozoriti na pomembnost obravnavane tematike, ki je pogosto nevidno vtkana v ravnanja ljudi, organizacij, držav. Za razumevanje povezanosti med imidžem države in njenih podjetij, sta pomembna koncepta države izvora oz. države proizvodnje, saj odgovarjata na mnoga vprašanja uspešnosti v mednarodni menjavi. Ta nevidna povezava pa ni pomembna le s stališča izvozne uspešnosti posameznih podjetij, ampak njen vpliv tako ali drugače seže v vse pore družbenega življenja. Zato na koncu obravnavamo tudi problematiko imidža Slovenije in se sprašujemo, ali se nam zaradi njegove neutralnosti obeta ujetost v verigo revščine ali pa v verigo bogastva.

Ključni pojmi: imidž, identiteta, tržno komuniciranje, uspešna podjetja, strategija, veriga revščine, Republika Slovenija

Uvod

Ugled, v naši razpravi pretežno označen s tujko imidž, je eden temeljnih ciljev vsake entitete. Naj gre za posameznika, podjetje, institucijo, mestno četrt, kraj ali pa za državo, povsod se srečujemo z željo po čim večji uglednosti.

Problematika imidža se posebej močno navezuje na znane osebnosti iz politike, kulture in popularne kulture, ni pa tuja tudi ljudem v znanosti, verskih skupnostih, različnih društvi itd. Svoj največji razcvet in teoretsko poglobitev je problematika imidža doživela v marketingu in odnosih z javnostmi podjetij.

Tako kot podjetja, se tudi država pogosto pogleda v ogledalo in se vpraša, kakšen je njen imidž v očeh relevantnih javnosti. To postane pomembno ob vsaki resnejši interakciji na področju mednarodnih odnosov, ekonomski menjavi s tujino, v turizmu in ob problematiki tujih vlaganj, še zlasti, če ima država na teh področjih težave, kar še posebej velja za države v tranziciji, države v procesu pospešene industrializacije in seveda za nove države. Rezultati na področju imidža so namreč lahko prav nasprotni od tistih, ki jih pričakujemo. To je tudi v Sloveniji

* Dr. Zlatko Jančič, docent na Fakulteti za družbene vede.

** Avtor se zahvaljuje recenzentu za koristne vsebinske in oblikovne pripombe.

vedno pogosteje v ospredju, saj številne raziskave in izkušnje opozarjajo na šibko prepoznavnost države in nenaklonjenost mnogih tujih javnosti, npr. v primeru našega povezovanja z naddržavnimi asociacijami (EU, NATO).

Tako kot podjetja, se tudi države trudijo spremeniti svoj imidž, še zlasti kadar je ugotovljeno, da ta ne ustreza nalogam in ciljem države na omenjenih področjih. Pri tem so za razliko od uspešnih podjetij manj uspešne, saj jim primanjkuje ustreznega znanja, sredstev in usposobljenih ljudi.

V želji po spremembi imidža, države največkrat poskušajo okrepiti mednarodne stike, vabijo tuje novinarje ter pošiljajo in sprejemajo različne delegacije. Namen je seveda pokazati najboljše, kar država premore, povabljeni pa bi v svojih okoljih (brezplačno) razširjali pozitivne informacije o državi, čemur pa vedno ni tako. Uspešnejša se zdi uporaba tržnih komunikacij, zlasti oglaševanja in odnosov z javnostmi, saj država lahko sama oblikuje vsebino sporočil in določi območje ter intenziteto razširjanja. Seveda pa se tu, še poebeb pri nas, takoj zastavita dve vprašanji: ali je uspeh zagotovljen in zakaj vse skupaj toliko stane?

Navedeni razmišljanji sta poenostavitvi resne problematike spreminjanja imidža neke države. Ne upoštevata namreč dejstva, da komunikacije same po sebi, ob vsej njihovi pomembnosti, ne morejo prikriti slabe prakse. To spoznanje je uspešnim podjetjem že dolgo znano. Problem v povezavi s slednjimi pa nastane ob spoznanju, da obstaja med podjetjem in državo "nevidna povezava imidžev". Imidž podjetja je namreč soodvisen z ugledom (imidžem) države, zato je skrb za obojestransko uglednost povsem razumljiva. Ta nevidna povezava, ki med drugim determinira tudi kakovost izvoznih rezultatov podjetij, bo v ospredju naše razprave.

Imidž in identiteta

V razpravi alternativno uporabljamo pojma ugled in imidž. Za nas je pri tem relevantna razlaga razlike med pojmom, kot jo razume tudi Bromley (1993). Ugled (reputation) je dobro ime, veljava, spoštovanje, ki ga pripisujemo oz. si ga zaslužijo osebe, kraji, aktivnosti, dogodki, knjige, časopisi itd., imidž (brand image, corporate image) pa je predvsem povezan s poslovnimi organizacijami¹ in njihovimi izdelki, ki za širjenje in zvečevanje svoje uglednosti uporabljajo množično komuniciranje, zlasti storitve s področja oglaševanja ter odnosov z javnostmi. Zaradi tega se danes izraz imidž uporablja tudi v primeru, če osebe, kraji, države itd. svoj ugled (public image), razširjajo na "umeten", medijski način. "V bistvu pa sta koncepta ugleda (reputation) in imidža (public image) identična. Ključna razlika je v tem, da ugled običajno vključuje ovrednotenje, medtem ko je imidž precej nevtralen pojem" (Bromley 1993, 6).²

¹ Gruban in drugi (1997, 13) tudi tu uporabljajo besedo ugled, vendar ga po našem mnenju opredelijo preozko, le v kontekstu razlike med tržno in knjigovodsko vrednostjo podjetja, zgolj kot finančno kategorijo torej.

² Dowling (1994, 8) meni drugače, in sicer, da gre pri ugledu za ovrednoten (spoštovan, cenjen) imidž.

Imidž (iz lat. *imago*) pomeni predstavo ali podobo o neki entiteti in je po Dowlingu (v van Riel 1995, 73-74) "skupek pomenov, s katerim razpoznamo nek objekt in s pomočjo katerega ljudje opisujejo, se nanj sklicujejo, si zapomnijo objekt. Je rezultat soočenja osebnih prepričanj, idej, občutkov in vtisov o objektu".

Literatura o imidžu organizacij je obsežna in precej neskladna. Tako različni avtorji poudarjajo npr. dejstvo, da gre pri imidžu v resnici za oglaševalski koncept (Ogilvy 1963), s katerim lahko zgradimo želeno avreolo okrog objekta (blagovne znamke), za masko, s katero preslepimo ljudi, da smo drugačni kot v resnici (Bernstein 1986), ali pa da gre za seštevek vtisov, ki ga entiteta (organizacija) ustvari v mislih ljudi (Dichter 1985). V te razlage je vtakana upravljavska, v nekaterih celo makiavelistična vloga koncepta imidža. Sami se bolj približujemo tezi, ki jo zagovarja Bernstein (1986, 55), ko meni, da organizacija ne more sama ustvarjati imidža. Le javnost lahko oblikuje imidž o entiteti, pri čemer zavestno ali pa nezavedno izbira misli in vtise, na katerih bo slonel njen imidž.

Imidž je neke vrste (ob)sodba o entiteti, ki je po pravilu izražena v skopih besedah, lahko celo le skozi šalo, prilastek, pregovor, cinično pripombo ali pa preprosto gesto. Po drugi strani je ta sodba lahko tudi pozitivna, izražena z besedami odobravanja in občudovanja. Kakorkoli že, "imidž je realnost", navaja Bernstein že v uvodu svoje knjige *Company Image and Reality* (1986). Usoda entitete je tako v mislih javnosti dosledno subjektivna, šibko povezana ali pa celo nepovezana z njeno dejanskostjo. Ugled, imidž, sloves, dobro ime, veljava itd. realno bivajo le v očeh opazovalca.³

Ugled odreja položaj v družbi. Bromley (1993, 81) trdi, da lahko oseba z visokim ugledom (imidžem) ignorira osebe iz nižjega stanu (razreda, kaste) in jih ne obravnava kot sebi enakovredne. V medosebnih odnosih so te družbene hierarhije razvidne skozi uveljavljene verbalne in neverbalne načine vedenja ljudi.⁴ Neravnovesje v imidžih pa lahko opazujemo tudi na ravni organizacij. Določa npr. tudi veljavo države v mednarodnih organizacijah in pojasnjuje nesprejemanje načela recipročnosti s strani držav z višjim imidžem.

Vsaka entiteta z visokim imidžem mora vedeti, da ravna z dragocenim bogastvom, od katerega je odvisen njen dolgoročni uspeh v konkurenčnih razmerah. Groenroos (1990, 160-170) trdi, da ima na ravni organizacije tak imidž tudi vlogo prečiščevalca in zavetišča. Pri tem misli na pojav subjektivne reakcije javnosti ob istovrstnih (npr. tehničnih, proizvodnih, ekonomskih, ekoloških) težavah

³ Imidž je odraz tistega, kar je bilo sprejeto, dekodirano (Kapferer 1992, 30). Podobno meni tudi Ind (1997, 48): "Korporativni imidž je v očeh sprejemnika. Organizacija lahko razširja sporočila o sebi svojim zaposlenim, investitorjem, potrošnikom, skratka vsem notranjim in zunanjim javnostim. Želi si prenesti določen imidž o sebi, a ključen je sprejem tega sporočila. Korporativni imidž je preprosto slika, ki jo ima javnost o organizaciji, na osnovi vseh nakopičenih sporočil."

⁴ Da bi dosegli recipročnost, skušamo na interpersonalni ravni relativno izenačiti neravnovesja v posedovanju moči. Predstaviti moramo nagrade, ki jih je nasprotna stran lahko deležna ob sodelovanju z nami. Upravljati moramo z vtisi o sebi, ki nas prikazujejo kot možnega sodelavca v dolgoročno nagradujočem menjalnem odnosu. Blau (1989, 33) to pojasnjuje s stališča teorije družbene menjave: "Za novega člana, ki se hoče pridružiti obstoječi skupini, je nujno, da vzpostavi vezi medsebojne prilačnosti z drugimi. Privlačnost pridružitve skupini pospešuje posameznikovo željo, da bi postal sprejemljiv. To mu lahko uspe le, če se dokaže, da je tudi sam dovolj privlačen za ostale člane."

različnih organizacij. Organizacija z visokim imidžem se lahko v veliki meri izogne strogi presoji in obsodbi javnosti, organizacija s šibkim ali nevtralnim imidžem pa ne. Tako zavetišče, ki ga nudi visok imidž, pa je začasno in ob ponavljajočih se težavah preneha obstajati.

Ker ljudje, organizacije ali države visoko vrednotijo svoj ugled, saj gre za neke vrste njihov družbeni jaz, njihovo ekskluzivno posest, so pripravljeni veliko žrtvovati za njegov dvig⁵. Pri tem pa je treba vedeti, da zgolj občasno tržno komuniciranje ne more prinesiti željenih rezultatov. Entiteta, ki hoče vplivati na svoj imidž, mora sočasno upravljati z vrsto dejavniki.

Med avtorji, ki problematiko imidža proučujejo utilitaristično (Bernstein 1986; Olins 1989), je zanimiv tudi Garbett (v Van Riel 1995, 95), ki ponuja naslednjo formulo vplivanja na imidž. Prikazujemo jo v poslovenjeni obliki:

$$R + M + TK \times \check{C} - P = I$$

Pri tem je:

R = realnost podjetja

M = medijska privlačnost aktivnosti podjetja

TK = tržno komunikacijski napori podjetja

Č = čas

P = proces pozabljanja

I = imidž podjetja

Najprej pa je potrebno pojasniti in vzpostaviti razliko med izrazom ugled oz. imidž ter izrazom identiteta. Izraz identiteta po Južniču (1993, 10) izhaja iz latinskih izrazov *idem* - isti in *identicus* - istoveten. Identiteta tudi v kontekstu marketinške discipline pomeni istovetnost, "preprosto to, kar dejansko smo" (Kapferer 1992, 31) in kar žarčimo v okolje kot živ organizem v interakciji z njim. Na ravni podjetij je identiteta način, kako se ta predstavljajo svojim ciljnim skupinam (Van Riel 1995, 28). Sprememba imidža je možna, kot smo že nakazali, le ob spremembi identitete (Bernstein 1986; Groenroos 1990; Kapferer 1992).

Sprva se je izraz identiteta v marketingu uporabljal v povezavi s pojmom celostna grafična podoba (corporate identity)⁶. Logotip, zaščitni znak, sistem barv, komunikacijski slog itd. so predstavljali način simboliziranja organizacije in nosilce njenih komunikacij z okoljem. Kasneje se je pokazalo, da ti elementi še zdaleč ne

⁵ Upravljanje z ugledom je strateški projekt, pri katerem uporabljamo verbalne in neverbalne strategije. Verbalne strategije so povezane z ustreznimi informacijami, z dokazovanjem, prepričevanjem, opravičevanjem, zanikanjem itd. Pri neverbalnih pa Bromley (1993, 109) zanimivo navaja "rokovanje, trganje dokumenta, ali pa udarjanje nekoga. Včasih je nujno, da ravnamo nasilno, da bi vzpostavili svojo verodostojnost. To ne velja le za raven medosebnih stikov, pač pa tudi za korporacijske ali pa meddržavne stike. Grožnja ali pa dejansko agresivno vedenje je splošen pojav znotraj dominantnih hierarhij tako v živalski kot v človeški družbi."

⁶ Korporativna identiteta pomensko ni povsem enovit pojem. Neenotnost je najbolj prisotna med menedžerji podjetij. Tako Britanci pod tem pojmom največkrat razumejo korporativno komuniciranje in design, Nemci in Avstrijci skupni notranji in zunanji imidž, Japanci in Skandinavci pa kot zunanji imidž in korporativno kulturo (Van Riel 1995, 29-30).

izčrpajo vseh vtisov, na osnovi katerih si javnosti izoblikujejo svoj imidž o organizaciji. S tem postaja področje identitete stvar strateškega načrtovanja in je v veliki meri povezana tudi s temeljnimi usmeritvami organizacije, vizijo, filozofijo in poslanstvom.

Ko analiziramo, kaj sestavlja dejansko identiteto organizacije, moramo upoštevati številne dejavnike. Tako Olins (1989, 7), ko govori o podjetjih, navaja štiri sestavine oz. aktivnosti (korporativne) identitete⁷:

- izdelki/storitve - kaj izdelujemo, ponujamo
- okolja - kje kaj izdelujemo, ponujamo - kraj oz. fizični kontekst
- informacije - kako opisujemo in javno objavljamo, kar delamo
- vedenje - kako se ljudje znotraj organizacije vedejo med seboj in do tistih zunaj

Celostna grafična podoba je torej le del celote. Vse navedeno namreč neprestano sporoča vtise o organizaciji različnim javnostim v njenem okolju. Vprašanje se seveda postavi (Olins 1989, 35), ali te komunikacije lahko nadziramo ali pa smo pri tem nemočni in pustimo, da si vsaka javnost misli o nas kar hoče, si izoblikuje povsem svoj imidž.⁸

V primeru držav pa je lista sestavin precej drugačna. Imidž države lahko po mnenju Martina in Erogluja (v Usunier 1996, 289) razdelimo na tri dele: politiko, ekonomijo in tehnologijo. To pa po našem mnenju spet ne razloži vseh vtisov, ki jih država izžareva v svoje okolje. Njena identiteta je bistveno kompleksnejša. Brez namere, da bi jih razvrščali po pomembnosti, navedimo nekatere njene temeljne sestavine:

- državni simboli
- geografske in klimatske značilnosti
- znane osebnosti (kultura, šport, znanost, politika)
- znana podjetja in izvozni izdelki
- nacionalni značaj
- kakovost življenja in bogastvo države
- vojaška tradicija in moč
- demokratičnost in družbena pravičnost
- religija
- etnološke značilnosti
- arhitektura
- turistične zanimivosti
- dogodki, dnevne novice
- prehrabene navade
- jezik

S stališča upravljanja z identiteto in s tem vplivanja na imidž oz. ugled, gre torej za zelo zapleteno problematiko, brez možnosti enostavnih rešitev. To se izkaže

⁷ Podobno tudi Sauerhaft in Atkins (1989), s tem, da namesto o identiteti govorita o "korporativnem vtisu".

⁸ Jasna, enoznačna, močna in prepričljiva identiteta pripomore k številnim pozitivnim rezultatom:

- dviguje motiviranost zaposlenih
- razvija zaupanje med zunanjimi ciljnim skupinami podjetja
- potrjuje pomembno vlogo potrošnikov
- potrjuje pomembno vlogo finančnih javnosti (Van Riel 1995, 29)

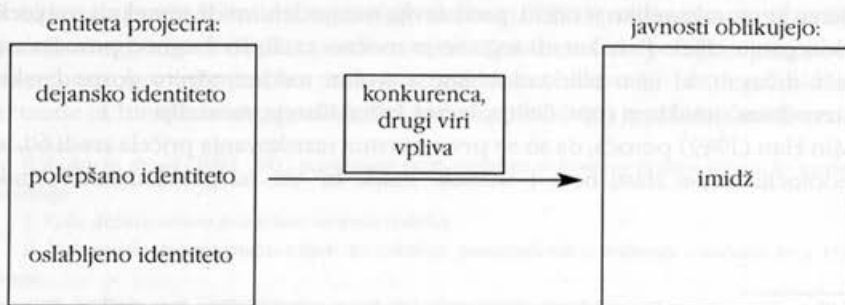
zlasti v primeru novih držav, kjer vladajoča politična struja pogosto intuitivno pristopi k upravljanju elementov identitete, najprej seveda predvsem k celostni podobi državnih simbolov (zastava, grb, himna, uniforme, denar itd.). V evforiji velikega dogodka nad strokovnimi argumenti prevladajo nedomišljeni pogledi političnih entuziastov, celota pa zato strateško ni optimalna, poleg tega pa lahko predstavlja tudi torišče številnih dolgotrajnih in neargumentiranih sporov⁹.

Vse to potrjuje pomen identitete tako za notranjo kot tudi za zunanjo javnost. Če podjetje ali država nista vzpostavila skladnosti v svoji korporativni identiteti in se utrdila svoj položaj navznoter, hkrati pa tudi nasproti tekmečem, na jasen in dolgoročno branljiv način, lahko postaneta žrtve stereotipov, nenadzorovanih govoric in najrazličnejših pogojevanj. Take entitete posledično težko vzpostavljajo recipročne menjalne odnose s svojimi deležniki.

Upravljanje z identiteto, in s tem posledično spreminjanje imidža oz. ugleda države, zahteva mnogo več. Zagotoviti je treba npr. stabilno politično situacijo, ekonomsko rast, investicijske priložnosti, dogodke in prireditve, kakovostno ponudbo izdelkov in nenazadnje, vse to tudi učinkovito tržno komunicirati. Identiteta se skozi tržno komuniciranje gradi s ponavljanjem istih elementov skozi daljše časovno obdobje. Prepoznana identiteta rezultira v tem, da entiteta postane opazovalcu blizu, domača - domačnost pa rezultira v prednosti pri izbiranju v množici tekmecev.

Kako torej komuniciramo identiteto? Vsekakor je pomemben element sama celostna grafična podoba. Oblikovana je tako, da ponudi vizualne in verbalne kode, ki vzbudijo ustrezne asociacije v javnosti. Zastava, grb, sistem barv, pozicijsko geslo (slogan) itd. morajo že sami po sebi, brez dodatnega pojasnjevanja, prenašati osnovna sporočila o identiteti entitete. Vendar, kot smo že povedali, to ne izčrpa vseh potrebnih aktivnosti. Treba je predstaviti tudi ostale vidike identitete. Pri tem imamo več možnih poti (slika 1).

Slika 1. Odnos med identiteto in imidžem

⁹ Olins (1989, 23) poroča o tem, da so Francozi potrebovali skoraj 100 let, da so se zedinili za državni praznik, ki naj simbolizira francosko republikansko tradicijo. Ker je bila ustanovitev francoske republike povezana z Robespierrom, terorjem in nestabilnostjo, je bilo treba vzpostaviti novo tradicijo. Končno so se leta 1880 zedinili za neproblematični dan padca Bastille (l. 1789), ko so ljudje prvič izrazili svojo republikansko.

Lahko se osredotočimo na golo informiranje o realnih pokazateljih identitete (gospodarskih, političnih, tehnoloških, kulturnih itd.), predstavimo torej dejansko identiteto¹⁰. Golo informiranje pa ni v skladu z naravo tržnega komuniciranja, ki si praviloma poleg tega tudi vedno dovoli svobodo izraziti navdušenje nad tem, o čemer sporoča. Bromley (1993, 162) meni, da posamezniki, organizacije in države skušajo prepričati svoje javnosti, da posedujejo določene dobre lastnosti, take namreč, ki bi si jih naj te javnosti želele.

Ta logika nas potisne v položaj, da skušamo s pretiravanjem in olepševanjem izraziti elemente dejanske identitete. Pri tem smo lahko uspešni, lahko pa povzročimo nasproten učinek, to je disonantnost v percepciji, ki nastane ob nepremišljenem in strateško premalo dorečenem komuniciranju obljub, ki so skregane z osebnimi vtisi opazovalca in lahko zato dejansko identiteto celo oslabijo.

Rezultati projicirane identitete so na komunikacijski poti soočeni še z vplivi okolja (šumi) in relativizirani z naporu konkurentov, ki zasledujejo podoben cilj. Imidž, kot posledica procesa, je torej lahko precej drugačen od zaželenega in načrtovanega. To seveda pomeni, da komuniciranje identitete ni enkraten projekt, pač pa stalno ponavljajoča se in prilagojujoča aktivnost vsake entitete.

Podjetje in država izvora

V razpravi smo že večkrat omenjali probleme držav pri upravljanju identitete in vplivanju na svoj imidž oz. ugled. Čeprav gre za kompleksne sisteme, pa to javnostim ne preprečuje, da bi tudi o državah razmišljali podobno kot o drugih organizacijah, podjetjih, posameznikih. Bromley v povezavi s tem pravi, da imajo tudi entitete, kakršne so denimo regije, nacije, religije in družbene skupine, javne imidže, ki predstavljajo reprezentacije za člane drugih regij, nacij, religij ali družbenih skupin (Bromley 1993, 156). Tudi zanje velja, da se njihov imidž izraža skozi preproste, pogosto antropomorfne¹¹ stereotipe.

Za države, posebno tiste, ki se otepajo z neustreznimi stereotipi, kakor tudi za podjetja, ki morajo veliko izvažati, predstavlja neugoden imidž temeljno prepreko pri doseganju ciljev. Prav zaradi tega se je močno razširilo njegovo proučevanje zlasti v državah, ki niso bile zadovoljne s svojim mednarodnim gospodarskim (proizvodnim) imidžem (npr. Grčija, Izrael, Irska, Koreja, Avstralija itd.).

Min Han (1989) poroča, da so se prva tovrstna raziskovanja pričela sredi 60. let. Osredotočila so se zlasti na t. i. učinek "made in" oz. na problematiko učinka

¹⁰ Vloga intenzivnega komuniciranja identitete je izredno pomembna. Tako Repovš (1995, 19) meni, da "manj kot je informacij o organizaciji in elementih njene realne identitete, več je možnosti, da bo imidž razvrednoten in predstava realnosti izmaličena".

¹¹ Antropomorfnost je značilna pri stereotipiziranju entitete ne glede na to, ali gre za posameznika, organizacijo, dogodek ali celo neživo tvorbo. Imidž o entiteti ljudje izrazimo skozi splošne človeške lastnosti oz. značilnega nosilca (npr. Hitler predstavlja sinonim za celoten sistem nacizma, Stalin sovjetskega socializma).

države izvora (country-of-origin effect)¹². Avtor izpostavlja dve hipotezi, ki naj pojasnita, kdo je "odgovoren" za imidž - podjetja ali država. Prva je "hipoteza avreole" (halo hypothesis), ki trdi, da so izdelki podjetij ovrednoteni tako, kot je nadredno ovrednoten imidž države njihovega izvora. Mnoge študije potrjujejo to hipotezo (Usunier, 1996)¹³. Druga hipoteza je prav nasprotna. Trdi, da podjetja in njihove blagovne znamke oblikujejo imidž države. Min Han (1989, 223) to hipotezo imenuje "zgradba vsote" (summary construct). Potrošniki sklepajo, da imajo izdelki (proizvajalci) iz določene države skupne karakteristike, ki nato tvorijo imidž države izvora (npr. Sony, Toyota, Shiseido itd. govore o tem, kakšna je Japonska; Hyundai, Daewoo, Goldstar itd. govore o Koreji).

Naše proučevanje na drugih področjih, npr. na področju turizma (Jančič in Brezovec 1998), nas navaja k predpostavki, da absolutno ni moč pritrditi nobeni od teh dveh skrajnih hipotez. Namesto tega predpostavljamo, da med imidžem podjetij in imidžem države deluje dinamična soodvisnost, nevidna povezava. Podjetja in njihove blagovne znamke, ki imajo pozitivni imidž, vplivajo na imidž države, ki istočasno povratno spet vpliva na imidž podjetij. Obe vrsti imidžev sta dodatno vplivani še s strani številnih drugih imidžev v očeh različnih javnosti.

V sodobni globalni ekonomiji se poleg koncepta "države izvora" vse bolj uveljavlja še koncept "izdelano v". Mnogi izdelki se danes namreč načrtujejo v eni, proizvajajo pa v številnih drugih državah. Kraj izdelave tako postaja pomembnejši od same države izvora. Usunier (1994) poroča o raziskavi, ki sta jo nedavno izvedla Jaffe in Nebenzahl v Izraelu. Rezultati so pokazali, da so japonske ali nemške blagovne znamke, izdelane na primer v Koreji, ovrednotene za 30-40 odstotkov nižje, kot če bi bile izdelane v državi izvora. To nas navaja k sklepu, da ljudje razlikujejo med državami glede na njihov "proizvajalski imidž", domnevno izdelovalno sposobnost tamkajšnjih ljudi. Ta "industrijska paradigma" je v nasprotju z načeli globalne ekonomije. Je arhaična in obremenjena z najrazličnejšimi kulturnimi, rasnimi, političnimi, zgodovinskimi stereotipi. Vendar je to, kot smo že omenjali pri vlogi imidža, tudi za države in podjetja realnost.

Kaj torej preostane državi, ki je premajhna in prešibka, da bi si samostojno izoblikovala pozitivni imidž? Schweiger in drugi (1995) predlagajo, zlasti za države srednje in vzhodne Evrope, uporabo oznake "made in Europe". To je po njihovem mnenju učinkovitejša pot, kot pa da bi se trudili za oblikovanje lastnega imidža. "Če je "made in" imidž države proizvajalca bistveno slabši kot je splošni imidž označbe

¹² Kotler in drugi (1993, 281) povzemajo vrsto raziskav o pomenu države izvora in ugotavljajo naslednje:

1. Vpliv države izvora je odvisen od vrste izdelka.
2. Industrijske države imajo odpor do izdelkov, proizvedenih v državah v razvoju in v Vzhodni Evropi.

3. Akcije "kupujmo domače" redko uspejo, če so tuje alternative boljše.

4. Nekatere države so si izoblikovale zelo visok ugled v posameznih panogah.

5. Blagovne znamke iz držav z visokim ugledom naj svoj izvor tudi izpostavijo.

6. Ugled države se spreminja skozi čas.

¹³ Vpliv izvora je večji v primeru, kadar gre za manj znano kategorijo izdelkov. Ob odsotnosti drugih informacij, bo potrošnik uporabil koncept države izvora, da bi lažje ocenil vrednost izdelka (Usunier 1996, 282).

“made in Europe”, je uporaba slednje strateško primerna (Schweiger in drugi 1995, 33). To še zlasti velja za proizvajalce visoko tehnološko zahtevnih izdelkov, saj je imidž države izvora pomembnejši, čim bolj se povečuje zahtevnost proizvodnje.

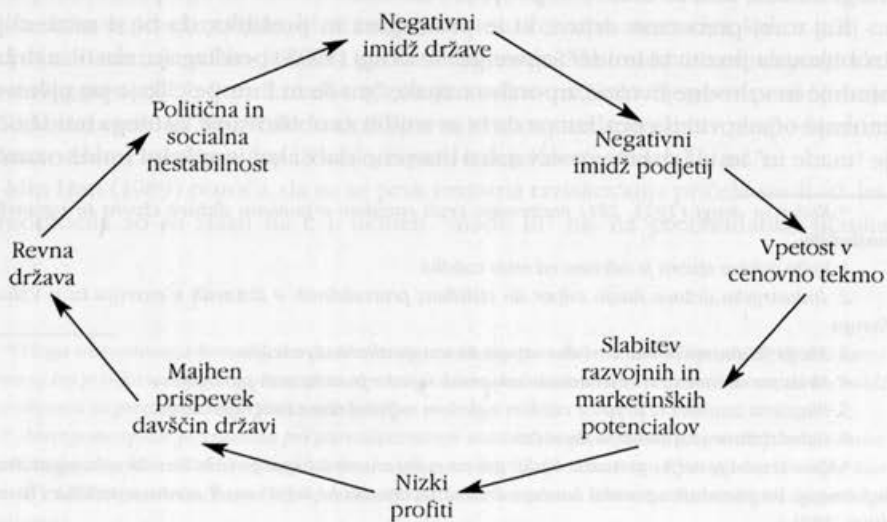
Imidž in veriga revščine

Vloga imidža države in soodvisnost z imidži vsega, kar nosi njeno ime, se pogosto podcenjuje, saj gre za kategorijo, ki je mnogi politiki, vladni svetovalci in tudi teoretiki drugih disciplin (izven marketinga) ne poznajo v zadostni meri. Vendar so posledice šibkega ali celo negativnega imidža lahko precej drastične zlasti na področju mednarodne menjave. Navedimo le nekatere najbolj pogoste:

1. Podjetja ne morejo vstopati v višje cenovne razrede izdelkov in storitev.
2. Država je neuspešna pri pridobivanju tujih neposrednih vlaganj.
3. Državi se pripisuje le ponujanje enostavnih, cenениh turističnih storitev.
4. Država ima težave pri vstopanju v mednarodne povezave, organizacije.
5. Država težko pridobi organizacijo največjih svetovnih prireditev.
6. Država se otepa z odlivom sive mase.
7. Globalna podjetja ne vzpostavljajo svojih centrov v tej državi.
8. Država ne more mednarodno uveljaviti izdelkov svoje kulture.
9. Država je vojaško podcenjena.
10. Država je deležna pritiskov in nereguliranih zahtev.

Če se osredotočimo le na povezavo med imidžem podjetij in imidžem države, lahko v skrajni konsekvenci govorimo tudi o nevarnosti vpetja v “verigo revščine”. V nadaljevanju prikazujemo poenostavljen tok vzrokov in posledic, ki izvirajo iz negativnega ugleda oz. imidža države.

Slika 2. Soodvisnost imidžev in veriga revščine

V to verigo bi lahko uvrstili še vrsto drugih vzrokov, posledic in medsebojnih vplivov, vendar bi se s tem preveč odmaknili od obravnavane problematike. Prikazali smo pesimistično varianto možnih posledic, da bi še dodatno poudarili resnost obravnavane tematike. Seveda moramo takoj omeniti tudi dejstvo, da je imidž ob vsej možni nevarnosti, lahko tudi pomembna priložnost. Nevarnost je tako povezana s predstavljeno verigo revščine, v katero se, skupaj s podjetji, ob nespametni politiki lahko ujame država, priložnost pa je seveda v graditvi obratnega procesa - verige bogastva.

Nevtralnost imidža Slovenije in njenih podjetij

Majhno poznavanje države vodi k njenemu šibkemu imidžu (Dowling 1994:151). Kratka zgodovina samostojnosti Republike Slovenije je lahko objektivni razlog, da država še nima jasno izoblikovanega imidža. Subjektivni razlogi pa so povezani z nezmožnostjo izdelave jasnih stališč o svoji identiteti, ki naj bi jo država predstavila svetu in ki naj bi s pomočjo strateško načrtovanega tržnega komuniciranja koordinirano in kontinuirano prispevala k oblikovanju pozitivnega imidža Slovenije.

V pomanjkanju poglobljenega empiričnega gradiva na to temo, lahko tako sedanji imidž Slovenije pogojno označimo s pojmom nevtralni ali pa izvedeni imidž. Nevtralni oz. neobstoječ imidž je povezan z dejstvom, da tuje javnosti za enkrat nimajo potrebe po umeščanju Slovenije v določen stereotipiziran okvir. Pogosto pride tudi do zamenjave s Slovaško ali Slavonijo. Država je premalo naredila za svojo široko prepoznavnost in o njej še niso pričele krožiti ne pretirano pozitivne ne negativne govorice. Za javnosti, ki imajo stik s Slovenijo, pa pogosto velja, da si imidž o njej oblikujejo posredno, preko že obstoječega imidža neke druge entitete. Imidž države je tako izveden in opredeljen po načelu "(la" (podobna Avstriji, del nekdanje Jugoslavije, Balkana, bivša komunistična država, južna Švica ipd.).

V takem kontekstu lahko razumemo tudi vodilne slovenskih podjetij, ki neprestano zahtevajo od države, da sofinancira njihovo prizadevanje za pozitivni imidž države v tujini ali da vsaj država sama stori kaj več za prepoznavnost Slovenije. Podjetja so vajena drugačne tržne obravnave, kajti v osemdesetih letih so si na trgu bivše Jugoslavije izoblikovala izredno pozitiven imidž in posledično tudi dominantne deleže v številnih panogah. Eden izmed glavnih razlogov je bil v hitrejšem in učinkovitejšem prenosu ter aplikaciji znanj z Zahoda. Poleg tehnoloških pa so bila pomembna tudi marketinška in tržnokomunikacijska znanja, ki so pomagala ustvariti množico prepoznavnih in pri potrošnikih zaželenih blagovnih

znamk. Skladno s podjetji, se je krepil tudi imidž Republike Slovenije na teritoriju bivše države.¹⁴

Danes pomeni izvoz, če se omejimo le na ta vidik sobivanja imidža države in podjetij, soočenje z dejstvom neprepoznavnosti na bistveno bolj zahtevnih tujih trgih. Ne čudi torej silovit prodor naših podjetij v države Cefte, nekdanje sovjetske republike in iskanje ponovnega odprtja južnoslovanskih trgov, kjer je možno vnovčiti nekdanji imidž ali pa si zgraditi novega, z relativno nizkimi vložki. V EU je imidž večine naših podjetij še neizgrajen, nevtralen, kar seveda že na začetku onemogoča doseganje višjih cenovnih razredov, tudi ob dejstvu ustrezne ali celo višje kakovosti izdelkov.

Podjetja so, tako kot država, premalo odločna doseči boljši imidž. Še vedno so vpeta v prodajno usmeritev, pri izvozu pa redko uporabljajo strateško-marketingško tehnologijo. Večinoma ne izvajajo samostojnih raziskav trga in konkurence in se zadovolje z že publiciranimi izsledki. Lesnjakova (1995) ugotavlja, da se pri tržnem komuniciranju dve tretjini izvoznikov osredotočata zgolj na sejme in strokovni tisk, le ena tretjina pa uporablja tudi oglaševanje v splošnih medijih (predvsem na področju V Evrope). Vse to je jasno opozorilo tako podjetjem kot državi, da so potrebne korenite spremembe.

Imidž države in imidž podjetij je, kot smo že ugotovili, soodvisen in prav zato je tudi potrebno vprašanje, ali nevtralni imidž ustreza dejanski identiteti naših podjetij in identiteti Republike Slovenije? Sodeč po izsledkih nekaterih raziskav ne, saj je zunanji imidž Slovenije v velikanskem navzkrižju tudi s samopodobo državljanov.^{15 16} Čeprav Bromley (1993) meni, da gre do določene mere za splošen pojav, pa se seveda postavi vprašanje, kje je ta mera? Če je namreč diskrepanca med

¹⁴ Ko smo pred kratkim v skupinini raziskovalcev proučevali vedenje slovenskih podjetij, smo med drugim ugotovili, da so mnoga (večja seveda za vse izvoznike s teritorija bivše države) nekdanji zaprti, a relativno velik domači trg izkoriščala za kritje izgube na tujih trgih. Tako med drugim beležimo tudi izjavo direktorja enega največjih slovenskih podjetij, izvoznikov, ki o tem obdobju pravi naslednje: "Doma smo imeli ogromne tržne deleže in visoke cene. Če povem nazorno, smo s tem ob enotretjinski proizvodnji dosegali dve tretjine prihodkov. Eno tretjino prihodkov smo dosegali z izvozom, čeprav smo izvažali skoraj dve tretjine proizvodnje" (1998, *Regulacija industrijskih odnosov in strateška sposobnost slovenskih podjetij - intervjuji* g. d. 20-21).

¹⁵ V nepublicirani raziskavi so Klina in drugi (1990) proučevali imidž Slovenije na področju turizma, tujih investicij in "made in" dejavnika v očeh tujih in domače javnosti. Ugotovili so, da je diskrepanca med samopodobo in podobo v očeh tujih javnosti ogromna. Medtem ko je podoba Slovencev o sebi (državi) skoraj idealna, je njen imidž v tujini prav nasproten, daleč od dejanske identitete. Med drugim je bila Slovenija, zlasti v Nemčiji, percipirana kot agrarna država, tehnološko zaostala, nepomembna v svetovni politiki, ekološko problematična, s slabo izobraženimi ljudmi in šibkimi delovnimi navadami, slabim menedžmentom podjetij ter nekakovostnimi izdelki.

¹⁶ Podobno poroča tudi Tavčar (1997, 21-22). V raziskavi, ki jo je izvedlo podjetje Gral marketing, v sodelovanju z GFK in Research International med mnenjskimi voditelji (uredniki, politiki, investitorji, turističnimi predstavniki) v Avstriji in Franciji, so med drugim ugotovili naslednje:

- Slovenija jim ne pride prva na misel od držav "nove Evrope" (top of mind awareness). Pred njo so Češka, Madžarska, Poljska in šele nato Slovenija v alternaciji s Slovaško.

- Češka je po njihovem mnenju najbolj razvita, sledi ji Madžarska in šele nato Slovenija (za Avstrije), za Francoze pa je pred njo še Poljska.

- Slovenija je manj demokratična od Češke, proizvaja slabše izdelke in je bolj birokratska.

samopodobo in imidžem prevelika, lahko pričakujemo celo patološke reakcije v nacionalnem organizmu, ki se lahko negativno manifestirajo v političnem, ekonomskem in družbenem življenju. Dolžnost države je, da skupaj s podjetji te diskrepance zniža na razumno raven.¹⁷ Kljub pomembnim dosežkom v času tranzicije, pa pomanjkanje vizije in nestrateskost strategij¹⁸, ponesrečena izbira posameznih državnih simbolov in pa dejstvo, da zaradi pomanjkanja denarja za tržno komuniciranje v tujini (lahko tudi zaradi nerazumevanja njegovega pomena) ter neuskkljenosti na tem področju¹⁹, tudi v bližnji prihodnosti ni pričakovati vidnejših pozitivnih preobratov v imidžu države²⁰.

Pot do oblikovanja samostojnega imidža oz. ugleda države in podjetij, s konotacijami dejanske identitete, je zahtevna in je ni moč opraviti z nekaj občasnimi akcijami²¹. Da bi lahko bili enakovredno sprejeti na globalnem trgu, je treba najprej doseči ustrezno "vidnost in slišnost". S sredstvi strateško načrtovanega tržnega komuniciranja je treba predstaviti svoje poslanstvo, svoje prednosti, svoje obljube, svojo posebnost. Brez jasne naravnosti in odločenosti države, njenih podjetij ter drugih nosilcev identitete, da takoj in korenito posežejo na obravnavano področje, lahko do željenega cilja mine tudi preveč časa.

Sklep

Osuplost ljudi ob objavi negativnih ocen države, še zlasti v postopku pridruženja Evropski uniji, ima tudi svojo racionalno razlago. Samoocena je običajno pretiravanje in ocena drugih, pogosto podcenjevanje.

Naša razprava se je dotaknila problematike državnega imidža in skušala razjasniti predvsem njegov vpliv na podjetja. V povezavi s tem smo se osredotočili na problematiko koncepta "države izvora" in opozorili na temeljno soodvisnost, ki nastaja pri oblikovanju imidža države (podjetij). Šibak ali celo negativen imidž ima lahko drastične posledice, ki smo jih nakazali v "verigi revščine". Na koncu smo navedli nekatere probleme, s katerimi se srečuje Republika Slovenija kot nova država, z nevtralnimi oz. izvedenimi imidžem. Naš namen je bil opozoriti na poenostavljanje resnega problema imidža in na dejstvo, da Slovenija na tem

¹⁷ Bernstein (1986, predgovor) v povezavi s tem ponuja dve preprosti maksimi: "Če je imidž slab, naša dejanja pa dobra, je naša krivda, ker ne znamo komunicirati. Če pa je imidž resničen odraz naših pomanjkljivosti, je krivda spet naša, ker ne znamo upravljati."

¹⁸ Npr. Strategija Republike Slovenije za vključevanje v Evropsko unijo (Poročevalec Državnega zbora Republike Slovenije, 1998) v veliki meri zanemarljivo teoretično sicer znane principe iskanja oz. krepitev konkurenčnih prednosti države.

¹⁹ O (ne)uskkljenih naporih države Slovenije na področju splošnega, gospodarskega in turističnega tržnega komuniciranja podrobneje razpravlja Serajnik Sraka (1998).

²⁰ Izjema je morda področje turizma, kjer obstaja dobro izdelan strateški pristop h graditvi identitete (glej v Jančič 1996), vendar se tudi to sooča s pomanjkanjem sredstev za njegovo realizacijo.

²¹ Kot primer uspešnega upravljanja z identiteto države nam lahko služi Republika Irska. Ta je že pred tremi desetletji oblikovala posebno telo s kratico IDA (Irish Industrial Development Authority), ki učinkovito skrbi za upravljanje z identiteto Irske kot nove industrializirane države, tako na področju pospeševanja izvoza kot še zlasti na področju privabljanja neposrednih tujih vlaganj.

področju ravna vse preveč defenzivno. V svetu, v katerem slava velja le pet minut, sporadične aktivnosti kot objava pozitivnega novinarskega prispevka o državi, dober športni rezultat ali pa prijateljski obisk znane osebe, še ne prinesejo trajnih rezultatov. Brez koncentracije komunikacijskih naporov in ustreznih sprememb v identiteti, slovenska država ne more generirati pozitivnega imidža, ne zase in ne za svoja podjetja. S tem izgublja pomemben vir nacionalnega bogastva, ki so ga države, katerim želi biti Slovenija podobna, izkoristile v polni meri.

LITERATURA

- Bernstein, D. 1986. *Company Image and Reality: A Critique of Corporate Communications*. Holt, Rinehardt and Winston.
- Blau, P., 1989. *Exchange and Power in Social Life*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Bromley, D. B. 1993. *Reputation, Image and Impression Management*. Chichester: I. Willey & Sons.
- Dichter, E. 1985. What's in an Image. *The Journal of Consumer Marketing*, 2, 75-81.
- Dowling, G. R. 1993. Developing Your Company Image Into a Corporate Asset. *Long Range Planning*, Vol. 26, No. 2, 101-109.
- Dowling, G. R. 1994. *Corporate Reputations: Strategies for Developing the Corporate Brand*. London: Kogan Page.
- Groenroos, C. 1990. Service management and Marketing. *Managing the Moments of Truth in Service Competition*. Lexington Books.
- Gruban, B., Verčič, D. in Zavrl, F. 1997. *Pristop k odnosom z javnostmi*. Ljubljana: Pristop.
- Ind, N. 1997. *The Corporate Brand*. London: Macmillan Business.
- Jančič, Z. 1996. The New Corporate Identity of Slovenian Tourism, *MM Slovenia*, jan. 40-42.
- Jančič, Z., Brezovec, A. 1998. Hotel impacts on tourism destination image, V: *Hotel u turističkoj destinaciji*: 14. međunarodni konges Hotelska kuša 98, Opatija, 5-6. okt. 163-170.
- Južnič, S. 1993. *Identiteta*. Ljubljana: Teorija in praksa.
- Kapferer, J.N. 1992. *Strategic Brand Management. A New Approaches to Creating and Evaluating Brand Equity*. London: Kogan Page Limited.
- Kline, M., Velikonja, J. in Bucik, T. 1990. *Imidž Slovenije v očeh različnih javnosti*, Projekt Identiteta Republike Slovenije. Ljubljana: Studio Marketing.
- Kotler, P., Haider, D.M., and Rein, I. 1993. *Marketing Places. Attracting Investment, Industry and Tourism to Cities, States, and Nations*. New York: The Free Press.
- Lesnjak, J. 1995. Kako se promovirajo slovenski izvozniki, *Marketing Magazin*, maj, 12-14.
- Min Han, C. 1989. Country Image: Halo or Summary Construct? *Journal of Marketing Research*, Vol. XXVI, (May) 222-229.
- Ogilvy, D. 1963. *Confessions of an Advertising Man*. New York: Ballantine.
- Olins, W. 1989. *Corporate Identity, Making Business Strategy Visible Through Design*. London: Thomas and Hudson.
- (1998) Raziskovalni projekt: Regulacija industrijskih odnosov in strateška sposobnost slovenskih podjetij - intervjuji, IDV-FDV, Ljubljana.
- Repovš, J. 1995. *Celostna grafična podoba*. Ljubljana: Studio Marketing.
- Sauerhaft, S., and Atkins, C. 1989. *Image Wars: Protecting Your Company When There's No Place to Hide*. J. Wiley & Sons.
- Schweiger, G., Haubl, G., Friederes, G. 1995. Consumers' Evaluation of Products Labeled "Made in Europe". *Marketing and Research Today* (February) 25-34.

- Serajnik Sraka, N. 1998. Kako komunicira država z mednarodnimi javnostmi: Primer Slovenije, *Teorija in praksa*, 35, 4, 686-701
- Tavčar, R. 1997. Država se je pogledala v ogledalo, *Marketing Magazin*, jun.-jul., Ljubljana.
- Usunier, J.C. 1994. Social Status and Country-of-Origin Preferences, *Journal of Marketing Management* 10 765-783.
- Usunier, J-C. 1996. *Marketing Across Cultures*, sec.ed., Hamel Hampstead: Prentice Hall Europe.
- Van Riel, C. B. M. 1995. *Principles of Corporate Communications*, Hamel Hampstead: Prentice Hall.

HAZARDIRANJE S STAROSTJO

Povzetek. V zadnjih desetletjih dvajsetega stoletja je postala starost socialni in ekonomski problem, ki se posebej veže na naraščajoče nesorazmerje med delovno aktivnim in neaktivnim prebivalstvom. Ponovne presoje programov upokojevanja dokazujejo, da so pred desetletji sprejeta pravila upokojevanja nezdružljiva s sedanjimi strukturnimi spremembami, zaradi česar bi se morali spremeniti tudi uveljavljeni pogodbi o delu in blaginji. Ob naslonitvi na tovrstne probleme, kot so analizirani v mednarodnih strokovnih virih, preverja avtorica ob analizi slovenske empirične evidence domnevo, ali velja tudi za slovenske upokojene, da na njihov življenjski standard bolj vpliva razredna pripadnost (izobrazba in poklic) kot pa pripadnost kohorti. Ugotovitve analize to domnevo potrjujejo z naslednjimi sklepi: 1. dohodek gospodinjstva je odvisen od izobrazbe, ne pa tudi od spola in starosti; 2. upokojeni imajo lahko nižji življenjski standard kot zaposleni, vendar pa je zelo verjetno, da pa ta zveza primarno ni odvisna od statusa upokojenosti; 3. zadovoljstvo z življenjskimi pogoji ni povezano z njimi samimi. Tako je podobno kot v primerljivih mednarodnih virih zavrnjena domneva, da sta starost in upokojenost sama po sebi pomemben dejavnik siromašenja.

Ključne besede: starostna struktura, upokojevanje, blagostanje, siromaštvo.

Uvod

Starost vedno izgublja proti mladosti, velja splošno prepričanje; celo več, različni viri iz celotne človeške zgodovine dokazujejo, da starejši vedno obžalujejo izgubljeno mladost, medtem ko mladi trepetajo pred prihajajočo starostjo. To razlikovanje se odraža tudi na povsem medosebni ravni, pravi Simone de Beauvoir, ko so nekatere želje, čustva in zahteve nekaj povsem običajnega za mlade, pri starejših pa postanejo predmet neodobravanja ali celo zavračanja in gnusa. Iztekanje biološke ure naj bi tako kazalo in dokazovalo tudi iztekanje socialnega časa in pomikanje starejših proti družbenemu obrobju.

¹ Dr. Mojca Novak, direktorica Inštituta za socialno varstvo.

Vsaka civilizacija ima svoj model starosti, po katerem se presojajo starejši; bolj je ta model idealiziran, bolj je družba zahtevna in kruta do svojih starejših članov. Starejše najbolj vidno označuje njihov spremenjen izgled in fizična krhkost, prav tako pa tudi akumulacija posvetnih in duhovnih dobrin ter družbena in politična moč. Za razliko od sodobnih družb, ki poudarjajo in idealizirajo mladost, to je svoje produkte, ki jih še ni načel zob časa, so tradicionalne družbe razlikovale predvsem med delovno zmožnimi in delovno nezmožnimi. Hkrati pa so cenile starejše ljudi po njihovih bogatih izkušnjah in znanju, saj so predstavljali družbeni spomin, posebno tam, kjer je ta temeljil na ustnem izročilu in običajih (Minois v Johnson, Slater 1996, 327, 330).

Kljub množici drugih razlik, pa se sedanja doba na prehodu v tretje tisočletje v deželah razvitega sveta pomembno razlikuje od drugih dob tudi po svoji nelagodnosti do starejše generacije. Gre za problem, ki je ušel iz steklenice pokojninskih programov in postal ena od prioritarnih točk na različnih seznamih političnih akcij in socialnih ukrepov - pospešeno staranje prebivalstva in večanje njihovega deleža v starostni strukturi. Koncem dvajsetega stoletja je postala starost v razvitem svetu eden od problemov, ki ga je Flora (Flora 1986) napovedoval že desetletje pred tem. V članku je starost najprej obravnavana z vidika različnih teoretskih okvirov, predvsem pa je v središču interesa njena vloga pri oblikovanju in/ali spreminjanju pokojninskih programov, prav tako pa tudi njena povezanost s tveganjem siromašenja. V delu, ki je namenjen tej problematiki v slovenski družbi, pa je težišče pomaknjeno na razmerje med starostjo in siromašenjem, kjer rezultati analize pritrjujejo tistim, ki zanikajo neposredno povezanost med obema pojavoma.

Konceptualizacija problema

Sklenitev modernega demografskega prehoda

Ob koncu dvajsetega stoletja se v razvitih industrijskih družbah končuje demografski prehod, kjer se je po eni strani končal proces zmanjševanja stopnje rojstev in smrtnosti, po drugi strani pa so bili ti procesi precej nestalni zaradi učinkov vojn na strukturo prebivalstva. Prav tako pa je k večanju deleža starejšega prebivalstva prispevala tudi daljša pričakovana življenjska doba, zaradi česar ta kohorta pridobiva posebno politično težo.

Starostna struktura prebivalstva je rezultat treh osnovnih procesov: rodnosti, smrtnosti in migracij. Če so ti procesi nespremenjeni v daljšem časovnem obdobju, se oblikuje stabilna starostna struktura in obratno, vsaka sprememba v enem od naštetih procesov povzroči spremembo starostne strukture. Tako je 'baby-boom' po drugi svetovni vojni ameriško starostno strukturo pomladil, kar bo v določenem obdobju vplivalo na to strukturo obratno - prispevalo bo k njenemu pospešenemu staranju. Čeprav je večina razvitih držav že sklenila demografski prehod, se bo staranje prebivalstva nadaljevalo še v naslednje stoletje (Grigsby v Johnson, Slater 1996, 344).

Bistvo demografskega problema je prav enostavno - v industrijskih družbah delež starejših ljudi narašča in delež aktivnih upada, toda dinamika te spremembe

je kompleksna in se spreminja od države do države. Vse razvite države beležijo podaljšanje življenjske dobe zaradi boljše prehrane in higiene, napredek medicine pa je povečal možnost preživetja mladih. Toda razlog staranja prebivalstva ne leži v podaljšani življenjski dobi, temveč v nezadostnem številu rojstev, trdijo nekateri (Johnson, Conrad, Thompson v Johnson, Slater 1996, 254).

Tako se je npr. med leti 1960 in 1990 število starejših ljudi - nad 60 let - v vseh državah članicah Evropske skupnosti povečalo za polovico in že predstavlja petino prebivalstva. Ta trend se bo nadaljeval, če bo delež rojstev še naprej upadal ali ne bo dotoka mlajših ljudi iz migracij, kar je tudi postalo pomembna politična tema (Hantrais 1995). Tako se staranje prebivalstva ne kaže kot proces, ki bi se mu morale družbe izogibati, temveč bi ga morale dojeti kot rezultat in posledico načrtovanih oz. željenih procesov, kar pa zahteva tudi prilagajanje socialnih institucij (Grigsby v Johnson, Slater 1996, 350)

Demografsko staranje kot socialni problem

V državah Evropske skupnosti se zakonska upokojitvena starost giblje med 60. in 65. letom, pokojninsko zavarovanje pa se je razširilo na vse kategorije delavcev in njihovih partnerjev, kar je še naprej večalo število ekonomsko neaktivnega prebivalstva. Toda sedanji demografski tokovi - upadanje rojstev in daljša pričakovana življenjska doba - in pospešeno upokojevanje so podrli ravnovesje v odvisnosti od mlajših k starejšim ljudem in s tem obremenili aktivno prebivalstvo bolj, kot je bilo s političnimi ukrepi predvideno.

Zato sama povprečno višja starost prebivalstva še ne pomeni ekonomskih problemov; problem je postala takrat, ko ji ni sledilo ustrezno podaljšanje delovne dobe, saj se je upokojitvena starost celo znižala. Zaradi podaljšanega procesa izobraževanja se je začetek vključevanja v delovni proces zakasnil. Te dolgoročne spremembe v zaposlovalski pogodbi - kasnejši začetek dela in zgodnejši konec - so privedle do skrajševanja produktivnega obdobja kljub izboljšanju zdravja in večjim možnostim za preživetje, ki so hkrati prispevale tudi k zvečanju produktivnih potencialov posameznika. Skrajšana doba v procesu zaposlovanja je podaljšala dobo odvisnosti in transferja virov med produktivnim in neproduktivnim delom prebivalstva (Johnson, Conrad, Thompson v Johnson, Slater 1996, 255).

Ker zakonska upokojitvena starost ne upošteva delovne zmožnosti, razen v primeru invalidnosti, je starost kot meja upokojevanja določena predvsem politično. Zaradi političnih in ideoloških razlogov je bila povsod v Evropski skupnosti določena relativno nizko ali pa se je celo vzpodbujalo k zgodnjemu upokojevanju zaradi rastoče brezposlenosti, kar se je dogajalo v času, ko so biološki, socialni in ekonomski razlogi govorili v prid podaljšanja delovne dobe. V praksi je zakonska starost upokojevanja le mejnik, ko posamezniki lahko zaprosijo za upokojitev. Na splošno se začne kreativnost ljudi zmanjševati nekako 10 let pred upokojitvijo, kar pa ni nujno odraz (ne)zmožnosti za delo. Tako zgodnje upokojevanje prisili ljudi v najprej nepolno in nato polno pokojnino v času, ko bi lahko še več let preživel v statusu zaposlenosti (Hantrais 1995, 129 - 134).

Predlagane rešitve

Spremembe v starostni strukturi, boljša zdravstvena oskrba, nižja starost upokojevanja in višje pokojnine so povzročile tudi spremembe v pojmovanju starosti, postavljanje novih vprašanj politikom in premišljanju nekaterih tradicionalnih vzorcev nege odvisnih družinskih članov, upokojitvene starosti in vloge družine. Prevladujoče rešitve se lahko razdeli v dve glavni skupini:

1. od drugačnega obravnavanja demografskih trendov in sicer s povečanjem podpore staršem za rojstvo in vzgojo več otrok, do plačane starševske odsotnosti, nadomestil za otroško varstvo, omogočanja ženskam, da so lahko združevale poklicne in družinske zahteve;
2. do socialne zaščite za starejše in onemogle v smislu, kako najti načine za zmanjšanje stroškov ob ohranjanju visokega standarda nege.

Ekonomski in demografski pritiski bi lahko imeli za posledico konvergenco politik, toda dogaja se prav nasprotno; vlade so prisiljene omejevati stroške, obenem pa poskušajo povišati življenjski standard starejših in nezmožnih.

Toda različne države pristopajo k reševanju omenjenih problemov različno: v nekaterih državah so bili ukrepi usmerjeni predvsem na najbolj zapostavljene skupine (Danska), drugje so bili ukrepi usmerjeni v zagotavljanje minimalne pokojnine (Španija); v Italiji je standard starejših bolj porasel kot pa pri drugih družbenih kategorijah. Povsod se povišanja življenjskega standarda ne da pripisati povečani skrbi za starejše; velikokrat je namreč rezultat večjega varčevanja v poklicnih pokojninskih skladih. Če ti skladi niso uvedeni, potem je zelo verjetno večje razslojevanje med upokojenimi, kjer so ogroženi predvsem tisti, ki jim je državna pokojnina edini vir dohodka (Hantrais 1995, 141, 143). Osrednji predlogi pa se sučejo okoli spreminjanja blaginjske in delovne pogodbe.

Blaginjska pogodba

Način, kako so sistemi blaginje in upokojevanja odražali probleme v 70. letih, je vodil D. Thompsona do sklepa, da je država blaginje "eno-generacijski" problem. Meni namreč, da se je zgodil sicer nenamern, vendar pa dosleden in uspešen poskus, ki ga je izvedla relativno obsežna kohorta, ki je nastopila svojo zrelo dobo neposredno pred in po drugi svetovni vojni, ko si je priredila glavne koristi povojne države blaginje. Ta "generacija blaginje" je veliko pridobila tako od sistemov blaginje kot od davčnih sistemov: subvencioniranje potrošnje, radodarne otroške dodatke, širjenje izobraževalnega sistema, obsežne pokojninske pravice. Ta generacija je bila vedno "čisti dobitnik" v državi blaginje, kar želi ohraniti tudi v obdobju upokojitve. Pri vsem tem pa je najbolj pomembno to, da se te zahteve (in pričakovanja) spopadajo s preobremenjenimi blaginjskimi proračuni in ko je mnogo aktivnih ljudi odvisnih od nadomestil za brezposelnost. Od sredine 70.let, ko je porasel delež mlajših odraslih z nepreskrbljenimi otroki in se zanje zmanjšal delež socialnih pomoči, so starejši ohranili ali pa celo povečali vrednost svojih državnih pokojnin.

Thompsonova zamisel o tej obliki medgeneracijskega konflikta za omejene vire je pri različnih analitikih naletela na ostre kritike, ki so mu očitale, da kohorta

ni ravno najbolj ustrezna enota za tovrstno analizo. Zagovarjati tezo o konfliktu med mladimi in starimi za iste vire oz. o "generaciji blaginje" pomeni, pravzaprav, privzeti tezo o homogenosti med generacijo starejših, ki pa ni sama po sebi umevna. Razredna delitev in delitev po spolu so bistveno pomembnejše od tiste po starosti. Prvi problem se pojavi pri določanju, kdo je mlad oz. star; po drugi strani pa je pomembna delovna kariera in možnosti dostopa do socialnih prejemkov oz. do davčnih olajšav. Daniels meni, da je pomembnejše vprašanje, kaj je to "pravična družba", pravična do starejših in do drugih (Johnson, Conrad, Thompson v Johnson, Slater 1996, 256, 257).

Delovna pogodba

V zadnjih desetletjih, ko se je poskušalo reševati obstoječe blaginjske programe, se je spremenila tudi delovna pogodba med generacijami, ki je posebej močno učinkovala na razmerje med aktivnim in neaktivnim delom prebivalstva. Kot trdi Anne-Marie Guillemard, je bil v tem okviru posebej opazen trend k zgodnjemu izstopu s trga delovne sile, kar je potekalo brez nadomestnih ukrepov za starostno omejitev prejetja starostne pokojnine ali socialnih prejemkov. Ta ukrep naj bi bil povezan, kot pojasnjuje Lazear, z zadržanostjo delodajalcev do zaposlovanja starejših delavcev. V velikih korporacijah so namreč stroški zaposlovanja delovne sile izredno visoki, zato jih poskušajo zmanjševati z omejevanjem njenega nadomeščanja. Eden od načinov, kako to uspešno storiti, je zadrževanje starejših in izkušenih delavcev, kar se ne veže nujno niti na isto delo niti na delavčevo produktivnost, temveč gre za poskus, kako "privezati" delavca na delodajalca z lojalnostjo. S tem predstavlja ta delavec dodatni strošek, ki pa je lahko še vedno manjši od stroškov nenehnega zamenjevanja delovne sile. Druga možnost je, seveda, zgodnje upokojevanje z ugodnimi pokojninskimi programi. Dokler bodo stroški delodajalca ob zgodnjem upokojevanju manjši od stalnosti zaposlitve neproduktivnega delavca do njegove starostne upokojitve, bo zgodnja upokojitve ugodna izbira za delodajalca. Ameriške raziskave kažejo, da je to tudi ugodnejši izbor za sindikate.

Zgodnja upokojitve je ugodna za vsakogar, le za delovno aktivne ne, saj morajo ti pokrivati stroške ugodnih pokojninskih programov ali prek davkov, povečanih prispevkov ali pa prek višjih cen produktov korporacij, ki zagovarjajo ta ukrep. Tako se zdi, da večji delež starejših med aktivnimi ni v interesu nobene strani, čeprav vladne administracije same podpirajo zgodnje upokojevanje kot reševanje problemov trga delovne sile. Ker je premeščanje zaposlitev od starejših k mlajšim še vedno zelo popularna strategija, imamo v resnici opraviti z nezdržljivostjo dveh javnih dobrin: med kratkoročno skrbjo za trg delovne sile in dolgoročnimi pokojninskimi stroški (ibid, 258-259).

V isti okvir, toda z drugačnimi poudarki, sodi tudi kriza nemškega modela glavnega prinašalca dohodka, ki temelji na načelu, da je država blaginje dinamični strukturni odgovor na nezdržljivost socialnih in ekonomskih potreb. Država blaginje je tako posrednica med socialnimi in ekonomskimi cilji, saj ščiti državljane pred tegobami in s tem zavaruje reprodukcijo družbe, obenem pa je odvisna od uspešnosti ekonomije. Nezdržljivost obeh ciljev je stalna in zahteva stalno prilaga-

gajanje režima države blaginje, pokojninski sistem pa je tipični primer, kako se morajo vlada in politični partnerji stalno prilagajati na spremenjene socialne in ekonomske razmere. Tako relativno visoke nemške pokojnine, ki se vežejo na prispevke, silijo vlado v rešitve, ki zmanjšujejo podporo ekonomsko neaktivnemu prebivalstvu, saj je močan model prinašalca dohodka preveč obsežen, da bi se ga lahko ohranjalo še naprej brez večjih sprememb. Problemi pri reformiranju tega modela pa so v tem, ker ni na voljo dovolj delovnih mest za vse tiste ženske, ki bi si znova ali pa nanovo iskale zaposlitev. Če se bo ta trend omejitvenih možnosti za polno zaposlitev nezaposlenih ali delno zaposlenih žensk nadaljeval, bodo te, ki so odvisne predvsem od partnerjevega zaslužka, še potrebovale interventno pomoč z naslova socialne varnosti (Meyer 1998, 197-199, 206).

Sklep

Delovanje blaginjskih in zaposlitvenih programov slabša razmerje med ekonomskimi in socialnimi problemi, ki se zgoščajo pri starejšem prebivalstvu. Ti problemi niso kratkoročni, ki bi se jih dalo rešiti z monetarnimi in davčnimi ukrepi. Četudi bi se delež rojstev povečal v naslednjih desetih letih, bodo problemi staranja industrijskih družb ostali aktualni še naslednjih 50 let. Gre za dolgoročni problem, ki je neznosen za vladne administracije, ki imajo raje rešitve, kot pa da bi se ukvarjale s problemi (Johnson, Conrad, Thompson v Johnson, Slater 1996, 260).

Tako pridobiva starost pomembno vlogo v prerazdelitvenem konfliktu in nova pogodba med generacijami mora zadevati spremembe v dokladnem pokojninskem sistemu (pay-as-you-go). Pokojninski sistem zadeva legalno pogodbo med dvema generacijama: med zaposlenimi, ki plačujejo prispevke, in med upokojenimi, ki prejemajo pokojnino. V resnici pa gre za družbeno pogodbo med tremi generacijami, saj so posredno vključeni tudi mladi, ki še ne delajo, bodo pa plačevali v prihodnje, a nimajo ustreznega vpliva na institucionalizacijo tega odnosa.

Revni starejši: ohranjanje stereotipa ali realnost?

Na blaginjo posameznika dramatično vpliva tudi starost, predvsem pa običajno trga delovne sile ter s tem aktivnega dela populacije in pa spremenjeni vir glavnega dohodka. Velikokrat se s tem bistveno poveča rizičnost znižanja blaginje in povečanje siromaštva. Ne glede na to pod kakašnimi pogoji se posameznik upokoji, ostaja vprašanje, ali je verjetno, da se bo statistično preselil v razred s pomembno nižjimi dohodki, odprto.

Vzporedno z naraščajočo ogroženostjo z brezposelnostjo se je zmanjšala možnost starejših, da bi si sami izbirali izstop s trga delovne sile. Mnoge države so v začetku reševale brezposelnost prav z zgodnjim upokojevanjem, s čimer so poslabšale razmerje med zaposlenimi in vzdrževanimi ter obremenile državni proračun. Ta proces je bil posebej izrazit v Italiji, kjer so nadomestila za brezposelnost nizka in kjer velika podjetja s tihim soglasjem države rešujejo svoje probleme zaposlovanja s prestrukturiranjem in zgodnjim upokojevanjem in začasnim zaposlovanjem.

V Evropi imajo upokojeni povsod pravico do dela, ne da bi bila pri tem ogrožena njihova pokojnina. Ta trend je odraz nizkih plač v preteklosti, ki so se prevesile v nizke pokojnine in potrebo po dodatnem plačanem delu. V mnogih državah je bilo zgodnje upokojevanje široko sprejeta strategija reševanja problemov zaposlenosti, ki pa je po drugi strani povečala ogroženost z revščino in izključenostjo.

V evropskih državah so starejši relativno dobro zaščiteni v primerjavi z nekaterimi drugimi skupinami, kot so dolgoročno brezposelni in otroci iz velikih družin. Ker v vseh državah predstavljajo upokojeanci pomemben del volilnega telesa, se njihov standard ni bistveno spremenil v primerjavi z drugimi skupinami ali pa se je celo izboljšal, kot na primer na Poljskem.

Tako se v mnogih tranzicijskih državah zdi, da so upokojeanci doživeli večji psihološki šok zaradi liberalizacije cen in inflacije, kot pa zaradi premizkih pokojnin (n.pr. Romunija, Albanija). Velik del upokojeencev prejema minimalne pokojnine, ki pa so relativno visoke v primerjavi s povprečnimi plačami. Problem večje revščine upokojeencev se tako kaže predvsem kot problem revnih držav, kjer je državni proračun visoko obremenjen s socialnimi stroški, upokojevanje precej zgodnejše kot drugje (tudi do 8 let), ko visoka inflacija znižuje realno vrednost pokojnin in kjer upokojeanci predstavljajo več kot četrtino prebivalstva. Poviševanje upokojitvene starosti pa lahko v teh deželah, podobno kot v Zahodni Evropi, privede do večjega invalidskega upokojevanja, saj poskušajo ljudje maksimizirati svoj dohodek v strateškem trikotniku brezposelnosti, invalidnosti in upokojitve. Tistim, ki niso zajeti ali pa so le delno zajeti v pokojninsko zavarovanje, je namenjena socialna pomoč. V Bolgariji delež teh ne presega 5 odstotkov. V revnih tranzicijskih državah se pojavlja tudi grožnja, da bodo upokojeanci prikrajšani pri reformiranju pokojninskega zavarovanja (Duffy 1998, 61, 88-89).

Nasprotno pa Smeeding (1991) na osnovi svojih raziskav sklepa, da so matriarhalne družine bolj zastopane v segmentu revnega prebivalstva (v državah, ki so vključene v Luxemburg Income Study). Hkrati pa zavrača tezo, da so starejši in upokojeanci bolj izpostavljeni revščini. Ta trditev je veljala v petdesetih in šestdesetih letih, sredi osemdesetih let pa je ta zgodba izgubila svojo empirično podlago. Posameznih primerov ne gre zanikati, o splošnem vzorcu pa ne moremo govoriti.

Podobne trende odkriva v Združenih državah Amerike Smolensky (1988); ki ugotavlja, da se je:

1. stopnja revščine med starejšimi po letu 1939 precej zmanjšala, posebno po letu 1969, ko je bil uveden program "vojne proti revščini";
2. stopnja revščine med otroki v obdobju 1939 - 1969 precej zmanjšala, toda po letu 1969 se je spet povečala;
3. po letu 1974 se je revščina med otroci povečala na račun starejših.

Te premike se lahko pojasni takole. Premik so pripisali političnim ukrepom, ki so bolj usmerjeni v zmanjševanje revščine starejših. Toda povečanje revščine med otroki ne gre pripisati temu istemu dejstvu, kot se to običajno trdi, temveč dejstvu, da vedno več otrok živi v revnih in v enoroditeljskih družinah, ki so posebej izpostavljene grožnjam siromašenja (Novak 1994, 121-122).

Skratka, če odmislimo izstopajočo splošno revščino v nekaterih evropskih tranzicijskih državah, potem starejši in upokojenci ne veljajo za tisto socialno kategorijo, ki bi jo v primerjavi z drugimi močnejše ogrožala revščina in siromašenje. Kako pa je v Sloveniji?

Slovenija v primežu posledic demografskega prehoda

Slovenska družba se lahko po številnih kazalcih primerja z razvitejšimi evropskimi državami, med katerimi je posebno pomemben ta, ki govori o razmerju med aktivnim in neaktivnim delom prebivalstva. Če se meri aktivnost s starostno dobo med 15. in 59. letom starosti, potem je neaktivnih 35 odstotkov prebivalstva, čeprav nekatere ocene govorijo o razmerju 2 : 1. Nizka stopnja rodnosti in priseljitvene rasti pa govorita o pospešenem staranju celotnega prebivalstva. Čeprav je delež žensk v delovni sili (44.4 odstotkov) bistveno višji kot v marsikateri drugi evropski državi, pa je pričakovana življenjska doba v sorazmerju z drugimi državami - ženske živijo (78.2 leti) skoraj za let dlje kot moški (70.8 let). V nasprotju z drugimi evropskimi državami pa je poprečna upokojitvena starost za oba spola relativno nizka: dobrih 58 let za moške in skoraj 55 let za ženske. Prav tako je neugodno razmerje med upokojenimi in aktivnimi zavarovanci (zaposlenimi), saj se je število upokojenih od leta 1981 skoraj podvojilo (273.000 leta 1981 in 468.000 leta 1997). Delež upokojenih tako predstavlja četrtno (24 odstotkov) celotnega prebivalstva, razmerje med njimi in zaposlenimi pa se je od leta 1991, ko je bilo 1 : 2, še zmanjšalo in sicer na 1 : 1,7. Demografske projekcije podobno kot drugje kažejo še na nadaljnje naraščanje števila upokojenih, ki naj bi se po letu 2000 celo povečalo, medtem ko se delež zaposlenih ne bi bistveno spremenil. V okviru podobnih demografskih gibanj in sedaj prevladujočega pokojninskega sistema (dokladni sistem) se pričakuje nadaljnja porast obremenjevanja družbenega bruto proizvoda s pokojninami od sedanjih 14.42 odstotka za leto 1997 na predvidenih 26 odstotkov leta 2040 (Priatelj 1998).

Zahteve po reformiranju pokojninskega sistema spremljajo različne kritične note in nasprotovanja, ki predvsem sedanjo generacijo upokojencev predstavljajo kot generacijsko zavezo, ki se mora braniti pred iniciativami sprememb mlajših kohort. Prav tako pa jih spremljajo tudi prepričanja, da je v primerjavi z mlajšimi, z zaposlenimi, starejša kohorta bolj ogrožena s siromašenjem in slabšimi življenjskimi pogoji. Starost pa naj bi bila ob spolu tudi najpomembnejši dejavnik tveganja siromaštva. Tako je namen analize preveriti, ali razpoložljive informacije pritrjujejo tem trditvam, ali pa jih morda celo zanikajo.

Demografska struktura predmeta analize

V analizo so bili zajeti podatki, ki so bili leta 1994 zbrani z vprašalnikom Kvaliteta življenja v Sloveniji na reprezentativnem vzorcu anketiranih (anketo je izpeljal Inštitut za družbene vede Fakultete za družbene vede v Ljubljani). Vse ana-

lize so bile narejene na podvzorcju zaposlenih (kot zaposleni so šteti vsi, ki niso bili upokojeni in so delali s polnim ali polovičnim delovnim časom, ki so delali na svoji kmetiji ali v svojem podjetju, obrti ali v svobodnem poklicu) in na podvzorcju upokojenih. Tako je bilo v analizo vključenih 958 zaposlenih (52.1 odstotek celotnega vzorca) in 499 upokojenih (27.6 odstotkov celotnega vzorca).

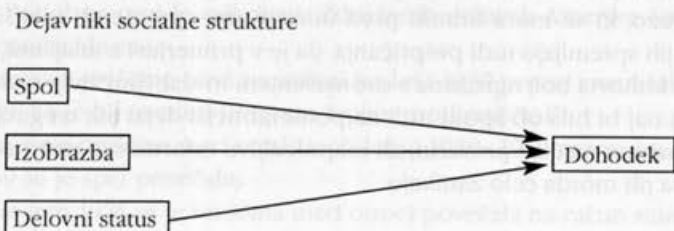
Tako vzorec anketiranih sestavljata dve osrednji kategoriji: zaposleni in upokojeni v razmerju 2 : 1. Spolna struktura kaže dvojno podobo: med zaposlenimi je več moških kot žensk, toda med upokojenimi je slika ravno obratna - moški in ženske so zastopane v razmerju 2 : 3. Izobrazbena struktura pa prav tako potrjuje znana dejstva, da so mlajše generacije bolje izobražene od starejših - delež zaposlenih z višjo ali visoko izobrazbo (13.3 odstotka) je dva in polkrat večji od iste kategorije upokojenih (5.7 odstotka) in obratno - upokojenih le s končano osnovno šolo (60.1 odstotek) je dvakrat več kot iste kategorije zaposlenih (30.8 odstotka).

Blagostanje

Raziskovanje življenjske ravni je umeščeno v dolgoletno tradicijo raziskovanja blaginje na individualni ravni, kjer se prepletajo različni pristopi, umeščeni v nedra različnih družbenih disciplin, hkrati pa mu tudi občasno spogledovanje z agregatnim zbiranjem podatkov ni tuje, zaradi česar si posledično pridobi drugačne oznake. Med najbolj znanimi in zglednimi pristopi je še vedno švedska analiza (Erikson 1993), kjer je v središču raziskovalnega interesa dostop do življenjskih virov, tuja pa mu prav tako tudi ni anketirančeva ocena tega dostopa (Novak 1995, 6). V primeru te analize bo v središču pozornosti predvsem blagostanje anketiranih kot se kaže na ravni bivalnih, finančnih in materialnih pogojev.

Pri ponazoritvi tokov analize je smotrno oblikovati dvostopenjski model in najprej ponazoriti preverjanje hipoteze: *socialni dejavniki, kot so spol, status upokojenosti in izobrazba, ne vplivajo na dohodek gospodinjstva.*

Skica 1: Vpliv socialne strukture na dohodek

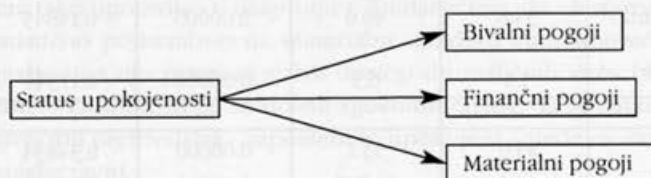

Številni viri podpirajo tezo, da ženski spol in starost, poleg pripadnosti etnični manjšini in nezaposlenosti, prav tako pomembno vplivata na siromašenje in tako potencialno pripomoreta k oblikovanju socialnih manjšin (Townsend 1979). Celo več, naštetih dejavnikov pospešujejo ranljivost ogroženih družbenih skupin kot so

družine mater samohranilk, priseljencev, upokojenih in vdov, mladih družin z večjim številom nepreskrbljenih otrok (Hauser, Fischer 1990; Ringen 1986), medtem ko drugi predvsem enoznačni vpliv starosti in upokojenosti na siromašenje zanikajo (Smeeding 1991).

Druga hipoteza pa predpostavlja, da status upokojenosti ne vpliva na blagostanje posameznika in se lahko ponazori v naslednjem modelu.

Skica 2: Vpliv statusa upokojenosti na blagostanje.

Za dokazovanje navedenih hipotez bodo v analizo pritegnjeni naslednji kazalci:

1. socialne strukture, merjene s spolom, doseženo izobrazbo in delovnim statusom (zaposlen, upokojen);
2. blagostanja, merjenega z materialnimi pogoji (posedovanje telefona, avtomobila, gospodinjskih pripomočkov in aparatov zabavne elektronike), bivalnimi pogoji (kopalnica, stranišče, vlažnost, gostota - površina na stanovalca) in finančnimi pogoji (sposobnost zbrati v tednu dni znesek v višini 200.000 sit oz. USD 720, kar je bil petkratnik povprečnega dohodka v juniju 1994);
3. siromaštva, merjenega z monetarno mero (polovica mediane dohodka na člana gospodinjstva) in nemonetarno mero (izjava anketiranih, ali jim kdaj zmanjkuje denarja za pokrivanje nujnih življenjskih potrebščin, kot so hrana in oblačila ter plačilo stanarine).

Križanje in Cramerjev V-test so bile uporabljene statistične metode (Preglednica 1).

Preglednica 1: Blagostanje – primerjava med zaposlenimi in upokojenimi v odstotkih

Pogoji	Zaposleni	Upokojeni	Signifikanca	Cramer Vtest
<i>Bivalni</i>				
Solastnik stanovanja	63.5	81.3	0.00000	0.22393
Stanovanjski podstandard	34.8	49.6	0.00000	0.14845
Podstandardna opremljenost	3.4	6.5	0.00000	0.17349
<i>Posedovanje</i>				
barvne TV	24.0	53.1	0.00000	0.34834
Barvna TV+	69.4	34.782	0.00000	0.34834
<i>Finančni</i>				
Poprečni dohodek v sit	34.294	34.782	0.81000	0.0579
Večji dohodek od poprečnega	38.3	39.8	0.61402	0.01379
Večji dohodek od min.živ.str	31.4	33.2	0.51195	0.01793
Dohodek večji od zajamč. OD	76.9	76.7	0.92816	0.00247
Prejemnik den. pomoči	5.9	5.1	0.53556	0.01623
Zbere 200.000	57.1	31.1	0.00000	0.23942
<i>Materialni</i>				
Ima avto	80.2	45.2	0.00000	0.33533
Ima počitniško hišico/prikol.	6.4	9.2	0.05083	0.05116
Ima zemljišče	10.4	11.6	0.49358	0.17940
<i>Siromaštvo</i>				
Zmanjka denarja	40.7	38.1	0.32827	0.02561
<i>Zadovoljstvo</i>				
s stanovanjem	77.4	82.0	0.12171	0.05370
z mat.stanjem	52.5	45.0	0.02423	0.07138

Vpliv socialne strukture na dohodek

Kakorkoli se spreminja razmerje med aktivnim in neaktivnim delom prebivalstva, predvsem s hitrim povečevanjem deleža starejših, pa ostajajo nespremenjena prepričanja, da se z vsako izključitvijo oz. zapustitvijo trga delovne sile poveča tveganje siromašenje nezaposlenih. Celo več, starost in ovdovelost sta dolgo veljala za sinonima revščine; zaposlenost pa se je pojmovala kot funkcionalni ekvivalent relativne blaginje (Gans 1992,48).

Kot so mednarodne primerjave o povezanosti med starostjo in večjim osiromašenjem neskladne - eni tej povezanosti pritrjujejo (n.pr. Gans 1992), medtem ko drugi zanikajo (Smeding 1991) - je podobno tudi s tovrstnimi informacijami v Sloveniji. Medtem ko Ružič (1994, 307) in Žnidaršič (1995) to zvezo potrjujeta, jo Novak (1996) zanika. Slednja avtorica ima tudi verjetno pojasnilo o tem, kaj je razlog teh razlik. Po njenem mnenju je potrebno iskati njihov izvor v različnih merah; prvi avtorici (Ružič; Žnidaršič) merita ekonomski standard z odhodki gospodinjstva, medtem ko ga tretja avtorica (Novak) meri s prihodki. Slednja pa prav tako ugotavlja - v nasprotju z Žnidaršičevo, da ob starosti tudi spol ne vpliva statistično pomembno na materialni standard ljudi, temveč predvsem nižja izobrazba in z njo povezan slabši dostop do različnih virov blaginje (Novak 1996). Naštete značilnosti pa so dovolj zgovoren razlog, da se natančneje analizirata dve kategoriji prebivalstva - zaposleni in upokojeni - glede na različne razsežnosti življenjske ravni.

Vpliv statusa upokojenosti na blagostanje

Dejavnikov vpliva na blagostanje posameznika in skupnosti, v kateri biva in živi, je več; predmet analize pa bodo naslednji pogoji: bivalni, finančni in materialni.

Bivalni pogoji se najbolj pregledno opišejo s podatki o kakovosti stanovanja in njegovi opremljenosti z različnimi gospodinjskimi in drugimi aparati. Med pomembne podatke pa sodijo tudi tisti o tipu lastništva stanovanj, v katerih biva opazovana populacija. Obe opazovani kategoriji, zaposleni in upokojeni, približno enako pogosto bivata v najemniškem stanovanju (8 odstotkov), medtem ko so upokojeni pogosteje lastniki stanovanj (80 odstotkov), vendar pa manj pogosto bivajo v stanovanjih svojih sorodnikov (7.4 odstotka) kot pa zaposleni (26.4 odstotkov). Ta slika ne govori toliko v prid boljši lastniški stanovanjski strukturi upokojenih, kot kaže na pomemben vzorec sobivanja staršev in njihovih otrok, kjer bodo ti zelo verjetno dediči stanovanjskih prostorov svojih staršev.

Kljub temu, da se lahko v primerjavi bivalnih razmer prebivalstva v zadnjem desetletju opazijo vidne izboljšave, čeprav v manjši meri pri tistih z nižjo izobrazbo; znane ugotovitve tudi kažejo, da se problem neprimerno opremljenih stanovanj zgošča predvsem med najstarejšim prebivalstvom ter tistimi z nižjo izobrazbo, medtem ko je pri višji izobrazbeni kategoriji ta problem popolnoma izginil (Mandič 1995, 223). Ko se upošteva standard primerne opremljenosti - stanovanje ima tuš ali kopalnico, stranišče na izpiranje, ni vlažno, povprečna površina na osebo pa je med 15 in 25 kvadratnimi metri (pri nadstandardni opremljenosti so izpolnjeni vsi standardni pogoji, površina na osebo pa je vsaj 25 kvadratnih metrov), se pokaže, da upokojeni (polovica) pogosteje bivajo v podstandardno opremljenih stanovanjih kot pa zaposleni (tretjina). Čeprav je zveza med zaposlitvenim statusom in primerno opremljenostjo stanovanj značilna, je šibka, kar navaja na to, da so za vzpostavitev te zveze prav tako, ali celo bolj, pomembni tudi drugi dejavniki.

Bivalne pogoje dopolnjuje opremljenost gospodinjstva z različnimi predmeti trajne potrošnje, kot so različni gospodinjski aparati ali predmeti zabavne elektronike. Tako je velika večina gospodinjstev (sedem desetih pri zaposlenih anketi-

rancih in osem desetih pri upokojenih) standardno opremljenih, saj imajo štedilnik, hladilnik in/ali zamrzovalnik in pralni stroj. Medtem ko je nadstandardna opremljenost (še pomivalni stroj in mikrovalovna pečica) bolj značilna za kategorijo zaposlenih. Tudi v tem primeru je povezanost med opremljenostjo stanovanj s tovrstnimi predmeti in zaposlitvenim statusom značilna, je pa razmeroma šibka in nas opozarja na pomembno delovanje tudi drugih dejavnikov. Nasprotno pa je pri posedovanju predmetov zabavne elektronike, kjer je barvni televizor zaščitna znamka upokojenih, medtem ko imajo zaposleni običajno poleg tega še glasbeni stolp, video napravo in osebni računalnik, zveza med temi spremenljivkami in zaposlitvenim statusom precej močna, kar nas lahko navaja na sklep, da se posedovanje teh predmetov veže tudi na generacijsko pripadnost.

Pri merjenju bivalnih pogojev pa je posebno zanimiv podatek, da ti ne vplivajo na zadovoljstvo z njimi; četudi upokojeni pogosteje bivajo v podstandardnih bivalnih pogojih kot zaposleni, so z njimi zadovoljni. Celo več, statistične mere kažejo, da je primerjava med obema dejavnikoma statistično nerelevantna.

Finančni pogoji posameznika in skupnosti, v kateri biva, so podobno kot druga dva sklopa - bivalni in materialni pogoji - odvisni od poklica in z njim povezane zaposlitve in dohodka, obenem pa še od števila članov skupnosti, ki se s tem dohodkom preživljajo. Med denarnimi kazalci, ki so pomembni za to analizo, je med prvimi dohodek na člana gospodinjstva, ki je bil izračunan tako, da je bil poprečni skupni mesečni dohodek gospodinjstva v zadnjih treh mesecih pred anketiranjem (1994) deljen s številom članov gospodinjstva.

Tako se je izkazalo, da je bil poprečni dohodek na člana gospodinjstva pri obeh opazovanih kategorijah skoraj enak (med 34.000 sit in 35.000 sit), medtem ko je bil za celoten vzorec nižji (32.721 sit). Statistične mere pa pravijo, da je zveza med dohodkom na člana gospodinjstva in zaposlitvenim statusom statistično neznačilna, kar pomeni, da na njegovo višino vplivajo drugi dejavniki, ne pa izbrana dva. Prav nasprotno pa kaže opazovanje zveze med zaposlitvenim statusom in zmožnostjo aktiviranja dodatnih finančnih virov; zveza je značilna in vredna upoštevanja, saj bi zaposleni lažje (dobra polovica) aktivirali potrebna dodatna finančna sredstva kot pa upokojeni (tretjina). Družina in prijatelji torej, neformalne mreže - bi bila pri obeh kategorijah najpogosteje vir teh sredstev, čeprav ne enako pogosto.

Nedenarni kazalci pa ne kažejo le na *materialne pogoje* anketiranih, temveč tudi na eventualni dostop do drugih virov (siva ekonomija), ki pa se odražajo na njihovem blagostanju. Lastništvo materialnih dobrin kot so avto, počitniška hišica ali prikolica, hiša in/ali stanovanje in zemljišče, ki ga anketirani ne uporabljajo, dodatno osvetljuje njihove materialne pogoje. Uporabljene statistične mere kažejo, da je med statusom upokojenosti in naštetimi dobrinami statistično značilna zveza, čeprav v glavnem šibka, razen pri posedovanju avtomobila, kjer je zmereno močna.

Pomembna plat vsakega blagostanja je tudi njegovo nasprotje - neblagostanje oz. *siromaštvo*, posebno v smislu splošno privzete premise, da je zaposlenost ekvivalent blagostanja in zadosti zanesljivo zagotovilo pred tveganjem siromašenja. V tem okviru veljajo starejši, posebno pa vdove, za tiste kategorije, ki sodijo med

posebej ranljive. Ko se preverja odvisnost rizikov siromašenja (nižji dohodek in lastna ocena o zmanjšanju denarja za najnujnejše življenjske potrebščine) od statusa zaposlenosti, se pokaže, da so zveze med njima statistično nepomembne. Skratka, višina razpoložljivega dohodka ni odvisna od statusa zaposlenosti - biti zaposlen ali upokojen, temveč od drugih - žal, nemerjenih - dejavnikov. To sliko potrjuje tudi podatek, da enak delež obeh opazovanih kategorij (pet odstotkov) prejema denarno pomoč ali določeno obliko varstvenega dodatka zaradi nižjih dohodkov od uradnega kriterija za minimalne življenjske stroške. Podobno velja statistična neznačilnost tudi za zvezo med statusom upokojenosti in *osebno presojo o zmanjšanju denarja za najnujnejše življenjske potrebščine*.

Glede na podano sliko blagostanja je tudi zanimivo ugotoviti, kako so v tej povezavi ljudje zadovoljni z danimi materialnimi pogoji. Podatki kažejo, da je to zadovoljstvo sicer statistično značilno povezano s statusom zaposlenosti, vendar pa je ta zveza šibka, kar samo pomeni, da imajo pomembnejšo vlogo drugi dejavniki. Tako zaposleni kot upokojeni ocenjujejo svoje materialne pogoje takole: dobra osmina kot slabe, polovica kot dobre, medtem ko se dobra tretjina ne more odločiti med skrajnima vrednostima.

Primerjava blagostanja med zaposlenimi in upokojenimi kaže na znano ugotovitev, ki pravi, da dejstvo, ali nekdo biva ali v palači ali v bajti, ne vpliva bistveno na njegovo zadovoljstvo in prav tako ne na njegovo oz. njeno srečo (Allard 1993).

Sklep

Ob primerjavi ugotovitev analize s postavljenima hipotezama je potrebno poudariti naslednje:

1. med merjenimi dejavniki socialne strukture na dohodek gospodinjstva učinkuje le dosežena izobrazba, ne pa spol ali pa status upokojenosti;
2. status upokojenosti je povezan z življenjskimi pogoji, vendar v manjši meri, razen pri posedovanju avtomobila;
3. slednje dejstvo ne zmanjšuje zadovoljstva upokojenih s pogoji, v katerih živijo.

Opravljena analiza in njene ugotovitve pritrjujejo tistim, ki zagovarjajo tezo, da starost sama po sebi in status upokojenosti nista enoznačna napovednika slabšega dostopa do življenjskih virov, slabših življenjskih pogojev in večjega tveganja siromašenja. Te ugotovitve prav tako pritrjujejo tistim kritikam, ki zanikajo obravnavo upokojenih in starejših kot monolitne kohorte in s tem zanikajo njihovo socialno stratificiranost. Nasprotno, ugotovitve analize kažejo na nespremenjeno dejstvo, da se ljudje razlikujejo v življenjskih možnostih predvsem po svoji razredni pripadnosti, kar, seveda, ne zanika učinkovanja drugih dejavnikov. Tako je spremenjen poudarek, saj ne gre za zanikanje pomena starosti in upokojenosti na dostop do življenjskih virov, temveč za njuno obravnavo v sklopu drugih dejavnikov kot sta izobrazba in poklic oz. socialni status, ki imajo običajno odločilni vpliv na opazovani pojav. Takšna interpretativna drža pa kaže tudi na poskus izogibanja enorazsežnostnemu opazovanju določenega pojava, kar podoba sicer zaplete, pa je zato verodostojnejša.

Literatura

- Duffy, Katherine. 1998. *Opportunity and Risk: Trends of Social Exclusion in Europe*. Strasbourg: Council of Europe. Poročilo.
- Erikson, R. 1993. "Description of Inequality: The Swedish Approach to Welfare." Str. 67-83 v M. Nussbaum in A. Sen (Ur.) *The Quality of Life Research*. Oxford: Clarendon Press.
- Goedhart, T. V. Halberstadt, A. Kepteyn, B.M.S. Van Praag. 1977. "The Poverty Line: Concept and Measurement." *The Journal of Human Resources*, 12 (503-520).
- Hantrais, Linda. 1995. *Social Policy in the European Union*. London: Macmillan Press.
- Hauser, R., I. Fischer. 1990. "Economic Well-being among One-Parent Families." Str. 237-271 v T.M. Smeeding, M. O'Higgins in L. Rainwater (Ur.) *Poverty, Inequality and Income Distribution in Comparative Perspective - The Luxemburg Income Study*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Johnson, Julia, Staler, Robert. 1996 (1993). *Ageing and Later Life*. London: Sage Publications.
- Luckhaus, Linda, Ward, Sue. 1997. "Equal pension rights". *Journal of European Social Policy*, 7 (3): 237-253.
- Meyer, Traute. 1998. "Retrenchment, reproduction, modernisation: Pension Politics and the decline of the German breadwinner model". *Journal of European Social Policy*, 8 (3): 195-212.
- Novak, Mojca. 1994. *Dober dan, revščina; Dejstva, pristopi, politike*. Ljubljana: Socialna zbornica Slovenije.
- 1995. "Konceptualna vprašanja proučevanja kakovosti življenja." Str. 7-24 v I. Svetlik (Ur.) *Kakovost življenja v Sloveniji*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- 1996. "Poverty; Facts and Feelings". *Družboslovne razprave*, 12 (22-23): 84-98.
- 1997a. *Human Dignity and Social Exclusion - Country Report on Slovenia*. Strasbourg: Council of Europe. Poročilo.
- 1997b. *Razvoj evropskih modelov blaginje*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo. Učbenik.
- Ringin, S. 1985. "Toward a Third Stage of Measurement of Poverty." *Acta Sociologica*, 28(2): 99-113.
- Ružič, G. 1994. "Anketa o porabi gospodinjstev kot vir analize revščine v Sloveniji." Str. 302-307 v T. Banovec in A. Kramberger (Ur.) *Slovenija, statistika, Evropska unija*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za statistiko in Statistično društvo Slovenije.
- Smeeding, T. 1991. "Cross National Patterns of Retirement and Poverty among Men and Women in the 1980's: Full Stop or Withdrawal." *The Luxemburg Income Study Papers* - št. 69.
- Townsend, P. 1979. *Poverty in the United Kingdom. A Survey of Household Resources and Standard of Living*. New York: Penguin Press.
- 1993. *The International Analysis of Poverty*. London: Harvester Wheatsheaf.
- Žnidaršič, E. 1995. "Kdo so revni v Sloveniji?" Str. 215-226 v T. Banovec in A. Kramberger (Ur.) *Statistika dela, delovnih in življenjskih pogojev*. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije in Statistično društvo Slovenije.

SPOMINI NA SOCIALIZEM

“Čas napredka in dobrega življenja” ali “čas strahu in zatiranja”?

Povzetek. *Avtorja se navezujeta na teoretske prispevke, ki zavračajo poenostavljeno predstavo, da so se socialistični režimi vzdrževali z represijo in da nikoli niso bili sprejeti kot legitimni, ter zagovarjajo tezo, da so med politično elito in vladanimi potekale kompleksne interakcije, v katerih je nastajalo (ne)sprejemanje režima. Na tej podlagi avtorja analizirata ocene socialističnega režima pri državljanih Slovenije, ki se izkažejo kot relativno pozitivne in diferencirane. Glavne hipoteze, da naj bi delavstvo prejšnji režim ocenjevalo bistveno pozitivneje kot inteligenca, saj naj bi režim upošteval predvsem interese delavstva in omejeval inteligenco, pa rezultati niso potrdili. Avtorja zaključita s sugestijo, da motivacija inteligence za njeno kritično držo in delovanje proti režimu ni bilo nezadovoljstvo, ampak rastoče aspiracije, ki jih je vzbudil njen relativno dober položaj.*

Ključni pojmi: *dinamika socialističnih družb, lastnosti socialističnih režimov, socialistični režim v Sloveniji, percepcije socialističnega režima.*

1057

Uvod: dinamika socialističnih družb

Zdi se, kot da je razpad socialističnih režimov potrdil Leninovo trditev, da je kriterij resnice praksa. Z zlomom evropskih socialističnih sistemov smo dobili odgovore na številna vprašanja o njihovi razvojni dinamiki. Eno najpomembnejših je bilo vprašanje o legitimnosti in z njo povezani stabilnosti teh režimov. Z njihovim hitrim razpadom je postalo očitno, da pri večini prebivalstva niso imeli podpore. Za politike in tudi za precej družboslovcev je to dokaz, da socialistični režimi nikoli niso bili legitimni in da so si svoj obstoj lahko zagotavljali le z zatiranjem prebivalstva.

Vendar zgodovinska dejstva tudi v tem primeru ne omogočajo neposredne razlage vzrokov družbenih sprememb, omogočajo pa jasnejšo zastavitev raziskovalnih vprašanj. Nedvomno lahko razpad socialističnih režimov razumemo kot znak njihove nelegitimnosti, vendar pa s tem ne pojasnimo, zakaj so ti režimi izgu-

* Dr. Ivan Bernik, redni profesor na Fakulteti za družbene vede. Nina Fabjančič, študentka Fakultete za družbene vede.

bili legitimnost in s tem tudi stabilnost ali zakaj zadostne legitimnosti celo nikdar niso imeli.

Po razpadu socialističnih režimov je bilo vprašanje vzrokov njihove naraščujoče nestabilnosti in končno zloma le redko sistematično obravnavano, kar je še posebej presenetljivo, ker pretežna večina družboslovcev celo tik pred začetkom procesa transformacije ni zaznala znamenj nestabilnosti socialističnih družb, torej znamenj globoke krize njihove legitimnosti (o tem Hollander 1992, 26; Merkel 1994, 3). Zaradi tega veliko študij postsocialističnih družb temelji na poenostavljeni sliki socialističnih družb, v kateri "dominira predstava o (socialističnih, op.) sistemih, ki jih družba v celoti zavrača." (Rychard 1992, 77). Po tej predstavi je socialistične družbe že od začetka zaznamoval latenten in občasno tudi manifesten konflikt med oblastniki in večino državljanov, razpad socialističnih sistemov pa je bil le 'naravna' razrešitev tega nenehnega konflikta.

V okviru nekaterih diskusij o (ne)stabilnosti 'razvitih' socialističnih režimov, ki so potekale v 70. in posebno v 80. letih, se je izoblikovalo bolj diferencirano pojmovanje odnosov med politično elito in prebivalstvom (glej npr. Rigby in Feher 1982; Triska in Gati 1981; Pakulski 1986; Rychard 1989). Čeprav so te diskusije pokazale, da političnim elitam, kljub znatnim prizadevanjem, ni uspelo legitimizirati svoje oblasti, torej pri prebivalstvu doseči brezpogojno 'vero' v svojo voditeljsko kompetentnost, pa so tudi zavrnilo idejo, da je bil odnos med vladajočimi in vladanimi permanentno konflikten. V svoji analizi poljskega socializma A. Rychard trdi, da njegovo dinamiko lahko opišemo kot "dramatično obdobje, v katerem sta se obe strani, torej sistem in družba, poskušali prilagoditi druga drugi." (Rychard 1992, 80). Po njegovih ugotovitvah, se je pripravljenost obeh strani na medsebojno prilagajanje in s tem tudi določena stopnja množičnega sprejemanja režima, obdržala daleč v 80. leta. Kot kažejo analize drugih srednjeevropskih socialističnih držav, Poljska v tem pogledu ni bila izjema. Te analize na različne načine izražajo dejstvo, da je večina prebivalstva v teh družbah sprejemala socialistični režim. B. Okun v svoji študiji 'mentalitetno-zgodovinske dimenzije' vzhodnonemškega procesa transformacije ugotavlja: "Večina Vzhodnih Nemcev je sistem kljub vsemu sprejela, se mu prilagodila in se do njega obnašala vsaj lojalno." (Okun 1992, 31). Druge analize kažejo, da je bila ta lojalnost množic odvisna predvsem od ekonomske uspešnosti režima. Po Andorki sprejemanje socialističnega režima na Madžarskem ni izhajalo iz vere "v vrednote in cilje sistema", ampak je temeljilo na njegovi "ekonomski uspešnosti in na grožnji, ki jo je predstavljala Sovjetska zveza." (Andorka 1993, 332). Podobno je veljalo tudi za Čehoslovaško, kjer si je režim v 80. letih stabilnost zagotavljal s sposobnostjo "priskrbeti državljanom določena zadovoljstva" (Kabele 1993, 765).

Kljub različnim poudarkom, je tem razlagam skupno zavračanje predstave o socialističnih družbah kot o "otrplih družbah, v katerih so atomizirane, odtujene in družbeno izolirane množice objekti manipulacije s strani vsemogočne države in partijskega aparata." (Misztal 1993, 452). Za srednjeevropske socialistične družbe so bile značilne dinamične interakcije med vladajočimi in vladanimi, v katerih je nastajalo tako sprejemanje kot zavračanje režima. Sprejemanje režima je bilo odvisno predvsem od njegove sposobnosti izpolniti pričakovanja prebivalstva

glede življenjskega standarda in socialne varnosti, zato je bila politična stabilnost režima tesno povezana z njegovo ekonomsko učinkovitostjo. Pojem prilagajanja, ki ga uporablja A. Rychard, nakazuje, da interakcij med oblastjo in državljani ne moremo zreducirati na izmenjavanje materialnih 'zadovoljstev' za lojalnost režimu. Širok obseg in dinamiko teh odnosov ponazarjajo prizadevanja režima obdržati pričakovana prebivalstva pod kontrolo, pa poskusi ljudi najti nove možnosti, znotraj ali zunaj sistema, za uresničevanje svojih interesov in aspiracij.

Vendar pa je v 80. letih že prišlo do očitnih sprememb v odnosih med oblastjo in državljani. Ker so se zaradi gospodarske krize drastično zmanjšale sposobnosti režima za izpolnjevanje najpomembnejših pričakovani ljudi, je ta moral vse bolj tolerirati njihove poskuse uresničevanja interesov izven uradnega sistema ali celo v okviru 'antisistema' (glej Rychard 1992, 103-104). To je imelo dve pomembni posledici za stabilnost režima: izgubljal je podporo večine prebivalstva, poleg tega pa je z dopuščanjem izvensistemskih aktivnosti postopno izgubljal tudi svojo identiteto. S te perspektive lahko razpad socialističnih sistemov konec 80. let razumemo kot "nepričakovano posledico zahtev, ki jih je proizvedel in izoblikoval sistem sam." (Bauman 1993, 163).

Ta razlaga dinamike socialističnih družb ponuja širok okvir za analizo tako relativne stabilnosti kot tudi radikalne transformacije teh družb. Poleg tega pa lahko s te perspektive analiziramo tudi nastanek postsocialističnih družb (glej Rychard 1992, 115-142). V najini analizi bova tezo, da 'razviti' socialistični režimi niso bili totalitarni, ampak so temeljili na zapleteni menjavi med 'sistemom' in 'družbo', uporabila za ozadje analize spominov slovenskih državljanov na prejšnji režim. Pri tem predpostavlja, da se lastnosti prejšnjega režima reflektirajo v 'spominih' nanj. Natančneje: domnevava, da retrospektivne ocene socialističnega režima ne bodo v vseh ozirih negativne, temveč diferencirane.

Domneva, da lastnosti starega režima odsevajo v post festum vrednotenju socialistične realnosti, seveda ne pomeni, da je mogoče z analizo spominov na socialistični režim rekonstruirati njegove glavne značilnosti. Nobeno spominjanje ni reproduciranje, temveč 'transponiranje' realnosti, na katero vpliva mnogo dejavnikov, med njimi različne izkušnje posameznih družbenih slojev tako s prejšnjim režimom kot tudi z novim sistemom. Tako lahko med 'poraženci' in 'zmagovalci' v sedanjem sistemu pričakujemo razlike v vrednotenju socialistične preteklosti. Poleg teh izkušenj lahko na spomine na preteklost močno vplivajo tudi razlike v motivih za zavračanje prejšnjega režima in različna pričakovanja glede novega sistema. V tej analizi bomo od vseh teh faktorjev upoštevali le vpliv poklicnega statusa, ki pa pove tudi nekaj o 'poražencih' in 'zmagovalcih'.

Poleg te omejitve v najini analizi morava omeniti še nekatere, ki izhajajo iz posebnosti slovenskega oz. jugoslovanskega primera. Nedvomno je mogoče dinamiko jugoslovanskega socializma dobro razložiti z interakcijami med 'družbo' in 'sistemom' oz. med prebivalstvom in politično elito. Medtem ko je bila v drugih srednjeevropskih socialističnih državah vključenost v mednarodno organizacijo, v kateri je glavno vlogo igrala Sovjetska zveza, pomemben steber njihovega obstoja, v jugoslovanskem primeru tega zunanjega dejavnika stabilnosti ni bilo. Zato je bil jugoslovanski režim še bolj odvisen od sprejemanja s strani svojega prebivalstva, s

čimer lahko razlagamo njegovo relativno visoko notranjo fleksibilnost, pa tudi njegovo dopuščanje poskusov določenih delov prebivalstva uresničiti svoje interese izven sistema. Neodvisnost režima od SZ je prispevala tudi k temu, da je Titu, kot nespornemu političnemu voditelju, uspelo zgraditi močno politično karizmo. Vse to je omogočalo, da so interakcije med režimom in ljudmi potekale brez večjih trenj (glej Županov 1983; Sekulić 1988; Bernik 1992). Do Titove smrti je zato jugoslovanska družba veljala za najbolj dinamično in hkrati politično najbolj stabilno med socialističnimi družbami.

Tako kot je bil jugoslovanski sistem izjema v času svoje stabilnosti, je bil tudi njegov zlom v veliko pogledih specifičen. Problemi, s katerimi so se v 80. letih soočali vsi socialistični sistemi, so se v Jugoslaviji še stopnjevali: izgubi karizmatičnega voditelja je zaradi etnične heterogenosti sledil razpad politične elite po etničnih linijah, kar je vodilo v fragmentacijo političnega in gospodarskega sistema. Politične elite v posameznih republikah so na različne načine poskušale pridobiti naklonjenost svojega prebivalstva. V etnično relativno homogenih republikah (torej posebno v Sloveniji) je elita ta cilj skušala doseči z zastopanjem nacionalnega interesa na federalni ravni. S tem premikom v osnovi zahtev po legitimnosti so 'socialistične' interakcije med državljani in politično elito izgubile pomen. S tem je socialistični režim v Sloveniji postopoma izgubljal svojo identiteto, kar je končno privedlo do njegove odprave. Istočasno je staro elito zamenjala nova, ki se je legitimirala kot zastopnica nacionalnih interesov.

Podatki in hipoteze

Kot sva že nakazala, ta analiza temelji na podmeni, da se lastnosti prejšnjega režima reflektirajo v sedanjem pogledu ljudi nanj. Pri tem domnevava, da so ti spomini v več pogledih diferencirani. V tej raziskavi bova preverjala predvsem tezo, da poklicni status vpliva na razumevanje starega režima. Argumente za to tezo dajejo tako študije socialističnih kot tudi postsocialističnih družb; prve kažejo da so bile interakcije socialistične politične elite z različnimi sloji prebivalstva različno intenzivne - prizadevanja režima za pridobivanje naklonjenosti so bila usmerjena predvsem k delavstvu: "(Režim) je 'dvoril' delavcem in ignoriral socialno šibke, ki ga niso ogrožali." (Kabele 1993, 765). Režim pa ni slabo ravnal le s 'šibkimi', ampak tudi z večino inteligence. Ker bi potencialna moč izobraženih lahko razbila ozek okvir sistema, jih je politična elita skrbno kontrolirala. To pa je vodilo v vse večje nezadovoljstvo, posebno pri tistih delih sloja izobražencev, ki so bili najbolj podvrženi kontroli. Da bi preverila empirično relevantnost domneve o različnem odnosu oblasti do delavcev in inteligence, se bova v analizi osredotočila na spomine teh dveh 'strateških' slojev.

Za preverjanje hipotez bova uporabila podatke iz raziskave odnosa prebivalstva Slovenije do preteklosti, ki jo je na reprezentativnem vzorcu polnoletnih državljanov Republike Slovenije (N=1001) decembra 1995 izvedel Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij pod vodstvom Nika Toša (glej Toš 1996). Kot že omenjeno, se bova osredotočila samo na podzorca delavstva in

inteligence, kar zajema približno polovico vseh vprašanih. V kategorijo delavstva spadajo tisti, ki so svoj sedanji poklicni status definirali kot nekvalificirani, polkvalificirani, kvalificirani ali visoko kvalificirani delavec. Sloj inteligence vključuje uslužbenca z višjo ali visoko izobrazbo. V obeh kategorijah so upoštevani tudi upokojnenci in brezposelni glede na njihov zadnji poklicni status.

Prva hipoteza se nanaša na splošno oceno prejšnjega režima: domnevava, da večina ljudi socialističnega režima nima v spominu kot totalitarnega. Ker se je stabilnost režima vzdrževala s posebej aktivnimi odnosi med politično elito in delavstvom, lahko pričakujemo, da delavci režim ocenjujejo bolj pozitivno kot inteligenca. Podatki omogočajo tudi upoštevanje razlike med nekdanjimi člani in nečlani Komunistične partije. Ker so prejšnje raziskave pokazale, da delavci člani niso imeli nobenih privilegijev (glej Commiso 1981), lahko pričakujemo, da med delavci glede na članstvo v KP ni razlik v oceni nekdanjega režima. Hkrati pa se zdi utemeljena domneva, da se v tem pogledu inteligenca jasno razlikuje od delavcev: člani KP iz tega sloja so se lahko dobro prilagodili režimu in so od tega imeli tudi koristi, kar ne velja za nečlane. Zato domnevava, da so od vseh kategorij, ki so vključene v našo študijo, najbolj kritični do nekdanjega režima izobraženci, ki niso bili člani Partije.

Druga hipoteza je konkretizacija prve. Temelji na že omenjenih analizah, ki kažejo, da je bilo sprejemanje socialističnega režima pri delavcih motivirano predvsem z njegovimi rezultati na področju socialne varnosti in blaginje. Nasprotno pa sta bili za večino inteligence poklicna avtonomija in politična svoboda pomembnejši kot učinkovitost režima na materialnem področju. Ker je bil režim glede politične svobode še posebej restriktiven lahko pričakujemo, da je bila inteligenca v povprečju manj zadovoljna z režimom kot delavstvo. Domnevava, da se to odraža tudi v različnih spominih na režim: delavci naj bi tudi v retrospekciji storitve režima na materialnem področju ocenjevali bolj pozitivno kot inteligenca, hkrati pa naj bi bili manj kritični do nedemokracije režima.

Tretja hipoteza se nanaša na oceno Titove vloge. Ker je Tito umrl pred izbruhom gospodarske krize in ker so bile po njegovi smrti politične napetosti vse bolj očitne, je pričakovati, da je v spominu ljudi ostal kot posebej pozitivnih lastnosti jugoslovanskega socialističnega sistema. Predvidevava torej, da Titovo vlogo nasplošno, kot tudi njene posamezne vidike, večina anketirancev ocenjuje pozitivno. Ker je Tito še posebej simboliziral relativno materialno blaginjo in visoko nivo socialne varnosti lahko pričakujemo, da njegovo vlogo delavstvo ocenjuje pozitivneje kot inteligenca.

Rezultati in interpretacija

Tabela 1: splošna ocena razmer v Sloveniji v desetletjih po 2. svetovni vojni do volitev leta 1990 glede na poklicni status in članstvo v KP (%) -

			delavstvo		inteligenca	
	delavstvo	inteligenca	nečlani KP	člani KP	nečlani KP	člani KP
čas strahu in zatiranja	5,0	4,3	5,3	0	6,0	0
marsikaj dobrega, marsikaj slabega	67,5	66,4	68,8	46,4	71,4	53,1
čas napredka in dobrega življenja	24,7	28,4	22,9	53,6	22,6	43,8
ne vem	2,8	0,9	3,0	0	0	3,1
skupaj	100% N=461	100% N=116	100% N=433	100% N=28	100% N=84	100% N=32

Rezultati v tabeli 1, kjer gre za splošno oceno socialističnega režima v Sloveniji, kažejo, da ga obe opazovani kategoriji, torej delavstvo in inteligenca, ocenjujeta relativno pozitivno. Približno dve tretjini vprašanih je izbralo kompromisno oceno (bilo je marsikaj dobrega, pa tudi marsikaj slabega). Delež tistih, ki imajo prejšnji režim v spominu kot čas napredka in dobrega življenja (24,7% pri delavstvu in 28,4% pri inteligenci), je precej višji kot delež tistih, ki menijo, da je bil to čas strahu in zatiranja (5% pri delavcih in 4,3% pri inteligenci). To kaže na relevantnost najine domneve o pretežno pozitivni oceni starega režima pri obeh opazovanih slojih prebivalstva.

Domneve, da so ocene delavstva očitno višje kot ocene inteligence, pa rezultati ne potrjujejo: izkazalo se je, da v tem pogledu med obema kategorijama ni pomembnih razlik. Pokazale pa so se pričakovane razlike med člani in nečlani KP pri obeh slojih: pri članih je delež respondentov, ki so izrazili zelo pozitivno oceno obdobja socializma, torej da je bil to čas napredka in dobrega življenja, še enkrat tolikšen kot pri nečlanih KP (53,6% proti 22,9% pri delavcih in 43,8% proti 22,6% pri inteligenci)¹. Presenetljivo je, da tudi delavci člani prejšnji režim ocenjujejo bolj pozitivno kot delavci nečlani. To se namreč ne sklada z najino predpostavko, da je članstvo v Partiji delavcem prinašalo manj koristi kot inteligenci. Vendar pa jo posredno potrjuje dejstvo, da je delež članov KP med anketiranimi delavci zelo majhen (6%), medtem ko je med inteligenco članov nekdanje KP več kot ena četrtina.

¹ Opozoriti je treba, da so podzorcji članov in nečlanov (z izjemo delavcev nečlanov) zelo majhni, zato so ti rezultati le ilustrativni (glej tabele 1, 2, 3 in 6)

Tabela 2: Strinjanje s trditvijo "Kljub komunizmu smo v desetletjih pred osamosvojitvijo živeli sorazmerno svobodno." glede na poklicni status in članstvo v KP (%)

			delavstvo		inteligenca	
	delavstvo	inteligenca	nečlani KP	člani KP	nečlani KP	člani KP
strinjam se	79,7	77,6	78,9	92,8	73,8	87,5
delno se strinjam	13,3	12,9	14,0	3,6	14,3	9,4
se ne strinjam	5,2	7,8	5,3	3,6	9,5	3,1
ne vem	1,8	1,7	1,8	0	2,4	0
skupaj	100% N=463	100% N=116	100% N=435	100% N=28	100% N=84	100% N=32

Podobno distribucijo mnenj lahko opazimo tudi pri rezultatih iz tabele 2, ko gre za strinjanje s trditvijo, da je bilo življenje v prejšnjem režimu relativno svobodno. Skoraj 80% vprašanih v obeh statusnih kategorijah se s tem strinja, razlik med njima praktično ni. Najine domneve, da naj bi se inteligenca še posebej očitno razlikovala od delavstva pri ocenjevanju značilnosti prejšnjega režima na političnem področju, torej ne moremo potrditi. Z najinimi pričakovanji pa se (sicer le deloma, podobno kot pri splošni oceni režima) ujema razlika med člani in nečlani KP.

Tabela 3: Strinjanje s trditvijo "V Sloveniji je po letu 1945 pa vse do osamosvojitve vladala diktatura" glede na poklicni status in članstvo v KP (%)

			delavstvo		inteligenca	
	delavstvo	inteligenca	nečlani KP	člani KP	nečlani KP	člani KP
strinjam se	29,1	27,6	30,1	14,3	26,2	31,3
delno se strinjam	19,7	20,7	20,0	14,3	22,6	15,6
se ne strinjam	38,9	48,3	36,8	71,4	46,4	53,1
ne vem	12,3	3,4	13,1	0	4,8	0
skupaj	100% N=463	100% N=116	100% N=435	100% N=28	100% N=84	100% N=32

Tudi odgovori na trditev, da je bil prejšnji režim diktatura (tabela 3), pri obeh kategorijah kažejo, da ga nimata v spominu kot zelo opresivnega, saj se s to trditvijo v celoti ali delno strinja le polovica respondentov (pri delavcih 48,8% in pri inteligenci 48,3%). Medtem ko je pri delavstvu jasna razlika med člani in nečlani KP, pa se pri inteligenci ni pokazala kot pomembna. Rezultati so torej v nasprotju tako z domnevo, da naj bi inteligenca precej bolj kritično kot delavstvo presojala politične značilnosti režima (delež respondentov iz kategorije inteligence, ki se s trditvijo niso strinjali, je višji kot ustrezni delež pri delavstvu, vendar moramo

upoštevati, da je 12,3% delavcev odgovorilo z ne vem), kot tudi z domnevo, da so do režima še posebno kritični nečlani KP iz vrst inteligence.

Tabela 4: Povprečna ocena razmer v socialističnem režimu po posameznih področjih na lestvici od 1 (zelo slabo) do 5 (zelo dobro)

področje	petdeseta leta			osemdeseta leta		
	vsi vprašani	delavstvo	inteligence	vsi vprašani	delavstvo	inteligence
socialna varnost	2,72	2,81	2,73	3,98	3,93	4,30
možnosti izobražev.	2,81	2,80	3,22	4,09	4,04	4,49
možnosti zaposlitve	3,32	3,35	3,50	4,01	3,98	4,32
materialni standard	2,50	2,54	2,50	3,86	3,91	4,00
politične pravice	2,07	2,19	2,03	3,03	3,06	3,26
N	N=1001	N=327	N=107	N=1001	N=327	N=107

Rezultati iz tabele 4 kažejo, da je vrednotenje socialističnega režima diferencirano po časovni in vsebinski dimenziji. Ocene uspešnosti režima v dveh obdobjih (petdeseta in osemdeseta leta)² lahko interpretiramo kot indikatorje ocene splošne razvojne dinamike režima. Hkrati nam podatki, posebej tisti, ki se nanašajo na 80. leta, omogočajo preverjanje domneve, da je bilo sprejemanje režima s strani delavstva motivirano predvsem z njegovimi rezultati na materialnem področju.

Očitno je, da tako respondenti v celoti kot tudi obe opazovani kategoriji pozitivno ocenjujejo razvojno dinamiko socialističnega režima, kar nakazuje, da prejšnji režim kljub krizi v 80. letih v spominu ljudi ni ostal kot zgodovinska slepa ulica.³

Ocene posameznih aspektov socialističnega sistema v 80. letih s strani delavstva in inteligence se precej razlikujejo od pričakovanj. Z najinimi predvidevanji se ujemata le dejstva, da so ocene razmer na posameznih področjih v obdobju socializma relativno visoke in da so rezultati režima na področju zagotavljanja materialnega blagostanja in socialne varnosti ocenjeni višje kot razmere na področju političnih svoboščin. Ti rezultati potrjujejo sposobnost režima, da je v precejšnji meri izpolnjeval pričakovanja prebivalstva. V nasprotju z najinimi predvidevanji pa se je pokazalo, da inteligenca razmere na vseh področjih, vključno s področjem poli-

² Pri vrednotenju teh rezultatov je treba upoštevati, da večina respondentov nima neposrednih izkušenj s socialističnim režimom v 50. letih. Hkrati pa so bila 80. leta netipična za razvojno dinamiko jugoslovanskega socializma. Celotno desetletje je bilo zaznamovano s stopnjevanjem politične in gospodarske krize. V primerjavi z 80. leti so bila 70. politično stabilna in ekonomsko relativno uspešna.

³ To ne izključuje podpore novemu sistemu; novejša slovenske raziskave javnega mnenja namreč kažejo, da ljudje preferirajo novi politični in ekonomski sistem (Bernik et al. 1996, 344-347) Zdi se, da so take nekonsistentnosti pri ocenjevanju družbene realnosti povsem običajne.

tičnih svoboščin, ocenjuje bolj pozitivno kot delavstvo. Razlike so posebej očitne pri oceni možnosti izobraževanja, socialne varnosti in možnosti pridobitve in varnosti zaposlitve. Rezultati torej kažejo, da ima inteligenca na prejšnji režim bolj pozitivne spomine kot delavstvo.

Tabela 5: Ocena zgodovinske vloge Josipa Broza Tita (%)

ocena Titove vloge	vsi vprašani	delavstvo	inteligenca
zelo pozitivno in pozitivno	83,6	83,5	88,8
zelo negativno in negativno	9,6	10,0	5,2
ne vem	6,8	6,5	6,0
skupaj	100% N=997	100% N=460	100% N=116

Tabela 6: Ocena zgodovinske vloge Josipa Broza Tita glede na poklicni status in članstvo v KP (%)

ocena T. vloge	delavstvo		inteligenca	
	nečlani KP	člani KP	nečlani KP	člani KP
zelo pozitivno in pozitivno	83,1	89,3	89,3	87,5
zelo negativno in negativno	10,2	7,1	6,0	3,1
ne vem	6,7	3,6	4,8	9,4
skupaj	100% N=433	100% N=28	100% N=84	100% N=32

Tabela 7: Ocene posameznih aspektov Titove vloge (%; upoštevani so vsi anketiranci: N=1001)

	Tito je bil zelo sposoben politik	Tito je bil državnik z mednarodnim ugledom	Titova osebnost je bila ključna za obstoj Jugoslavije	Tito je bil diktator, tako kot drugi komunistični voditelji
strinjam se	85,8	91,1	83,6	40,8
delno se strinjam	8,5	5,1	8,0	20,1
ne strinjam se	4,0	2,8	6,1	33,1
ne vem	1,7	1,0	2,3	6,0
skupaj	100%	100%	100%	100%

Najino tretjo hipotezo, da naj bi respondenti imeli Tita in njegovo vlogo v pozitivnem spominu, rezultati nedvoumno potrjujejo (tabeli 5 in 6). Pri splošni oceni Titove vloge se ne med delavstvom in inteligenco niti med člani in nečlani KP znotraj obeh kategorij niso pokazale nikakršne omembe vredne razlike. Tudi pri ocenah posameznih aspektov njegove vloge (tabela 7) so respondenti enotni; opazovani kategoriji se ne razlikujeta med sabo niti ne odstopata od ocen celotne populacije. Zanimiva pa je distribucija odgovorov na trditev, da je bil Tito diktator: tu so respondenti precej manj soglasni. Videti je, da zanje med pozitivno oceno Tita in med trditvijo, da je bil diktator, ni nasprotja.

Podatki torej potrjujejo domnevo, da je Tito za večino ljudi poosebljenje najboljših časov jugoslovanskega socialističnega režima. Zato so ocene njegove vloge še bolj pozitivne kot ocene samega komunističnega režima. Domneve, da imajo delavci populističnega voditelja v boljšem spominu kot inteligenca, pa ne moremo potrditi.

Zaključek: ponoven premislek vloge inteligence pri razpadu socialističnih sistemov

Z analizo podatkov o spominu Slovencev na preteklost sva lahko potrdila najino domnevo, da obe opazovani kategoriji, delavstvo in inteligenca, socialistični režim ocenjujeta pozitivno. To se je izkazalo tako pri splošni oceni režima kot tudi pri ocenah njegovih rezultatov na posameznih področjih. Po pričakovanjih je bil nivo političnih svoboščin ocenjen slabše kot razmere na materialnem področju. Splošno pozitivno vrednotenje Titove vloge se prav tako sklada z najino hipotezo. Tudi domneva, da člani nekdanje KP socialistične čase ocenjujejo bolj pozitivno kot nečlani, se je izkazala za upravičeno. Domnevo, da je delavcem članstvo prinašalo manj koristi kot inteligenci, pa lahko potrdimo le posredno z dejstvom, da je bil delež članov med delavstvom precej manjši kot pri inteligenci.

Glavne hipoteze, izpeljane iz teoretskih analiz dinamike socialističnih družb, pa ne moremo potrditi. Po tej hipotezi naj bi imelo delavstvo pozitivnejši odnos do prejšnjega režima kot inteligenca, saj naj bi bil socialistični režim v jedru 'delavcem prijazen' in 'inteligenci sovražen' - upošteval naj bi predvsem interese industrijskega delavstva kot najširšega sloja in pri tem zanemarjal interese drugih slojev, predvsem inteligence. Rezultati raziskave o odnosu ljudi do prejšnjega režima v Sloveniji pa ne kažejo, da je bil ta režim 'inteligenci sovražen'. Iz rezultatov je razvidno, da se inteligenca ni počutila zapostavljeno ne v ekonomskem ne v političnem smislu. To govori v prid tezi, da je inteligenca v 'razvitih' socialističnih družbah uspela okrepiti svojo socialno in celo politično pozicijo (o tem glej Konrad in Szeleny 1979; Mayer 1994; Sekulić 1987). Po tej tezi so interesi delavstva sicer še vedno imeli osrednje mesto v ideološki retoriki, dejansko pa je režim v procesu svojega 'dozorevanja' postajal vse manj 'delavcem prijazen'.

S te perspektive postane tudi odgovor na vprašanje o vlogi obeh strateških slojev, torej delavstva in inteligence, drugačen kot sva ga nakazala na začetku: privzela sva namreč, da je propad socialističnega režima povzročilo predvsem to, da je bila

večina inteligence zaradi omejitev, ki jih je postavljala režim, že dalj časa nezadovoljna z njim, na koncu pa so režim prenehali podpirati tudi delavci, ker ni več izpolnjeval njihovih pričakovanj. Rezultati te raziskave pa nakazujejo, da bi morali preinterpretirati predvsem vlogo inteligence in sicer zaradi dejstva, da respondenti iz sloja inteligence prejšnji režim v retrospekciji ne občutijo kot 'inteligenci sovražnega'. Te ugotovitve zahtevajo zlasti pojasnitev vprašanja, zakaj so odločilne vzpodbude za spremembo režima tako v Sloveniji kot v drugih socialističnih deželah prišle iz vrst inteligence (glej Ash 1991).⁴ Rezultati najine analize sugerirajo, da so inteligenco za njeno kritično naravnost in delovanje nasproti režimu motivirale predvsem njene rastoče aspiracije. Opogumljena zaradi svojega izboljšane ekonomskega, socialnega in političnega položaja, si je prizadevala za nadaljne izboljšave, s čimer so ji postale možnosti, ki ji jih je ponujal režim, nezadostne. Zato je bila inteligenca močno zainteresirana za korenito spremembo režima.

Hkrati so se v 80. letih za delavce zmanjšale možnosti uživati pričakovani standard in socialno varnost, kar nakazujejo tudi rezultati te analize. Ker so bile možnosti delavstva, da bi z lastnim delovanjem izboljšalo svoj položaj, omejene, je bilo še vedno odvisno od paternalizma politične elite. Zato se je pri njih razvil nekakšen dvotirni odnos do režima - bili so nezadovoljni z outputom režima na določenih področjih, bili so torej razočarani zaradi neučinkovitosti sistema (Bauman 1992, 118), ne pa tudi nad samim režimom in njegovimi obljubami.

S tega vidika je zaton socialističnega režima posledica dveh kvalitativno različnih nezadovoljstev in s tem povezanih delovanj - nezadovoljstva z režimom s strani inteligence in nezadovoljstva z rezultati režima na posameznih področjih s strani delavstva. Če ko sta se ti dve vrsti nezadovoljstev povezali, se je režim znašel pred izzivi, ki jih ni več zmož obvladati.

LITERATURA

- Andorka, R. 1993. The Socialist System and Its Collapse in Hungary: An Interpretation in Terms of Modernisation Theory. *International Sociology*, 8, 3.
- Ash, T. G. 1991. *We the People: The Revolution of (89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*. Cambridge: Granata Books.
- Bauman, Z. 1992. The Polish Predicament: A Model in Search of Class Interests. *Telos* 92, Summer
- Bernik, I. 1992. Dominacija in konsenz v socialistični družbi. Ljubljana: FDV.
- Bernik, I. et al. 1996. Die Paradoxa der instrumentellen Akzeptanz von Demokratie. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 25, 3.
- Hollander, P. 1992. Sociology and the Collapse of Communism. *Society*, November/December.
- Kabele, J. 1993. The Dynamics of Social Problems and Transformations of Czechoslovak Society. *Social Research*, 60, 4.

⁴ Opozoriti moramo, da se ti podatki nanašajo le na slovenski primer, ki je z veliko vidikov zelo specifičen. Zato so ti zaključki predvsem hipotetične narave.

- Konrad, G. in I. Szeleny. 1979. *The Intellectuals on the Road to Class Power*. Brighton: The Harvester Press.
- Mayer, K. U. 1994. Vereinigung soziologisch: Die soziale Ordnung in der DDR und ihre Folgen. *Berliner Journal für Soziologie*, 4, 3.
- Merkel, W. 1994. Systemwechsel: Probleme der demokratischer Konsolidierung in Ostmitteleuropa. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 18, 19.
- Misztal, B. 1993. Understanding Political Change in Eastern Europe: A Sociological Perspective. *Sociology*, 27, 3.
- Okun, B. 1993. Zur mentalitätsgeschichtlichen Dimension des Ostdeutschen Transformationsprozesses. *Comparativ* 3.
- Rigby, T. H. in F. Feher. 1982. *Political Legitimation in Communist States*. London: MacMillan.
- Rychard, A. 1992. *Reforms, Adaptations and Breakthrough*. Varšava: IFIS
- Sekulić, D. 1987. Regrutacija na elitne položaje. *Sociologija*, 29, 4.
- Sekulić, D. 1988. Socijalna struktura, socijalni konflikti i društveni razvoj. V *Stratifikacijske analize sodobnih družb*. Ljubljana: SSD.
- Toš, N. et al. 1996. *Razumevanje preteklosti. Podatkovna knjiga 1 in 2*. Ljubljana: FDV
- Triska, J. F. in C. Gati. 1981. *Blue-Collar Workers in Eastern Europe*. London: G. Allen & Unwin.
- Županov, J. 1983. Znanje, društveni sistem i klasni interes. *Naše teme*, 7-8.

OBJEKTIVNA POLITIČNA ODGOVORNOST MINISTRA

(Nekateri teoretični vidiki)

Povzetek. *Politična odgovornost ministra predstavlja posebno obliko odgovornosti, ki se lahko uveljavlja posebej, ali pa v povezavi s pravno, moralno in drugačno obliko odgovornosti. Za ministrovo politično odgovornost je značilno, da je lahko tako subjektivna kot tudi objektivna. V prispevku so predstavljeni različni kriteriji za ugotavljanje objektivne odgovornosti ministra ter nekateri pomisleki zoper njeno uveljavljanje. Vendar pa je med drugim poudarjeno, da je, kljub različnim teoretičnim in praktičnim pomislekom, objektivna politična odgovornost ministra v sodobnem demokratičnem kontekstu smiselna in utemeljena.*

Ključni pojmi: *minister, politična odgovornost, subjektivna in objektivna odgovornost, kolektivna in individualna odgovornost*

1069

Opredelitev objektivne politične odgovornosti

O odgovornosti ministra vladi ali parlamentu je v primerjalni teoriji in praksi mogoče zaslediti delitev na kolektivno in individualno odgovornost. Kolektivno je minister odgovoren za delo vlade kot celote, individualno pa za delo ministrstva, ki ga vodi, in za svoje lastno delo. V obeh primerih pa je lahko ministrova odgovornost subjektivna ali objektivna. Subjektivno je minister politično odgovoren za dejanja ali dogodke pod dvema kumulativnima pogoje: 1) če obstoji med njegovim ravnanjem ali opustitvijo ter nastalo posledico neposredna vzročna zveza; 2) če je podana njegova krivda za nastanek posledice, kar pomeni, da v takšno dejanje ali opustitev ni bil prisiljen (od "zunaj", npr. s strani drugih subjektov) in se je (vsaj minimalno) zavedal močnosti nastanka škodljive posledice oziroma je nanjo voljno pristal. Objektivno pa je minister politično odgovoren (t.i. hierarhična odgovornost) za vsako dejanje ali dogodek, ki je posledica ravnanj subjektov, ki jim je neposredno nadrejen (različni uslužbenci ministrstva itd.), v širšem smislu pa je to tudi odgovornost za vsakršno politično ravnanje ali dogodek, ki sodi v formalno ali neformalno mrežo subjektov in institucij, ki sodijo v politično in pravno področje ministrstva oziroma ministra.

¹ Dr. Miro Cerar, asistent na Pravni fakulteti v Ljubljani in svetovalec za ustavna vprašanja v Državnem zboru Republike Slovenije.

Res pa je, da izraz "objektivna odgovornost" kot takšen (tj. v dobesednem prevodu) ni pogosto prisoten v tuji ustavnopravni in politološki literaturi, vendar pa je iz različnih pogledov na vrste in stopnje politične odgovornosti ministra mogoče povsem jasno razbrati, da teorija in praksa poznata in priznavata takšno odgovornost. Objektivna odgovornost je v politični sferi dejansko nepogrešljiva, kajti v kompleksnih organizacijskih okvirih političnih institucij ter v okviru velike politične dinamike sodobne družbe, je pogosto nemogoče v zadostni meri ugotoviti vse vzročne povezave in stopnje morebitnega krivdnega ravnanja različnih subjektov v okviru državnih organov ter diferencirano uveljavljati politično odgovornost. Zato je potrebno imeti v politični hierarhiji jasno opredeljene nosilce odgovornosti za določena zaokrožena področja delovanja, kar je še posebej pomembno v izvršilni veji oblasti (vlada), ki mora biti po demokratični logiki odgovorna predvsem parlamentu kot splošnemu predstavniškemu telesu. Na ta način je seveda položaj predsednika vlade in ministrov v precejšnji meri tudi negotov, kajti politični cilji so vedno v določeni meri nepredvidljivi. Prav tako je npr. zahteva po objektivni odgovornosti ministra problematična tudi z vidika dejanskih močnosti vplivanja na zanesljivo (predvidljivo, pravno korektno, moralno itd.) ravnanje vseh ostalih subjektov znotraj organizacije ministrstva. Dejstvo je, da minister nikoli ne more vnaprej zagotovo predvideti oziroma zagotoviti, da bodo njegovi ožji sodelavci in drugi subjekti iz ministrstva, svoje delo opravili brez napak ali zlorab. Minister torej ne more nikoli v celoti zavestno in dokončno vplivati na dogajanje, ki je v pristojnosti ministrstva ter seveda še manj na dogajanje, ki je z ministrstvom sicer povezano, vendar pa ne sodi v njegov ožji okvir. Zaradi tega se dandanes v zahodnih demokracijah pojavljajo tudi zahteve po večji transparentnosti dela pomembnejših upravnih delavcev oziroma drugih nosilcev pomembnejših upravnih funkcij ter celo po njihovi neposredni politični odgovornosti parlamentu. Vendar pa se ob tem hkrati poudarja, da to nikakor ne sme pomeniti zmanjševanja ali omejevanja odgovornosti ministra za njihove napake oziroma za napake ministrstva kot celote, seveda še posebej, kolikor gre za večje oziroma za takšne nepravilnosti, ki povzročajo večjo družbeno škodo. Minister in drugi pomembni nosilci najvišjih javnih oziroma državnih funkcij so tako vedno v določeni meri izpostavljeni tudi odgovornosti za dejanja, ki niso v njihovem neposrednem dosegu in na katera ne morejo vedno vplivati neposredno in v najbolj primernem trenutku. To jih zato avtomatično napeljuje (prisiljuje) k prizadevanjem za čim boljše organizacijo dela v svojem resorju in za sprejemanje ukrepov za zagotavljanje uspešne politike ter za pravočasno (preventivno) preprečevanje nepravilnosti oziroma napak.

Če se v nadaljevanju osredotočimo zgolj na vprašanje objektivne politične odgovornosti ministra ter v tem okviru predvsem na vsebinsko (substancno) opredelitev takšne odgovornosti, lahko že izhodiščno ugotovimo, da tu ni mogoče jasno in vnaprej opredeliti povsem zanesljivih kriterijev glede ravnanj, ki lahko privedejo do ugotovitve o takšni ministrove odgovornosti in do uveljavitve politične sankcije. V politiki namreč (drugače kot npr. v pravu) nepravilna oziroma škodljiva ravnanja niso nikjer vnaprej formalno opredeljena, pač pa je prepuščeno vsakokratni vladi in parlamentu, da glede na aktualni družbeni kontekst presojata

in vrednotita ministrovo delovanje. V demokratični družbi (v nadaljevanju izhajam le iz takšnega konteksta) imajo pri ugotavljanju politične odgovornosti ministra ključni pomen predvsem naslednji dejavniki: narava in teža dejanja oziroma dogodka, prevladujoča družbena (objektivizirana) morala, pravni red, stopnja politične kulture ter nenazadnje javno mnenje, ki izraža oziroma se odziva na vse te in druge predpostavke za ugotavljanje politične odgovornosti posameznega ministra kot nosilca pomembne javne funkcije.

Vsebinske (pred)postavke za uveljavljanje objektivne politične odgovornosti

Za razliko od procesnih (formalnih) (pred)postavk za ugotavljanje politične odgovornosti, ki so praviloma določene v ustavi in zakonih ter v drugih pravnih aktih kot so npr. parlamentarni poslovniki (gre za opredelitev postopkov v primerih interpelacije, nezaupnice, "impeachmenta" itd.), so vsebinske (substancne) (pred)postavke oziroma kriteriji za nastanek in uveljavljanje objektivne politične odgovornosti stvar presoje konkretnih političnih ravnanj in dogodkov. Na splošno je mogoče najprej ugotoviti, da je, za razliko od npr. pravne odgovornosti, ki se ugotavlja neodvisno od drugih oblik odgovornosti, za politično odgovornost (ministra) značilno, da lahko obstoji in se uveljavlja hkrati oziroma poleg pravne in moralne odgovornosti. To pomeni, da je lahko nemoralno ali protipravno delovanje ministra ali drugih subjektov v okviru ministrstva zelo močan (včasih celo edini) razlog za uveljavljanje politične odgovornosti ter za politično sankcioniranje. Ob tem se lahko moralna in pravna odgovornost uveljavljata posebej ob politični (npr. moralna kritika ali denarna kazen), politične sankcije pa se izrazijo v specifičnih političnih oblikah, npr. kot javna kritika, pritiski na ministra, da odstopi, neizvolitev ali neimenovanje na drugo funkcijo, ali razrešitev ministra - nekatere politične sankcije izrecno predvideva že ustavna oziroma pravna ureditev, nekatere pa so prepuščene spontani reakciji političnih akterjev (seveda kolikor so v ustavno dopustnih okvirih). Poleg tega je tudi mogoče, da je do napake prišlo zgolj v politični sferi, kar pomeni, da v tem primeru minister ali njemu podrejena oseba ni ravnala protipravno ali nemoralno (neetično). Vendar pa samo dejstvo, da gre bodisi za zgolj politično odgovornost v ožjem smislu bodisi za politično odgovornost, ki izhaja tudi iz moralne in pravne odgovornosti, še ne more biti odločilno za presojo o teži oziroma stopnji politične odgovornosti, kajti v obeh primerih je treba predvsem presoditi pomen takšnih (npr. škodljivih, nepravilnih) dejanj v okviru aktualnega družbenega oziroma političnega konteksta. V določenih primerih je celo mogoče, da je neko nemoralno ali protipravno dejanje v javnosti ali med političnimi elitami pretežno ali v celoti pozitivno politično ovrednoteno (npr. laž ali pravni "prekršek" v interesu oziroma v korist države ali državljanov).

Pri presoji, ali je minister objektivno odgovoren za določeno napako oziroma nepravilnost, je potrebno upoštevati predvsem naslednje štiri okoliščine oziroma dejstva: 1) kakšna je teža dejanja oziroma dogodka sama po sebi; 2) kakšna je teža

dejanja oziroma dogodka ob upoštevanju celotnega (preteklega) dela ministra ter ministrstva oziroma družbenih sfer, ki neposredno ali posredno sodijo v okvir delovanja ministrstva; 3. ali je dejanje oziroma dogodek povzročil škodljive posledice (ter kako velika je škoda) ali pa je bilo dejanje samo po sebi napačno, vendar pa ni privedlo do negativnih družbenih posledic; 4) kolikšna je "oddaljenost" dejanja oziroma dogodka od ministra, t.j. ali je škodljiva oziroma nepravilna posledica nastala v institucionalni sferi, ki je neposredno podrejena ministru, ali pa v sferi, na katero lahko minister vpliva zgolj posredno. Glede slednjega je mogoče reči, da je minister v končni instanci (objektivno) odgovoren vladi ali parlamentu za vse, kar sodi v njegovo področje. Vendar pa se stopnja njegove odgovornosti (in izbira morebitne politične sankcije) razlikuje glede na to, ali sodi sporno dejanje oziroma dogodek v ožji okvir ministrstva (ožji sodelavci ministrstva), v različne službe, ki delujejo v okviru ministrstva (pri nas npr. upravni organi in upravne organizacije v sestavi ministrstva), v okvir javnih služb, ki niso v sestavi ministrstva, ali pa npr. celo v okvir državnih podjetij.

Vsaka od navedenih okoliščin z različno stopnjo intenzivnosti vpliva na ocenjevanje (stopnje) objektivne odgovornosti ministra. Seveda pa je treba vse te in druge okoliščine (že prej omenjeno močno povezavo med moralno, pravno in politično odgovornostjo ter morebitne druge okoliščine) obravnavati v medsebojni povezavi ter v aktualnem družbenem kontekstu, v katerem igra še posebej pomembno vlogo politično ozaveščeno javno mnenje. Tudi v tuji strokovni literaturi glede (objektivne) politične odgovornosti ministrov ni mogoče zaslediti natančnejših predpostavk oziroma pogojev za uveljavljanje takšne odgovornosti, npr. v obliki zahteve po odstopu ministra oziroma po njegovi razrešitvi. Med takšnimi pogoji se tako npr. zelo na splošno navajajo trije: 1) obstajati mora napaka ("fault"); 2) ta napaka mora biti velika oziroma resna ("serious"); 3) politične okoliščine morajo biti takšne, da izrazito ne nasprotujejo zahtevi po odstopu oziroma po razrešitvi ministra.

Ob navedenem je treba upoštevati, da se objektivna odgovornost (ministra) pogosto tudi prepleta s subjektivno odgovornostjo. V takšnih situacijah je obstoj (delne) objektivne odgovornosti praviloma šibkejši argument za uveljavljanje (strožje) politične sankcije, zato so kritiki ministra pogosto predvsem usmerjeni v iskanje dokazov za njegovo subjektivno odgovornost. Le-ta namreč zaradi svoje neposredne krivdne narave pogosto ponuja močnejše razloge za uveljavitev politične sankcije (seveda ne gre pozabiti, da se lahko minister sankcionira tudi sam, npr. z odstopom). Vendar pa subjektivna odgovornost ni toliko odločilna v situaciji, ko je (škodljiva) posledica oziroma nepravilnost zelo huda oziroma ima zelo resne negativne družbene posledice, kajti v takšnem primeru za uveljavitev politične sankcije praviloma zadostuje že objektivna odgovornost.

Posebej je treba omeniti, da so v (tuji) teoriji prisotna tudi nekatera stališča, ki nasprotujejo uveljavljanju objektivne odgovornosti ministra. To pomeni, da minister ne more biti odgovoren za škodljiva oziroma nepravilna dejanja, ki so se zgodila v okviru njegovega ministrstva, če za to ni podana njegova subjektivna (krivdna in vzročno opredeljena) odgovornost. Tako se npr. omenja sodobna angleška praksa, ki dokazuje, da nekateri ministri niso odstopili v primerih, ko za

nepravilnosti niso bili osebno oziroma subjektivno odgovorni. Vendar pa takšna argumentacija na splošno ni dovolj prepričljiva, saj se nanaša zgolj na vprašanje presoje ministra o lastnem odstopu, poleg tega pa obstoje v angleški praksi tudi primeri, ko so ministri, kakor so sami deklarirali, odstopili na podlagi objektivne odgovornosti. Pri vsem tem se (ponovno) teoretično poudarja, da je vprašanje ministrove politične odgovornosti odvisno od resnosti sporne zadeve, od njene politične pomembnosti ("significance") ter od politične moči ministra.

Poleg tega so po nekaterih stališčih angleške teorije nekatere vladne zadeve oziroma zadeve iz pristojnosti ministra po svoji naravi takšne, da glede njih parlament sploh ne more uveljavljati politične odgovornosti posameznih ministrov (npr. v smislu zahteve po odstopu ministra). Tako npr. imajo angleški ministri pravico, da odklonijo odgovore na vprašanja, ki zadevajo državno (nacionalno) varnost, mednarodne odnose in tiste zadeve, glede katerih bi odgovori utegnili ogroziti javni interes. Seveda pa je treba v tem primeru upoštevati specifičnosti angleškega parlamentarnega sistema, zaradi česar je takšna stališča oziroma ugotovitve težko posploševati ali prenašati v druge sisteme (kakršen je npr. slovenski). Skupni imenovalec vseh zahodnoevropskih parlamentarnih ureditev je v tem pogledu predvsem ta, da se parlamenti pri postavljanju poslanskih vprašanj vedno v določeni meri samoomejujejo, pri čemer so določena področja praktično dojeta celo kot "tabu teme" (npr. zasebne zadeve, zadeve, ki posegajo v tretje osebe, ki se v parlamentarni razpravi ne morejo braniti ali zadeve, katerih javna obravnava bi močno prizadela javni interes). Poslovniške ureditve posameznih parlamentov ali ustaljena parlamentarna praksa praviloma zahtevajo, da morajo biti vprašanja, ki so naslovljena na ministre, relevantna ter da morajo biti v neposredni povezavi s pristojnostmi in odgovornostjo vlade ter ministrov. Predvsem v tem okviru je zato seveda mogoče uveljavljati tudi ministrsko odgovornost ali odgovornost vlade.

Ob navedenih pomislekih zoper objektivno odgovornost ministra ter ob predpostavki, da obstoje vedno določene omejitve za ugotavljanje takšne odgovornosti, je treba reči, da je objektivna odgovornost nosilcev najpomembnejših političnih funkcij v državi sicer lahko teoretično sporna, vendar pa bi to lahko utemeljeno veljalo le za takšne demokratične sisteme, v katerih bi bili predvideni drugi zanesljivi mehanizmi, ki bi zagotavljali, da se politične napake učinkovito preprečujejo oziroma odpravljajo. Ker pa takšnih popolnih demokratičnih (parlamentarnih) sistemov ni, je objektivna odgovornost ministrov vedno ustrezna tam, kjer parlament z drugimi sredstvi ne more preprečiti večjih napak ali nepravilnosti, ki se dogajajo v širši ali ožji sferi posameznega ministrstva. Seveda pa je treba ob tem v politični praksi zagotoviti ustrezne institucije oziroma pravne in politične mehanizme, ki zagotavljajo, da se načelo objektivne politične odgovornosti ne zlorablja. To predvsem pomeni, da je treba tudi takšno odgovornost argumentirano utemeljiti in se v tem pogledu upreti zgolj "kvantitativnemu" političnemu pristopu. Parlamentarna večina torej o (objektivni) odgovornosti ministra ne sme odločati brez vsestransko prikazanega dejanskega stanja ter brez ustreznega preverjanja javnega mnenja ter mnenj vseh relevantnih subjektov, ki so neposredno ali posredno udeleženi pri obravnavani zadevi.

Kljub temu, da so predpostavke oziroma pogoji za politično ugotavljanje objektivne odgovornosti ministra lahko le na zelo splošen oziroma abstrakten način povzete v skupne imenovalce, pa je teoretična formulacija takšnih predpostavk oziroma pogojev (med slednje sodijo seveda tudi ustavne in zakonske določbe, ki izrecno predpisujejo vrste in možne načine ugotavljanja odgovornosti ministrov) še posebej pomembna v državah s krajšo demokratično tradicijo (kot je npr. tudi Slovenija). Na podlagi takšnih predpostavk in pogojev, ki jih seveda tu predstavljam le na kratko in v temeljnih obrisih, je namreč mogoče v politični praksi lažje oziroma na bolj analitičen in argumentiran način pristopiti k razpravi in morebitnemu ugotavljanju objektivne odgovornosti ministra ali drugih nosilcev najvišjih javnih funkcij. Slovenska parlamentarna praksa (če se omejim le na to področje) mora vsekakor težiti k temu, da čim prej izoblikuje ustrezne predpostavke oziroma običajna (nezapisana) pravila za takšno substančno opredeljevanje politične odgovornosti (ministrov), ki bo potekalo v skladu z ustavnim načelom demokratičnosti ter bo zagotavljalo tudi korektno vlogo parlamenta nasproti vladi in ministrom ter nasproti javnosti.

Slovenska ureditev

Slovenska ustavnopravna ureditev pozna tako načelo kolektivne kot tudi individualne odgovornosti. Posamezni ministri so v okviru svojih pristojnosti samostojni in odgovorni državnemu zboru (110. člen ustave), poleg tega pa so skupno odgovorni za delo vlade, pri čemer je vsak minister odgovoren za delo svojega ministrstva (114. člen ustave) ter v tem okviru za svoje odločitve pri vodenju ministrstva in za opustitev ukrepov, ki bi jih moral sprejeti (17. člen zakona o vladi). Iz takšnih ustavnih in zakonskih določb sicer ni izrecno razvidno, ali gre v primeru ministrove individualne odgovornosti za subjektivno ali objektivno odgovornost, čeprav je iz zgoraj navedenega opustitvenega razloga mogoče sklepati, da le-ta vsaj deloma izrecno meri tudi na objektivno odgovornost. Seveda pa je treba v skladu z naukom demokratičnega izročila ter ob upoštevanju uveljavljene prakse tujih parlamentarnih sistemov (npr. zahodnoevropskih) tudi določbe slovenske ustave in zakona o vladi razumeti na ta način, da dopuščajo tako uveljavljanje subjektivne kot tudi objektivne odgovornosti ministra.

V Sloveniji je individualna (subjektivna in objektivna) odgovornost ministrov nasproti parlamentu implicitno celo mnogo bolj poudarjena kot to velja za večino drugih parlamentarnih sistemov. To izhaja iz ustavne ureditve (112. člen ustave), po kateri ministre (na predlog predsednika vlade) imenuje in razrešuje državni zbor. Pri tem je posebnost slovenske ustavne ureditve tudi v tem, da se mora predlagani kandidat za ministra pred imenovanjem predstaviti pristojni komisiji državnega zbora in odgovarjati na njena vprašanja (t.i. "hearing"). Čeprav mnenje pristojnega delovnega telesa o predlaganem ministrskem kandidatu ni obvezujoče za državni zbor, pa ima v praksi to mnenje veliko težo. Poleg dejstva, da lahko to mnenje bistveno vpliva na izid glasovanja državnega zbora o imenovanju ministra, je treba še upoštevati, da minister na "hearingu" praviloma predstavi tudi temeljne

smernice oziroma okvirni program svojega bodočega dela, kar ga še dodatno zavezuje prav nasproti državnemu zboru. Le-ta lahko v primeru hujših nepravilnosti proti ministru sproži interpelacijo, pri čemer mu lahko v skrajnem primeru izreče tudi nezaupnico oziroma ga neposredno razreši njegove funkcije.

Takšna močna vezanost ministra na parlament pomeni, da si morajo poslanci državnega zbora intenzivno prizadevati za širše poznavanje uveljavljenih principov demokratičnega preverjanja politične odgovornosti ter za izoblikovanje takšnih parlamentarnih običajev, ki bodo vzpostavili čimbolj jasne kriterije za vsebinsko presojanje ministrske odgovornosti v posameznih primerih. Le na takšen način bo namreč zagotovljena ustrežna oziroma prepričljiva legitimnost posameznih razlogov za preverjanje politične odgovornosti ministra (glede formalnih, tj. postopkovnih (pred)postavk so pravila igre v državnem zboru in vladi že relativno dobro uveljavljena). Končno velja še reči, da so v naši mladi in deloma še vedno "tranzicijski" državi, v kateri se na političnem področju dogajajo številne napake in nepravilnosti (tudi zlorabe), vprašanja politične odgovornosti še posebej aktualna, zaradi česar bi veljalo tudi na strokovni ravni (pravni, politološki itd.) tej materiji v prihodnje nameniti bistveno več pozornosti.

LITERATURA

- Alder John. 1994. *Constitutional and Administrative Law*, MacMillan, Kent
- Grad Franc. 1994. *Politična odgovornost ministra*, v: Zbornik znanstvenih razprav, let. LIV, Ljubljana, str. 81-90
- Grad Franc, Kaučič Igor, Ribičič Ciril, Kristan Ivan. 1996. *Državna ureditev Slovenije*, časopisni zavod Uradni list RS, Ljubljana.
- Thompson F. Dennis. 1995. *Ethics in Congress, From Individual to Institutional Corruption*, The Brookings Institution, Washington, D.C.
- Thompson F. Dennis. 1987. *Political Ethics and Public Office*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London.
- Wiberg Matti: *Parliamentary Questioning*. 1995. *Control by Communication?*, v: *Parliaments and Majority Rule in Western Europe*, Campus Verlag, Frankfurt.
- Woodhouse Diana. 1994. *Ministers and Parliament, Accountability in Theory and Practice*, Clarendon Press, Oxford.

NEKATERE RAZSEŽNOSTI NASILNE
VIKTIMIZACIJE

Povzetek. V prispevku avtor predstavlja nekatere glavne ugotovitve viktimologije in jih primerja s prizadevanji gibanja za žrtve kaznivih dejanj. V klasični kriminologiji sta vloga in položaj žrtev pogosto zanemarjani, vendar je v viktimoloških raziskavah analiza interakcij med storilcem in žrtvijo šla že tako daleč, da na koncu ni bilo mogoče več razlikovati med enim in drugim. V prispevku so posebej poudarjene ugotovitve o manjšem delu žrtev kaznivih dejanj, ki utrpijo hude psihološke posledice, ki imajo zanje in za njihove bližnje lahko usodne posledice v smislu socialnega funkcioniranja. V prispevku so predstavljene tri "vrste žrtev" in sicer žrtve vlomov, ropov in posilstev. Prispevek opozarja tudi na uprašanje o vlogi žrtve v kazenskem procesu ter opozarja na instrumentalno vlogo žrtve v kazenskem postopku, ko žrtev (oškodovanec) ni pojmovana kot žrtev. V tem položaju je namreč bolj orodje države za dokazovanje krivde obtoženemu, kar povzroča ogorčenost in kritičnost pri pristaših gibanja za žrtve.

Gljučni pojmi: viktimizacija, viktimologija, kriminologija, kazenski postopek.

Uvod

V zahodnih državah se je po letu 1980 pojavilo intenzivnejše gibanje za žrtve kaznivih dejanj². V tem času se je povečala pozornost na posledice viktimizacije - torej izkušnje biti žrtev kaznivega dejanja. Gibanje za žrtve kaznivih dejanj je vplivalo na razvoj viktimologije - znanosti o žrtvah kaznivih dejanj, ker je prevladujoča (mainstream) kriminologija zanemarila vlogo žrtve in se je predvsem ukvarjala s proučevanjem kriminalcev, pojavnih oblik in vzrokov kriminalitete.

Vpliv gibanja za žrtve kaznivih dejanj je spodbudilo proučevanje treh pomembnejših polj: (1) težav žrtev zaradi ignorance strokovnjakov in javnosti, (2)

¹ Dr. Gorazd Meško, prof. defektologije za motnje vedenja in osebnosti, doktor socialno pedagoških znanosti, višji predavatelj za kriminologijo, Visoka policijsko-varnostna šola, Ljubljana, sodelavec na oddelku za socialno pedagogiko, Pedagoška fakulteta, Ljubljana.

² V ZDA se je prvič gibanje za žrtve pojavilo v šestdesetih letih, medtem ko so v Veliki Britaniji prve dejavnosti gibanja bile zabeležene po letu 1974.

težav žrtev zaradi instrumentalnosti kazenskega pravosodja in (3) ugotavljanje razmerij pri zagotavljanju pravic storilcem kaznivih dejanj in žrtvami.

V nadaljevanju bomo obravnavali predvsem nekatera kazniva dejanja, pri katerih obstaja stik med žrtvijo in storilcem, manj pozornosti pa bomo namenili kaznivim dejanjem, ki imajo sicer znake nasilja, vendar pa storilec in žrtev nista v neposrednem stiku. Zaradi tega bomo ugotavljali značilnosti žrtev kaznivih dejanj medosebnega nasilja in premoženjskih deliktov, kot sta rop in vlom.

Slovenski kazenski zakonik v 15. poglavju opredeljuje kazniva dejanja zoper življenje in telo kot so umor, uboj na mah, povzročitev smrti iz malomarnosti, detomor, napeljevanje k samomoru in pomoč pri samomoru, nedovoljena prekinitev nosečnosti, lahka telesna poškodba, huda telesna poškodba, posebno huda telesna poškodba, sodelovanje pri pretepu, ogrožanje z nevarnim predmetom pri pretepu ali prepiru, povzročitev nevarnosti, zapustitev slabotne osebe in opustitev pomoči. V 19. poglavju kazenski zakonik Republike Slovenije določa kazniva dejanja zoper spolno nedotakljivost: posilstvo, spolno nasilje, spolna zloraba slabotne osebe, spolni napad na otroka, kršitev spolne nedotakljivosti z zlorabo položaja, zvodništvo, posredovanje pri prostituciji in prikazovanje in izdelava pornografskega materiala.

Poleg tega pa imajo tudi nekateri premoženjski delikti obenem znake nasilnih kaznivih dejanj, te kazenski zakonik določa v 23. poglavju o kaznivih dejanjih zoper premoženje. V to poglavje spadajo kazniva dejanja tatvine, velike tatvine, ropa, roparske tatvine, zatajitve, odvzema motornega vozila, goljufije, izsiljevanja, oderuštva, zlorabe zaupanja, prikrivanja, poškodovanja tuje stvari, požiga idr. Iz tega poglavja nas pri obravnavi problema zanimajo predvsem kazniva dejanja vloma, ropa in roparskega napada.

Kazenska zakonodaja v določanju kaznivih dejanj implicira, da so kazniva dejanja tista dejanja, ki jih država preganja pogosto sama zaradi sebe in da je vloga žrtve predvsem v zagotavljanju dokazov zoper osumljenca (Dussich 1981, citirano po Gottfredson 1989). V tem primeru je žrtev orodje oz. sredstvo države, ki ga pravosodje uporabi zoper storilca. Pozornost je v takem primeru bolj usmerjena na kaznivo dejanje in na storilca kaznivega dejanja, žrtev pa je popolnoma zanemarjena, čeprav ima pomembno vlogo. Omenjeni pristop zanemarja potrebe, zadrege in druge neprijetnosti, ki jih doživi žrtev³.

Večina kriminoloških raziskav je bila namenjena ugotavljanju viktimizacijskega tveganja, značilnosti žrtev ter načina in vrste prispevka žrtev h kriminalnem dogodku. Manj pozornosti pa je bilo namenjene odzivom žrtev in intervencijam za pomoč žrtvam (Sparks 1982).

Novjša prizadevanja se kažejo v skrbi za žrtve, v pomoči strokovnjakov in pomembni vlogi organizacij in društev za pomoč žrtvam, ki izhajajo iz občutljivosti problema in načinov obravnave, kar pa zanemarja brezčutno in formalistično kazensko pravosodje.

³ *Kanduč se nagiba k uporabi pojma oškodovanec, vendar je ta termin mogoče bolj uporabiti za kazniva dejanja, ki so manj personalizirana.*

Najprej bomo predstavili nekaj ugotovitev kriminoloških oz. začetnih viktimo-
loških raziskovanj, pri čemer bomo predstavili povzetke študij, ki so pomembno
vplivale na razvoj in uveljavitev viktimologije kot znanstvenega področja. Tej pred-
stavitvi pa sledijo ugotovitve novejših, k žrtvi usmerjenih raziskav, ki predstavljajo
vpliv določenega kaznivega dejanja na delovanje in življenje žrtve kaznivega
dejanja z znaki nasilja. V tem delu bomo predstavili t.i. psihično oškodovanost
žrtev vlomov v hiše, ropov in roparskih napadov ter posilstva.

Kriminologija, viktimologija in pravica

Kriminologija je veda, ki znanstveno proučuje kriminaliteto. Največji del kri-
minologije se ukvarja s prestopniki, kriminalci - ljudmi, ki izvršujejo kazniva de-
janja. Osrednja skrb kriminologov je ukvarjanje s številnimi teoretičnimi prispevki,
ki prikazujejo vzročnost kriminalitete, napovedovanje kriminalnosti, proučevanje
kriminalnih karier, iskanje razlik med kriminalci in nekriminalci, ugotavljanje pro-
storske porazdelitve kriminalitete, rehabilitacijo zapornikov in podobno.

Poleg tega pa kriminologi proučujejo tudi žrtve kaznivih dejanj. Pregledne vik-
timizacijske študije so pomembno dopolnilo uradni policijski statistiki o krimi-
naliteti. Že Guerry (1833) ugotavlja, da so izvajali takšne študije, da bi ugotovili
razširjenost kriminalitete in njeno ceno pri zbiranju podatkov za t.i. "moralno
statistiko". Moralna statistika je služila ugotavljanju pokazateljev zdravja določene
družbe. Raziskovalci so proučevali tudi obseg kriminalitete, število žrtev kaznivih
dejanj in družbeno ekologijo viktimizacije, načine življenja in možnost vik-
timizacije, prispevek žrtve in okoliščine, ki so vplivale na to, da nekdo prej postane
žrtev kot nekdo drug (v: Sparks 1982).

Viktimologija je znanstvena disciplina, ki se ukvarja s proučevanjem krimi-
nalitete predvsem z vidika žrtve, s poudarkom na zvezi med žrtvijo in storilcem.
Večina kriminoloških del je spregledala vpliv žrtve na kaznivo dejanje. Raziskovalci
so si običajno postavljali vprašanja v zvezi s kriminalcem, manj pa tudi z vplete-
nimi v kriminalno dejanje, to je žrtvami kaznivih dejanj. Raziskave kažejo, da igra-
jo žrtve pomembno vlogo pri vzročnosti kriminalitete, posebno v nekaterih
primerih.

Schafer (1968) definira kriminaliteto kot družbeni, ne pa individualni pojav. V
svoji študiji razlaga probleme glede zveze med kriminalcem in žrtvijo in žrtvi pri-
pisuje funkcionalno komplementarno odgovornost v tem odnosu (citirano po:
Masters, Roberson 1990, 359).

Nekaj ugotovitev temeljnih viktimoških študij

Mendelsohn (1963) trdi, da je avtor prve viktimoške študije - študije o zvezi
med storilcem in žrtvijo kaznivega dejanja. Uporabil je izraz *kazenski par* (penal

couple), s katerim je razlagal zvezo med žrtvijo in kriminalcem. V času, ko je izoblikoval ta pojem je bil tožilec. Na osnovi obravnave številnih primerov in iskanja odgovorov na preko 300 vprašanj o žrtvah in storilcih je ugotovil, da obstajajo vzporednice med biopsihosocialnimi značilnostmi žrtev in storilcev. Ugotovil je, da obstaja določena "potencialna viktimalna receptivnost", s katero se meri nagnjenost k viktimizaciji.

Poleg tipičnega viktimološkega pogleda pa Pečar (1984) predstavlja indukto-loške poglede na kazensko dvojico in dejavnike, ki vplivajo na viktimizacijo in vpletene v kriminalne dogodke. *Induktologija* naj bi tako bila novo znanje o vzročnosti, pojavnih oblikah, lastnostih ljudi, dinamiki medsebojnih razmerij in posledicah vplivanja na storilca in žrtev kaznivega dejanja ali oba hkrati, pri čemer se vpleteni, večinoma s svojimi dejavnostmi in prispevki niti ne vmešavajo v neposredno ustvarjanje dogodkov, marveč predvsem pri drugih povzročijo prehod na dejanje (1984, 310).

Hans von Hentig (1948) je objavil študijo o žrtvah kaznivih dejanj, v kateri je ugotovil, da *žrtev oblikuje in na specifičen način odloča o poteku kriminalnega dejanja in o vedenju kriminalca*. Proučeval je umore, pri čemer je ugotovil, da je v velikem številu proučevanih primerov obstajal specifičen vzajemen odnos med storilcem in žrtvijo. Hentig je postavil tudi vzporednico pojmu "rojeni kriminallec" in ga imenoval "rojena žrtev", za katero je značilno samopoškodovanje in samode-struktivno vedenje. Ta pojem je zelo podoben Mendehlsonovemu pojmu "potencialna viktimalna receptivnost". V tem oziru sta oba avtorja enotnega mnenja, da so nekateri ljudje bolj nagnjeni k temu, da postanejo žrtve kaznivih dejanj.

Von Hentig je ugotovil, da obstajajo štiri kategorije ljudi, ki so idealne žrtve umorov: depresivni ljudje, pohlepni ljudje, konfliktni (objestni) ljudje in mučitelji. Ugotovil je, da so depresivni ljudje na vrhu lestvice možnosti, da postanejo žrtve umora. Depresivni ljudje naj bi bili nagnjeni k iskanju nevarnosti. Ugotavlja, da je v nesrečah več žrtev, ki so nagnjene k depresivnosti. Depresivni niso nasilni, ampak preprosto bolj nepredvidni in nepredvidljivi. Pri njih pa so tudi samoohranitvene težnje znižane.

Isti avtor je ugotovil tudi, da so pohlepni ljudje bolj nagnjeni k viktimizaciji. Pričakovanje lahkega zaslužka vpliva na vpletenost v odnose, v katerih lahko postanejo žrtve umora. Konfliktnost je značilna predvsem za mlade žrtve kaznivih dejanj in ženske v srednjih letih (klimakterične motnje). Poudarja tudi *pomen kritičnih okoliščin*, stanj, ki se pojavijo pri ljudeh v določenih življenjskih obdobjih, ko je njihova toleranca nižja in s tem je možnost vpletenosti v konflikte večja. Posebna kategorija žrtev so mučitelji. Največ primerov mučiteljev, žrtev umorov, je znanih iz primerov umorov in ubojev v zakonski zvezi, ko žena po večletnem nadlegovanju in mučenju ubije moža, ki se mu je vrsto let podrejala in bila njegova žrtev.

Glavna njegova ugotovitev je pomen družbene *interakcije med storilcem in žrtvijo*, kar je osrednji predmet proučevanja v viktimologiji. Poudaril je okvir, ki vsebuje analizo vloge obeh strani - žrtve in kriminalca.

Naslednji je *koncept skrite temeljne podobnosti* v kriminalnem dejanju med storilcem in žrtvijo (Ellenberger 1954). Ellenberger trdi, da je težko narisati ločnico v psiholoških značilnostih storilca in žrtve. Zaključil je, da je *veliko kriminalcev takšnih, ki imajo psihološke predispozicije postati žrtve*. Po Ellenbergerju je lahko posameznik obenem žrtev in kriminallec. Poudarja pomen Menningerjevih študij o samomoru, v katerih je poudarjal pomen želje po ubijanju in biti ubit, ki so istočasno prisotne pri eni in isti osebi. Ugotavlja, da je ista oseba v enem primeru lahko kriminallec, v drugem pa žrtev, kar je mogoče ilustrirati z naslednjim primerom. Trezen posameznik, ki se znajde v nekih okoliščinah je lahko storilec roparskega napada, v drugih okoliščinah, ko je sam močno pod vplivom alkohola, pa je on žrtev.

Poleg Mendelsohna in Von Hentiga je tudi Ellenberger ugotovil, da so določeni osebnostni tipi bolj nagnjeni k viktimizaciji. To nagnjenost imenuje "posebna predispozicija" pri osebi, ki postane žrtev kaznivega dejanja.

McDonald (1970) je izvedel študijo o napadih in ropih na prevoznih sredstvih. Opravil je 1065 intervjujev z vozniki avtobusov v petih velikih mestih. Od vseh voznikov jih je bilo 59 % takšnih, ki so že bili žrtve različnih kaznivih dejanj. V času študije so kriminalci ubili tri voznike. McDonald je opravil natančnejšo analizo teh treh primerov in ugotovil, da so bili vsi trije vozniki avtoritarni in da so se pogosto žaljivo vedli do mladih, posebej pa še do drugačnih. Vsi trije so za zagotavljanje večje varnosti imeli pri sebi orožje, čeprav so navodila prevozniških podjetij nasprotovala različnim herojskim dejanjem svojih uslužbencev. Vsi trije so bili znani kot del javnosti, ki negativno ocenjuje delo policije in pravosodja in so zagovarjali vigilantizem.

McDonald je tudi ugotovil, da so vozniki, ki so nadlegovali potnike in se posvečali bolj redu na avtobusu kot varni vožnji, bili večkrat žrtve napadov in ropov kot drugi vozniki. McDonald pripisuje *pomembno vlogo nezavednega pri vzpostavljanju odnosa storilec-žrtev*. Zaznava potencialnega storilca in vedenje skladno s tem ima lahko uresničitev nezavednih impulzov, ki se lahko odražajo v nasilju.

Wolfgang (1958, 1969) je izvedel študijo o umorih v Philadelphiji. En del študije se je ukvarjal z umori, ki so bili pogojeni z dejavnostjo žrtve. Wolfgang je ugotovil, da je Hentigovo pojmovanje okvira žrtev-storilec povezano z nagnjenostjo k viktimizaciji. Poudaril je tudi *pomen interakcije*. Ugotovil je, da veliko potencialnih morilcev samih postane žrtve umorov. *V večini primerov imajo žrtve enake značilnosti kot storilci* (npr. družbeno ekonomske značilnosti, število policijskih obravnav, kazenska evidenca). Wolfgang je zaključil, da je veliko umorov pogojenih z dejavnostjo žrtve, za katero so značilne nezavedne želje po izvršitvi samomora.

Pragmatične razsežnosti kriminoloških - viktimoloških raziskav⁴

Omenjena področja kriminološkega raziskovanja so pomembna, saj nam pomagajo razumeti, kdo in kje je najpogosteje viktimiziran, kar omogoča načrtovanje situacijskega preprečevanja kriminalitete in ozaveščanje potencialnih žrtev. Poleg tega pa raziskave o prispevku žrtve k lastni viktimizaciji ponujajo vpogled v naravo kriminalitete in konteksta kriminalnega dogodka. Ti podatki pa so koristni za načrtovanje pomoči žrtvam.

Različne skupine ljudi - v različnih družbenih okoliščinah in z različnimi načini življenja - imajo različne možnosti za viktimizacijo. Hindelang (1978) je ugotovil, da obstaja 18 skupin ljudi glede na tveganje za viktimizacijo. Po njegovi oceni so najbolj ogrožene ločene in samske ženske (30/1000) in mladi moški v starosti od 16 do 19 let, ki niso hodili v šolo (143/1000). Pri obeh skupinah obstaja precej visoko tveganje za viktimizacijo (citirano po Gottfredson 1989, 205). Splošno pa ugotovitve kriminoloških raziskav kažejo na najvišjo stopnjo viktimizacije pri mladih moških iz nižjih družbenih slojev. Enake rezultate kažejo tudi druge raziskave in viri (Felson 1994; Adler, Mueller, Laufer 1991).

Za nekatere ljudi obstaja povečana možnost večkratne viktimizacije. Sparks (1982) povzema rezultate viktimizacijske študije iz leta 1972 v Londonu, v kateri ugotavlja, da je 6% proučevanih oseb utrpelo 40% proučevane viktimizacije. Podobno je Hindeland s sodelavci (1978) ugotovil, da se viktimizacije v večini primerov ne končajo le z eno, ampak so nekatere osebe bolj nagnjene k pogostejšim viktimizacijam. Podatki, ki podpirajo skrajno povečano tveganje za ponovljeno viktimizacijo so razvidne iz študij Silberta (1984), ki je ugotovil, da je v vzorcu 200 prostitutk 61% bilo žrtev spolnega nasilja v otroštvu, 70 % jih je bilo posiljenih na "delovnem mestu", dve tretjini jih je bilo pretepenih (stranke in zvodniki) in 79% jih je bilo žrtev posilstva izven "delovnega mesta". Le 7% posilstev in nasilja so prostitutke prijavile organom oblasti.⁵

Viktimizacijo pogojuje urbanistična ureditev.

Stopnja viktimizacije v mestnih središčih je pomembno višja kot v okolici in v vaških okoljih. Nacionalna pregledna študija o kriminaliteti 1983 v Veliki Britaniji je pokazala, da je kaznivih dejanj z znaki nasilja v mestnih okoljih (43/1000) več kot drugje (22/1000). 90% žrtev ropov je bilo viktimiziranih v mestih oz. v soseskah, kjer živijo. 54% vaških in okoliških žrtev je bilo oropanih v okoliših, kjer živijo, 26% pa jih je bilo oropanih v mestu.

⁴ Poglavje je povzeto po Gottfredson, 1989.

⁵ Seveda se v tem kontekstu pojavlja vprašanje, kdo bi ženskam, ki opravljajo najstarejšo obrt, verjel, da so bile žrtve posilstva?!

Odziv žrtev na viktimizacijo je zelo različen.

Nekatere žrtve utrpijo prehodne težave, nelagodje, druge pa hujše oblike dezorientacije, dolgotrajno trpljenje in resne zdravstvene težave. Viktimizacijske študije navajajo ugotovitve, da ljudje ne prijavljajo kaznivih dejanj, ker se jim to ne zdi dovolj pomembno. Večina razlogov za neprijavljanje tatvin je ta, da ljudje ne doživijo dejanja kot ogrožujočega, prijava bi jim pomenila odvečno izgubo časa, prepričanje o uspešnosti policije pa je majhno.

V primeru nasilja pa ugotavljajo, da žrtve nasilja ne prijavljajo zaradi mišljenja, da je dogodek preveč osebni ali zaseben, da vmešavanje formalnega nadzorstva prinese še več nepotrebnih težav. Poleg tega pa sebe ne prepoznajo kot žrtve kaznivega dejanja.

Raziskave kažejo, da v primeru prijave žrtve razmišljajo o preprečitvi nadaljnega nasilja (45%) ali pa so bile primorane prijaviti dejanje zaradi nudenja medicinske pomoči po poškodbi.

Mayhew (1984) je proučeval žrtve v Angliji in ugotovil, da je 40% od 3000 žrtev navedlo, da viktimizacija nanje ni imela posebnega učinka. *12% žrtev je izjavilo, da so po viktimizaciji imele izredno velike težave.* Od 360 (12%) jih je bilo 24% žrtev vlomov, 20% žrtev tatvin vozil, 30% žrtev nasilja in 26% žrtev drugih kaznivih dejanj. Ugotovitve te študije kažejo, da je travma pri nekaterih ljudeh zelo velika ne glede na to, ali gre za kaznivo dejanje z znaki nasilja ali brez.

Večina viktimizacije ni znana policiji oz. je žrtve ne prijavijo.

Podatki preglednih študij kažejo, da je okoli 32% vseh kaznivih dejanj z znaki nasilja prijavljenih policiji. Delež prijavljene kriminalitete se razlikuje od vrste kaznivega dejanja in je odvisen od pričakovanj žrtve. Okoli 55% posilstev in 53% ropov žrtve prijavijo policiji. Verjetnost prijave policiji je večja v primeru, ko sta si žrtev in storilec tujca, ko je povzročena večja materialna škoda ali povzročena hujša telesna poškodba (Hindelang, Gottfredson 1976).

Veliko žrtev nasilja ne obvesti policije, ker so prepričane, da policija njihovega primera ne bo obravnavala dovolj resno ali pa bo obravnava neobčutljiva in neučinkovita. Okoli 12% viktimizacije ostaja neprijavljene zaradi takšnih razlogov.

Kaznivo dejanje vsebuje nekatere oblike interakcije med žrtvijo in storilcem.

Vedenje žrtve lahko spodbudi ali odvrča potencialnega storilca od dejanja. Von Hentig je ugotavljal načine vedenja žrtev, ki vplivajo na viktimizacijo. Poudaril je pomen socialne interakcije med storilcem in žrtvijo. Pisci, ki so sledili njegovemu delu (Fattah 1967; Mendehlson 1963) so razvrstili žrtve glede na stopnjo (so)krivde, izzivanja ali prispevka, ki jim ga je bilo mogoče pripisovati v kontekstu kriminalnega dogodka.⁶

⁶ Te študije so šle tako daleč, da je na koncu obstajalo veliko vprašanje kdo je storilec kaznivega dejanja, saj je bilo mogoče prispevek žrtve tako napihnuti, da je dejansko bilo mogoče žrtvi pripisati krivdo za kriminalni dogodek.

Iz Wolfgangove (1948) študije o umorih spoznamo, da je vloga žrtve osrednjega pomena. Za storitev umora je potrebna "visoko personalizirana žrtev". Wolfgang je ugotovil, da je bilo 65% od 500 žrtev umorov v zvezi s storilcem (priatelj, član družine, ljubimec, homoseksualni partner). 13% umorov so storili spolni tujci, 26% umorov pa je bilo pomembno pogojenih z dejavnostjo žrtve. Slednje je avtor označil kot samomore.

Sparks (1982) je izdelal pregledno tipologijo načinov prispevka žrtve k kaznivemu dejanju, ki se kažejo v (1) vedenju žrtve, ki močno vpliva na vedenje storilca, (2) vedenju žrtve, ki se kaže v svobodnem, malomarnem ali nezavednem iskanju rizičnih situacij, (3) povečani ranljivosti žrtev, (4) žrtvah, ki pomenijo "lahek plen" za storilca zaradi neprevidnosti in (5) v privlačnosti žrtev.

V tem delu prispevka smo predstavili nekaj kriminoloških oz. viktimoloških raziskav, ki kažejo na vzroke viktimizacije. Posebno pozornost so te raziskave namenile ugotavljanju interakcije med žrtvijo in storilcem ter prispevka žrtve h kriminalnemu dogodku in lastni viktimizaciji.

V nadaljevanju predstavljamo vlogo žrtve v kazenskem pravosodju. Žrtve imajo v kazenskem pravosodju precej omejeno vlogo. Večina kaznivih dejanj je mišljena kot kriminaliteta zoper državo (Gottfredson 1989, 210), s čimer se zmanjšuje vloga in pomen žrtve na raven subjekta, ki nudi informacije za izvedbo kazenskega postopka. Težave se pojavijo, ko žrtve niso več pripravljene na sodelovanje in pričanje v kazenskem postopku. Študija iz leta 1983 kaže, da je največ ustavljenih postopkov v ZDA bilo zaradi odklonitve pričanja žrtev na sodišču. Kazensko pravosodje mora zaradi tega posvetiti več pozornosti žrtvam kaznivih dejanj (Villnow 1984, po Gottfredson 1989).

Ocene programov za žrtve-priče so pokazale, (1) da so takšni programi predragi, neprijetni ali nevarni, (2) da tožilci žrtve kljub temu še vedno niso dojemali kot žrtve kaznivih dejanj, ampak predvsem kot priče v kazenskem postopku, ki morajo opraviti državljansko dolžnost (Davis 1983)⁷.

Pojmovanje žrtev kot posredovalcev informacij je problematično, saj povzroča številne posledice na žrtvi in običajno pomeni za žrtve bridek spomin na izkušnjo s sodstvom. Najpogostejši učinki takšnega pojmovanja so: neprijetnost, nadležnost, ravnodušnost, anksioznost, zamuda pri vračilu predmetov (dokazni material), nepriznavanje vloge oškodovanca/žrtve in pomanjkanje informacij o poteku kazenskega postopka.

Gibanje za žrtve kaznivih dejanj

Gibanje za žrtve kaznivih dejanj izhaja iz drugačne perspektive kot kriminologija in kazensko pravosodje. Pristaši gibanja za žrtve si prizadevajo k ekspli-

⁷ Programe, namenjene žrtvam/pričam v kazenskem postopku v ZDA je seveda nemogoče prenesti na slovenska tla, saj to onemogoča majhnost območja R Slovenije in drugi dejavniki.

citnemu priznavanju vloge žrtve kot oškodovanca z željo po boljši obravnavi v kazenskem pravosodju, zdravstvu in v javnosti na splošno. Prvotno je gibanje za žrtve izhajalo iz predpostavke o popolni nedolžnosti žrtev, ki utrpijo hude psihične poškodbe in se njihova vloga žrtve večkrat ponovi (dejanska žrtev, žrtev v kazenskem pravosodju), pri čemer je priznavanje te vloge s strani formalnih institucij minimalno. Stališče gibanja za žrtve je mogoče razbrati iz naslednjih izjav (Gottfredson 1989, 212):

"Nikoli ne bom pozabil-a posilstva, ugrabitve, rop, merjenja s pištolo vame. Kakorkoli že, razblinila se mi je iluzija o vlogi sodišč, ker je bila bolečena prevelika. Nihče ni pokazal prizanesljivosti v hudičevem postopku."

"Zakaj me ni nihče nič vprašal? Jaz sem bil tisti, ki je bil ugrabljen, ne država!"

Precej neprijetnih izkušenj ljudi, ki so izkusili viktimizacijo, bi bilo še mogoče nanizati. Bard (1982) je ugotovil, da družba ne spoštuje žrtev kaznivih dejanj zaradi njihovega značaja stigmatiziranosti. Bard in Stangley (1979) sta predstavila viktimizacijsko izkušnjo v naslednjem odstavku:

"Vsaka žrtev kaznivega dejanja z znaki medosebnega nasilja se sooči s kruto resničnostjo. Lahko je to umor, posilstvo, rop ali vlom, tatvina avtomobila, žeparstvo ali tatvina torbice - temeljna oškodovanost ostaja ista. Nasilnik, vsiljivec je napadel žrtev - čustveno in včasih telesno - in s tem pretresel žrtvin svet do temeljev."

Marsikdo bi lahko očital, da je slikanje žrtev pretirano apokaliptično ali da je prisotno močno pretiravanje, vendar ugotovitve o psihični škodi, ki jo utrpri določen del žrtev kaže ravno nasprotno.

Psihična/psihološka oškodovanost

Psihološka oškodovanost žrtve, ki sledi kriminalni viktimizaciji, je pogosto velika in je odvisna od narave dogodka, sposobnosti soočati se s težavami in možnostmi, ki so na razpolago. V tem delu predstavljamo vrste psihološke oškodovanosti, ki so najbolj značilne za tri kazniva dejanja z znaki nasilja: vlom, rop/roparski napad in posilstvo.

Vlom

O vplivu vlomov na žrtve sta bili izvedeni dve sistematični študiji, ki prikazujeta težave v zvezi z vlomi v Londonu in Torontu (Waller 1976; Okihiro 1978; citirano po Gottfredson). Maguire je opravil razgovore s 322 osebami, ki so prijavile vlome pred 4 do 10 tedni. 78% žrtev je bilo v času izvršitve kaznivega dejanja zdoma, 16 % jih je v času storitve kaznivega dejanja spalo, in le 4% se jih je s storilci srečalo iz

oči v oči (večinoma hitro in nenasilno). Žrtve so opazile manjše spremembe v hiši, na podlagi katerih je bilo mogoče sklepati na vlom, le v nekaj primerih pa je bilo razmetano celo stanovanje ali hiša. Prvi tipični odzivi po zaznavi vloma so bili iskanje razumnih razlag - npr. da so otroci imeli zabavo v stanovanju ali pa občutki, da se kaj takega ne bi moglo zgoditi. Tem občutkom so sledili občutki vznemirjenosti ali neprijetnosti.

Maguire (1980) je razvrstil žrtve glede na prve odzive po zaznavi vloma. Jeza in vznemirjenost je tipičen odziv moških (42%) in manj tipičen za ženske (19%), 29% žensk je bilo pretresenih, jok, zmedenost sta se pri moških pojavila v 13% in 20% pri ženskah. Presenečenje se je pojavilo pri 11% moških in 6% žensk, strah se je pojavil pri 4% moških in 13% žensk. Vsi ti odzivi se pojavljajo od najmilejših do najhujših oblik.

Po 4 do 10 tednih od pojava vloma je 65% žrtev izjavilo, da izkušnja viktimizacije še zmeraj vpliva na njihovo življenje. Pri večini so bili prisotni občutki ogroženosti, zmanjšane varnosti in pogostega razmišljanja o možni naslednji viktimizaciji. Poleg tega je Maguire ugotovil, da izkušnja viktimizacije vpliva na razblinitev iluzije o humanosti v družbi (7%), povečal se je strah (15%), pojavile so se težave s spanjem (8%) in različne zdravstvene težave (6%).

Najmočnejši dalj časa trajajoči psihološki učinek viktimizacije so izražale ženske. Okoli 12% vseh žensk je uporabljalo besede kot so onesnaženje, vdor ali prisotnost v hiši. Veliko jih je enačilo dejanje s spolnim nasiljem, prisotnostjo umazanega tujca, ki se je dotikal njihove zasebnosti in pri tem se je pojavila potreba po čiščenju hiše od kleti do podstrešja. Takšni učinki so bili prisotni več tednov in so bili zelo moteči v dveh primerih, ko so se žrtve odločile odseliti. Pet drugih je požgalo pohištvo in obleke, ki se jih je dotikal vlomilec (Maguire 1980, 265).

Druge žrtve so povišale zavarovalniške vsote, namestile varnostne ključavnice in alarmne naprave ali pa so pretirano zaklepale vrata. Pomembne ugotovitve Maguirove študije so te, da ugotavlja vpliv na zasebnost in čustvovanje žrtev, pri čemer so žrtve navajale, da je čustvena oškodovanost v tem primeru veliko večja od materialne izgube. Takšni učinki so močnejše delovali na ženske kot na moške. Poleg tega pa so najbolj oškodovane v tem smislu bile ločene, ovdovele in samske ženske.

Poleg tega je Maguire ugotavljal zadovoljstvo žrtev vlomov z delom policije, pri čemer je bilo policiji največkrat očitano pripisovanje premajhne pomembnosti dejanja. Zadovoljstvo z delom in odnosom policije je bilo največkrat ocenjeno v prvem stiku in ni bilo odvisno od izida - ali so policisti izsledili vlomilca ali ne. Iz tega sledi sklep, da je prvi stik z žrtvijo in zmanjševanje čustvenih težav, ki so nastale z viktimizacijo, obravnavanje primera z veliko mero resnosti in sočutja izrednega pomena za žrtve. Tudi druge raziskave potrjujejo te ugotovitve (Waller 1976, Waller in Okihiro 1978).

Rop in roparski napad

Lejeune in Alex (1973; citirano po Gottfredson 1989) sta izvedla študijo o žrtvah ropov in roparskih napadov. Žrtve takšnih kaznivih dejanj so presenečene in pogosto dejanja nasilnega tatu ne dojemajo. Značilno je, da imajo ljudje o roparjih stereotipe. Naslednja izjava kaže na presenečenost žrtve glede roparja (žrtev je bila hospitalizirana zaradi poškodbe glave (Lejeune, Alex 1973, 271):

"Izgledal je tako čist... Njegova oblačila, lasje, obraz in postava - lep človek. Izgledal je zelo, zelo anglosaksonsko. Kar mi je počel, me je šokiralo, lahko bi me umoril, ubil."

Omenjena avtorja sta ugotovila pri žrtvah ropov in roparskih napadov povečano nezaupanje in večjo občutljivost. Žrtve občutijo tudi mešanico občutkov jeze in sramu, pripisovanja lastne krivde glede neupiranja kriminalcu. Žrtvam avtorja tudi pripisujeta stanje nevrotičnih motenj ali celo psihoz v času viktimizacije. Nepredvidljivost in presenečenje, ki je osnova za takšna dejanja pogosto popolnoma dezorientira žrtve.

Posilstvo

Odzivi žrtev posilstva so bili od vseh žrtev nasilja deležni najdoslednejših raziskav, čeprav bi lahko raziskavam očitali pomanjkljivosti glede reprezentativnosti obravnavanih vzorcev (Gottfredson 1989, 217). Rezultati raziskav so temeljili predvsem na kliničnih intervjujih z žrtvami posilstev. Symonds (1976) predstavlja tipični odziv žrtve, ki se kaže v šokiranosti in dezorientaciji, čemur sledi stanje paničnega strahu. Vedenje, ki se kaže v času izvršitve posilstva, se kaže v travmatičnem infantilizmu, ki lahko na prvi pogled izgleda kot sodelovanje, čeprav ima izvor v "globokem prvotnem terorju" (op.prev.). Vedenje žrtve se kaže na tak način, ker vsebuje temeljno težnjo po preživetju oz. izogibanju še hujšim posledicam. Kljub nedolžnosti žrtve, se pri posiljenih pojavijo pogosto občutki krivde in sramu, k čemur lahko močno prispevajo člani družine, kazensko pravosodje, družba idr.

Burgess in Holstrom (1974, 1979) sta ugotavljala akutne kratkotrajne odzive žrtev posilstva in dolgoročno vedenjsko reorganizacijo. Ugotovila sta prisotnost "sindroma travme posilstva", ki je posledica skrajnega stresa. V tej fazi je za žrtve značilno prikrito čustvovanje ali pa močna jeza, anksioznost, jok, strah, pomilovanje, želja po maščevanju, napetost in samopripisovanje krivde.

Amanat (1984) je na osnovi 54 obravnavanih žrtev posilstva ugotovil, da po začetnem stanju alarma sledi stopnja reorganizacije. Za prvo stopnjo je značilno

kasnejše prekomerno zaznavanje potencialne nevarnosti (86%), obujanje neprijetnih spominov (76%), močno čustvovanje (86%), telesna simptomatika (42%), motnje spanja (68%), motnje mišljenja (72%), slaba koncentracija (72%), strah pred poškodbo in smrtjo (78%) in spremembe v spolnem življenju (78%). Te klinične ugotovitve kažejo na hudo prizadetost žrtev posilstev in težave v kasnejšem družbenem funkcioniranju. K otežitvi reorganizacije vedenja in ponovni vključitvi v normalno življenje pa jim pri tem pogosto nihče ne pomaga, ampak se do njih pogosto ljudje vedenjo kot do vseh drugih stigmatiziranih oseb.

Poseben problem v zvezi s posilstvi je, da žrtve posilstev pričnejo same sebe kriviti za doživeti dogodek - na kar pa pogosto vpliva tudi odnos drugih do žrtve. Možje, prijatelji, ljubimci običajno zelo negativno reagirajo v primeru viktimizacije svoje partnerke in povečane težave pogosto vodijo v ločitve, prekinitve zvez in razbitje družin. Poleg primarnih žrtev lahko govorimo tudi o sekundarnih žrtvah - otrocih, partnerjih, katerih življenje se pogosto tudi spremeni po izkušnji viktimizacije družinskega člana z nasiljem.

Sklepne misli

V prispevku smo nanizali nekatere ugotovitve kriminoloških in viktimoloških raziskav o žrtvah kaznivih dejanj z znaki nasilja. Ugotovitve predstavljenih raziskav lahko služijo za načrtovanje pomoči žrtvam kaznivih dejanj in bolj sočutni obravnavi in upoštevanju človekovih pravic tudi za žrtve kaznivih dejanj, ne samo za storilce kaznivih dejanj. Škoda, predvsem psihološka, je v večini primerov nepredvidljiva in je od žrtve do žrtve različna in ima posledice v socialnih interakcijah žrtev v življenju na sploh. Pomembno izhodišče so potrebe žrtev, ki so odvisne od narave kaznivega dejanja in stopnje viktimizacije. Žrtvam je treba pomagati pri vzpostavljanju prejšnjega stanja tudi z družbenega vidika, saj "disfunkcija" viktimizirane osebe vpliva na bližnje, prijatelje, družinske člane, otroke idr. Poleg pomoči zaradi psihološke oškodovanosti moramo tudi pomisliti na druge oblike pomoči kot so informiranje žrtev in finančna pomoč, predvsem pa bolj strokovno in prizanesljivo obravnavo žrtev.

In nenazadnje, viktimološke raziskave imajo tudi vlogo posredovanja informacij za t.i. naravno preprečevanje kriminalitete (Felson 1994), ki temeljni na (zdravorazumski) analizi tveganja za posameznika⁸, vendar pa bistveno pomaga k zmanjšanju možnosti za srečanje z nezaželenim pojavom/osebo⁹. Poleg tega bi lahko tudi dejali, da je mogoče dejavnike situacijske kriminalne prevencije prenesti na individualno raven, saj so posledice pri kaznivih dejanjih z znaki medosebnega nasilja zelo osebne. Ob tem prizvanja znani slovenski rek: "Po toči zvoniti je prepozno."

⁸ Izogibati se nevarnih mest, javna razsvetljava, na sprehod v skupini prijateljev, čas viktimizacij, idr.

⁹ Beri kaznivim dejanjem/kriminalcem.

LITERATURA

- Adler, F., Mueller, G.O.W., Laufer, W.S. 1991. *Criminology*, McGraw Hill, New York.
- Davis, R.C., Lurigio, A.J., Skogan, W.G. 1997. *Victims of Crime*, Sage Publications, London.
- Gottfredson, G., D. 1989. *The Experiences of Violent and Serious Victimization, v: Pathways to Criminal Violence*, Ur.: Weiner, N.A., Wolfgang, M.E., Sage Publications, London.
- Maguire, M. 1980. *The Impact of Burglary Upon Victims*, *British Journal of Criminology*, 20, s. 261-275.
- Masters, R., Roberson, C. 1990. *Inside Criminology*, Prentice Hall, Engelwood Cliffs.
- Pečar, J. 1984. *Induktologija - znanje o vplivanju na kazensko dvojico*, *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, Ljubljana, 4, s. 299-311.
- Schafer, S. 1968. *The Victim and His Criminal*, Random House, New York.
- Sparks, R.F. 1983. *Research on Victims of Crime: Accomplishments, Issues, and New Directions*, Rockville.
- Zedner, L. 1994. *Victims, v: The Oxford Handbook of Criminology*, ur. Maguire, M., Morgan, R., Reiner, R., Clarendon Press, Oxford, s.1207-1246.

VZGOJA ZA MEDIJE NA SLOVENSKEM

Povzetek. Mediji zavzemajo središčno vlogo v naši družbi. Vzgoja za medije si je pridobila pomembno mesto v izobraževalnem procesu v mnogih državah (Skandinavija, Kanada). Kot predmet bo Vzgoja za medije v novi slovenski devetletki izpolnila osnovne cilje integriranega predmeta. Zato ni bistveno vprašanje, ali naj Vzgoja za medije obsta kot predmet v naših osnovnih šolah, ampak ZAKAJ SMO TAKO DOLGO ČAKALI NA VKLJUČITEV V PREDMETNIK. Ta članek obravnava pomen in vzroke za uvedbo Vzgoje za medije v slovensko osnovno šolo ter opisuje osnovne cilje tega predmeta.

Ključni pojmi: medijska pismenost, vzgoja za medije, državljanstvo, potrošništvo, konstrukcija, realnosti

Problem sploh ni v tem, kaj ljudje gledajo. Problem je, da gledamo. Rešitev je treba iskati v tem, kako gledamo. Verjamem namreč, da se moramo, po pravici povedano, šele naučiti, kaj televizija je (Neil Postman, Amusing Ourselves to Death 1986).

Prav tako, kot je osnovna pismenost vedno bila nujno orodje uspešnega delovanja demokracije, je medijska pismenost bistvena za demokratično zdravje sodobnih medijsko zasičenih družb. Grožnja demokratičnim vrednotam leži v vrzeli med močnimi medijskimi ustvarjalci in lastniki ter medijskim občinstvom. Vzgoja za medije je eno od ključnih orožij vsake kulture za zmanjšanje te družbene vrzeli.

Globalna razširjenost elektronskih medijev je sprožila mnogo argumentov. Najbolj alarmantni so tisti pozivi, ki opozarjajo na nevarnost množičnih medijev, češ da državljanje izločajo iz aktivne državljanske participacije in jih spreminjajo v pasivne zasebnike. Komunikacijski proces sestoji iz vzajemne odvisnosti oddajnika in sprejemnika sporočila. S tem je odgovornost za uporabo ali izrabo medijev v družbi porazdeljena na vse udeležence komunikacijskega procesa. Zato predmet *Vzgoja za medije* še nikoli ni bil tako nujen kot danes. Ta članek se ukvarja z glavnimi argumenti na temo uvajanja novega izbirnega predmeta Vzgoja za medije v osnovne šole. Sloni na modelu dveh dimenzij medijev: da mediji ustvarjajo realnost in da hkrati v tem procesu ustvarjajo tudi obstoj samih medijev. Mediji se producirajo skozi iste odnose, kot jih ustvarjajo sami (recipročni vpliv), zato jih ne moremo preučevati izven konteksta ekonomskih, političnih, zgodovinskih in kulturnih odnosov.

¹ Dr. Karmen Erjavec, asistentka na FDV. Mag. Zala Volčič, asistentka na FDV.

Vzgoja za medije si je pridobila pomembno mesto v izobraževalnem procesu v mnogo državah. Do nedavnega je bila razprava o vlogi medijev v vzgojnem procesu moralistična, pesimistična, poenostavljajoča in pokroviteljska. Pedagoško ogrodje je temeljilo le na posredovanju informacij. Ker pa je množično-medijska komunikacija ena od bistvenih značilnosti sodobnih družb, ima ta komunikacija nedvomno vpliv na otroke in mladino, pa tudi na celotno družbo, kot še nikoli prej. To kaže na nujnost uvedbe novega pristopa k vzgoji za medije. Najbolj pereča problema današnje medijske družbe sta povezava politike in medijev in povsem nov fenomen komercializacije medijev. Trend komercializacije medijev kaže, da mediji svojo vsebino ne posredujejo več razsvetljenemu državljanu, ampak potrošniku (Erjavec, Volčič 1998).

S povečano prisotnostjo medijev v življenju otrok in odraslih, so mediji postali otrokom 'vzporedna šola'. Razprava o vzgoji za medije in o medijih kot o vzporedni šoli ni nova. Še leta 1964 je UNESCO podprl idejo o medijski vzgoji. 1976 leta je UNESCO z delovno skupino strokovnjakov izdelal model za množično medijsko vzgojo, ki bi otroke in mladostnike naučila kritičnega sprejemanja medijev. Januarja 1982 so v Nemčiji na mednarodnem simpoziju Vzgoja za medije sprejeli deklaracijo, ki jo je podpisalo 19 držav. V njej poudarjajo pomen take vzgoje, ki bo pripravila mlade na odgovorno državljanstvo in večala kritično zavest medijskim uporabnikom.

Finska znanstvenica Sirkka Minkkinen je leta 1978 ponudila sistematičen uvod v Vzgojo za medije. Po njenem mnenju mora Vzgoja za medije razvijati večšine v kognitivnem, etičnem, filozofskem in estetskem smislu. Po modelu Lasswellove formule je medijsko vzgojo razdelila na: a) zgodovino komuniciranja; b) produkcijo množično medijskih sporočil; c) vsebino množičnega komuniciranja; d) vpliv množičnih komunikacij (Minkkinen 1978, 53-54). Njen pristop je oblikovan na podlagi zgodnjih teorij množičnega komuniciranja.

Obstaja veliko razlogov za uvedbo predmeta *Vzgoja za medije* v šolski sistem, najpomembnejši pa so: mediji dominirajo politično in kulturno življenje; vse informacije, ki jih ne dobimo iz lastnih izkušenj, so "posredovane"; mediji dajejo močne vzore za vrednote in obnašanje; dolgoročno kultivirajo naše vzorce obnašanja...

Trenutni trendi na področju komunikološko-pedagoškega raziskovanja so usmerjeni predvsem v analizo občinstva, sprejemnikov sporočil. Medtem ko so bili do nedavnega mediji razumljeni kot institucije s skrajno negativnimi učinki, ki na otroke in mladostnike vplivajo s propagando in lažmi, jih danes razumemo v dvojnem pomenu: množični mediji imajo še vedno močan vpliv na občinstvo, toda tudi to ni povsem pasivno. Posledica tega trenda je novo pojmovanje vzgoje za medije kot odnosa med medijskimi ustvarjalci, besedilom in občinstvom. Nov trend razume vzgojo za medije kot sproščen, pluralistični in v kurikulum integriran izobraževalen pristop.

Zgodnjo vzgojo za medije v Evropi lahko imenujemo 'aristokratski pristop', ker je otrokom in mladini posredovala znanje o dobrem okusu in visoki kulturi kot kulturnem kapitalu, pridobljenem v izobraževalnem procesu. Novejši modeli vzgoje za medije so bolj 'populistični', ker sprejemajo, na primer, kulturo mladih

brez kakršnekoli kritike. Drugi novejši pristopi k vzgoji za medije vključujejo kombinacijo lastne medijske produkcije učencev in analizo medijev.

V Evropi so prvi uvedli vzgojo za medije v Franciji, kjer so predvsem gojili filmsko vzgojo. V Veliki Britaniji, Kanadi, Avstraliji, na Škotskem in drugih državah je medijska pismenost obvezni del jezikovnega pouka od sedmega do dvanajstega razreda. Večina usposabljanja, ki so ga deležni učitelji v ZDA, se zgleduje po modelih britanskih strokovnjakov, kot so Len Masterman, David Backingham, David Lusted in Cary Bazelgette. Pomen vzgoje za medije hitro narašča tudi v Nemčiji. Na Švedskem je Vzgoja za medije obvezen predmet od leta 1980. Na Norveškem je vzgoja za medije sestavni del vseh predmetov v osnovni šoli. Tudi v drugih državah, na primer v Španiji in Avstriji, so narejene številne študije in postavljeni modeli za vključitev Vzgoje za medije v šolski predmetnik v vse izobraževalne ravni, predvsem pa v osnovnošolsko izobraževanje.

Pomen javnih medijev

Za doseg takšnega cilja moramo začeti povsem na začetku. Slovenska javnost bi morala spoznati, da so mediji javni, družbeni problem in kakšno vlogo imajo mediji v družbi. Pri uresničevanju te zahteve se bodo verjetno pojavile ovire, kajti mnogi ljudje razumejo gledanje televizije kot povsem zasebno dejanje. Množični, s kompleksnimi poslovnimi interesi prepleteni mediji, danes delujejo predvsem po principu komercialnega uspeha. Pri tem pa je javna funkcija medijev - vloga medijev kot javnega foruma - vedno bolj v ozadju. Predvsem po drugi svetovni vojni so v mnogih državah (povojna Nemčija in Japonska) pravilno predvidevali, da so zdrave, raznolike kulturne institucije predpogoj za delovanje liberalne demokracije. Radijski in televizijski sistem (javni in komercialni) naj bi tako predstavljal najpomembnejši element kulturne in družbene obnove teh družb. V tem pa je tudi ključ za razumevanje narave in pomena raznolikih RA in TV sistemov: da so namreč najbolj smiselni takrat, ko predstavljajo nacionalni in moralni optimizem znotraj družbe, ko z raznolikostjo in kakovostjo programov namigujejo, da smo lahko ljudje boljši kot smo, bolje preskrbljeni, zabavani, obveščeni, informirani...in s tem boljši državljani. Svobodo komuniciranja lahko namreč uveljavijo le mediji, ki človekove komunikacijske prakse ne podrejajo ekonomskim in političnim interesom. Demokratična družba se z dejavnimi člani ne more zanašati izključno na trg, da bo posredoval ideje in informacije, ki pripravljajo javnost za njeno vlogo v demokraciji.

Korenine ideje javnega RTV sistema odkrijemo v razsvetljenem pogledu na javnost in javni prostor, kjer se odvija socialna in politična demokracija. Mediji lahko postanejo močan izraz in gonilna sila demokratične prakse znotraj javne sfere. Koncept javne sfere se nanaša na areno, prizorišče državljanskega diskurza, znotraj katerega imajo množični mediji osrednjo vlogo, saj naj bi preskrbeli mehanizem za vzpostavljanje javnega dialoga glede zadev skupnega in splošnega pomena. Klasični zahodnoevropski model javnega RTV sistema naj bi bil načrten izraz te vloge - tradicija zahodnoevropske demokratične teorije in prakse postav-

lja načine javne nacionalne komunikacije v središče demokratičnih procesov. Večina avtorjev meni, da javni RTV sistemi delujejo na podlagi osmih principov. Eden izmed principov je težnja javnih RTV sistemov popularizirati dobre programe. Javni RTV sistemi razumejo, da nacionalna različnost družbe ni isto kot "dati ljudem, kar hočejo". Princip zadovoljevanja različnih interesov javnosti je temelj televizijskih urnikov, v katerih najdejo oddaje zase tako mladi kot starejši, gledalci, ki se zanimajo za lokalne zadeve ali tisti, ki jih zanima nacionalna politika, tako člani različnih subkultur kot pripadniki "osrednje struje". Najpomembnejša razlika med komercialnimi in javnimi mediji je v tem, da imajo prvi profitni motiv, slednji pa morajo profit kot javni zavodi reinvestirati v produkcijo. Idealni model javne televizije ljudi obravnava kot racionalna politična bitja, kot državljane, ki morajo biti dobro informirani o nacionalnih in lokalnih javnih zadevah, in ne samo kot potrošnike.

Prednost javnih RTV sistemov je v tem, da omogočajo posameznemu narodu, da govori samemu sebi. Vedno bolj pomemben princip dela javnih RTV sistemov je priznavanje posebnega odnosa do občutka nacionalne identitete in širše skupnosti. Temeljna funkcija javne televizije je služenje celotni nacionalni družbi, kajti zdravje vsake družbe temelji na razumevanju individualnih impulzov in njenega oblikovanja kot kolektivne skupnosti. Utemeljevanje nacionalne enotnosti je glavna naloga javne televizije.

092

Novo komunikacijsko in ideološko okolje

Povsod po svetu javni RTV sistemi v novem obdobju iščejo svojo novo vlogo. Večja konkurenca, zniževanje programskih standardov in osiromašenost nacionalnih kultur so tendence, opazne predvsem v Evropi, kjer se je javni RTV sistem rodil.

Najbolj opazna značilnost medijev v dvajsetem stoletju je dejstvo, da je javna regulacija medijske sfere, ki je sicer počivala na logiki paternalističnega odnosa z občinstvom, izginila. Rojstvo zakonitosti komercialne komunikacije pa v temelju spremeni tradicionalno stališče, češ da gledalci in bralci nimajo omembe vredne vloge pri odločanju o tem, kakšni programi se ustvarjajo. Poudarjajo se pravice potrošnikov na trgu in ne državljanov v narodu. Ključnega pomena pa je razvoj, ki gre v smeri interaktivnosti. Kaj pa interaktivnost sama po sebi prinaša, je drugo vprašanje. Zato je nujno, da razmišljamo o oblikovanju in promociji takšne javne politike, ki bo vključevala vprašanja kot npr: kakšna je in naj bo vloga medijev v družbi in kako participacija državljanov prek televizije in drugih medijev vpliva na njihovo življenje. Takšna politika lahko zmanjša neravnovesje, ki je nastalo zaradi dominacije komercialnih interesov kulturne industrije. Ne moremo pa pričakovati, da bo komercialna sfera medijev spremenila svoje cilje. To je predvsem naloga javnih medijev. Bistvo takega pristopa je podpirati raznolikost ter stimulirati in omogočati kreativno participacijo državljanov.

Pri izbiri pragmatičnih zahtev za novo javno politiko o medijih in demokraciji, moramo najprej uravnovesiti idealni in praktični vidik. Pri tem je bistveno, da

medijska pismenost postane javna zadeva. Zavedati se je potrebno, da bo za uresničevanje medijske vzgoje in pismenosti potrebno vložiti še mnogo moči. Tudi socialna varnost je bila najprej le obrobna ideja, dokler se niso zakonsko regulirali in začeli vsakodnevno uresničevati. Pri uveljavitvi določene ideje je vpliv okolja bistven. Zato bo treba začeti s transformacijo ideje iz posameznih glav v javno areno, kjer jo bodo prediskutirali, analizirali in izkristalizirali.

Medijska pismenost je izraz, ki je odprt za nove argumente. Medijska pismenost je v ozkem smislu definirana kot sposobnost razumevanja in vrednotenja vseh simbolnih sistemov družbe. V tem članku je uporabljena v najsplošnejšem pomenu. Medijska pismenost pomeni nadvlado državljana nad elektronskimi mediji: poznavanje produkcije medijske vsebine, družbenih, ekonomskih in političnih značilnosti medijev, zgodovinskega razvoja medijev in različnih razprav o medijskih učinkih - psiholoških, fizičnih in družbenih - kot so jih izpostavile različne komunikološke šole.

Kljub izredni moči vpliva televizije, ta neposredno ne služi demokraciji. Večina televizijskega programa je namenjena zabavi. Državljeni se s pomočjo televizije zabavajo, a premalo informirajo. Zato so se v strokovni javnosti povečale zahteve po vlogi televizije kot podpornika zavestne demokracije. Ta je odvisna od javne razprave o pomembnih dnevnih temah in javnega oblikovanja soglasja, ki služi kot podpora za nadaljnjo akcijo. Če je demokracija 'umetnost možnega', potem ne vemo, kaj je možno ali zaželeno v skupnosti, ker ne vemo, kaj skupnost misli o različnih javnih temah.

Današnja demokracija potrebuje povratno informacijo od državljanov, da si javni politiki pridobijo kredibilnost pri odločanju pri vsakodnevni temah.

Kako lahko to deluje? Predstavljajte si naključno izbrani vzorec tisoč (ali več) državljanov v slovenski državi, ki jih televizija povabi k sodelovanju. Če se strinjajo s tovrstno participacijo, dobijo seznam telefonskih števil, s pomočjo katerih bi izrazili svoje strinjanje ali nasprotovanje s predstavljenimi političnimi stališči. Ta način telefonsko osnovanega in znanstveno podprtega sistema pridobivanja povratne informacije državljanov traja približno tri minute in je jasno viden vsakomur. S povezovanjem reprezentativnega zbiranja povratnih informacij z informacijsko dokumentarnega programa in nestranskega dialoga lahko skupnost dobro spozna 'svoje mnenje' o vsakdanjih javnih temah in problemih.

Reprezentativni pristop k množični komunikacijski dialogu je bil uspešno testiran v San Francisku leta 1987 v t.i. "prime time electronic meeting". Ta pionirski eksperiment je bil razvit s pomočjo skupnega truda društva za razvoj nestranskih medijev (Choosing Our Future), lokalne ABC televizijske postaje in lokalne skupnosti. 300 tisoč ljudi si je ogledalo enourni program šestih 'volitev'. Program se je začel z dokumentarno predstavitvijo, ki mu je sledil dialog med predstavniki različnih stališč. Naključno izbrani državljeni so telefonično izrazili svoje mnenje o določenih vprašanjih. Ker je bila povratna informacija zelo hitra, se je skupnost lahko 'izprašala' o perečih vprašanjih.

S tedenskim ali mesečnim elektronskim anketiranjem se lahko izboljša raven komunikacije in odgovornosti med javnostjo in oblastjo. Te povratne informacije, ki so svetovalne narave, lahko pripomorejo tako oblasti, ki se odloča na podlagi

znanega stališča državljanov, kot tudi skupnosti, ki aktivneje sodeluje v procesu odločanja.

Predmet Vzgoja za medije

Učinki množičnih medijev so vedno (in še zmeraj) sprožali močne razprave tako na individualni kot na družbeni ravni. Zato bi bilo zelo pomembno, če bi ta problem vključili v *Vzgojo za medije* in obenem analizirali težo posameznih argumentov. Če se nismo sposobni odločiti, kaj naj učimo - da je televizija mehanični izum, ki uničuje možganske celice in podreja naš duh, da televizija podpira človeški potencial in razširja zavest in duha - ne smemo učiti ničesar. Rešitev, ki jo predlagajo tudi učitelji mnogih drugih predmetov, je učenje celovitosti problema v vsej njegovi različnosti: opisati razlike v pristopih in stališčih, raziskati, analizirati, opredeliti vzroke za skrb in oživiti razpravo v javnosti.

V javno izobraževalno politiko in splošno medijsko pismenost je treba vključiti naslednje zahteve: vsaka osnovna šola mora biti opremljena z audio in video sistemom in z drugimi pripomočki, ki bi učencem omogočili neposredno izkušnjo. Vsaka osnovna šola mora svojim učencem omogočiti produkcijo avdiovizualnega materiala, časopisa, literarne revije itd. Na višji stopnji osnovne šole pa bi se morali učenci učiti o organiziranosti medijev, njihovem razvoju in regulaciji.

Vzgoja za medije se ne bi smela končati za vrati osnovnih šol. Kontinuirana medijska politika mora podpirati razvoj medijskih resursov, dostopnih na različnih ravneh skupnosti. Kot zgled naj navedemo različna kulturna društva, ki imajo v Sloveniji dolgoletno tradicijo in so odigrala pomembno vlogo pri umetniški vzgoji občinstva. Ni nujno, da bi amaterske gledališke skupine začele producirati profesionalno medijsko vsebino, pomembno pa je, da bi se organizirale podobne institucije kot gledališka društva, z lokalnimi medijskimi vsebinami. Po svetu poznamo mnogo uspešnih primerov podobne oblike organiziranosti; na Japonskem že dvajset let deluje Community Television Station (CTS), kjer se osemletniki učijo, kako nastaja televizijska vsebina in tedensko izdelujejo svojo revijo in televizijske oddaje za otroke; v Franciji imajo organizirano verigo filmskih delavnic, kjer ljudje snemajo kratke filme z lokalno tematiko; televizijska postaja v Nemčiji pomaga lokalnim skupinam, da snemajo televizijske oddaje itd. Nobeden od teh zgledov pa ni popoln. Njihovo učinkovitost omejuje premajhna vladna in finančna podpora, samocenzura in pomanjkanje novinarskih veščin. Vendar pa to ne zamegljuje dejstva, da večdimenzionalni strukturni model komuniciranja v svetu že obstaja in ga je potrebno le še izboljšati. Seveda pa prej navedeni projekti niso komercialno uspešni in jih morajo podpirati z javnim (npr. državnim) ali kvazi javnim (npr. sponzorstvo) financiranjem.

V Sloveniji smo daleč od realizacije takšnih projektov. Zato si moramo še posebej prizadevati uveljaviti tako komunikacijsko politiko, ki bo podpirala dinamičen odnos med mediji in občinstvom. V medijsko pismeni družbi so majhne skupine in posamezniki sposobni uporabljati avdiovizualne medije v smislu dvo dimenzionalne komunikacije. Ključni moto uveljavitve *Vzgoje za medije* v Sloveniji je: Če se bodo slovenski mediji izogibali opravljanju svoje javne funkcije v družbi in če

se medijska pismenost ne bo uveljavila kot osnovno človeško znanje, bo naša aktivna participacija v družbi ostala le še oddaljeno sanjarjenje.

Demokratičnemu javnemu življenju predan sistem javnih medijev mora razviti metode za dejavno vključevanje državljanov. Sodobni teoretiki demokracije so poudarili, da participacija na enem področju lahko omogoči participacijo na drugih področjih. Poleg tega mora demokratični javni RTV sistem dovoliti nekaj več od enosmerne komunikacije. Bolj participativen sistem, ki bi državljanom dovoljeval izdelavo lastnih oddaj, bo naredil velik korak proti dvosmerni komunikaciji. Vendar bo takšen sistem omogočil dostop le majhnemu odstotku prebivalstva. Poiskati moramo način, da bi bila vsakodnevna izkušnja televizije manj pasivna in bolj interaktivna. Na kratko, razviti moramo takšno strukturo, da bodo ljudje lahko govorili nazaj v televizijo - televizija se spremeni iz distribucijskega v komunikacijski sistem.

V Sloveniji so se že nekaj časa oblikovale zahteve po uvedbi tega predmeta kot sestavnega dela osnovnošolskega družboslovnega izobraževanja. V okviru predmeta bodo učenci pridobili znanje o družbi in množičnih medijih, ki imajo tudi vedno večji pomen. Pedagoški proces bo spodbujal razvoj veščin, ki učencem omogočajo odgovorneje in vse bolj kritično ločevati medijsko realnost in medijske procese od realnih procesov. Poleg bralnih navad, ki so si jih pridobili učenci z učenjem, obstajajo tudi "gledalne" in "poslušalne" navade. Razumevanje odnosa do medijev zahteva razumevanje vseh sprememb, ki so jih mediji prinesli v družbeno okolje. Najbolj pereče je, da mladostniki radi verjamejo oglaševalcem in njihovim oglasom. Mladi v času pubertete niso sposobni dojeti, da so lahko tudi novice in dokumentarni programi subjektivno naravnani in da lahko predstavlja jo dejstva v izkrivljeni podobi. Tudi nekateri odrasli zamenjujejo igralce z vlogami, ki jih le-ti igrajo v filmih, nadaljevanjih... Mnogi celo tako verjamejo televizijskemu dogajanju, da ne morejo sprejeti idej, ki so v nasprotju s predstavljenimi na televiziji. Celo popolnoma fantazijske programe, ki se odvijajo v eksotičnih mestih in v drugih časovnih dimenzijah, mnogi sprejemajo kot dejstva.

Vzgoja za medije poudarja aktivno vlogo sprejemnika informacij v komunikacijskem procesu. Koncept analize medijev vključuje tudi specifičnosti slovenskega okolja (majhen medijski trg, raznolikost tujih vplivov (italijanski in avstrijski) itd.), v katerem se je razvil in deluje slovenski medijski sistem. Predmet bi presejal ozki okvir učenja estetske tankočutnosti in razpoznavanja kulture kiča ter posredoval učencem znanje o informirani in kompetentni vlogi posameznika v medijskem procesu.

Bistvena ideja učinkovitega vzgojnega procesa na področju Vzgoje za medije je spoštovati individualnost posameznika, vključno z upoštevanjem različne družinske vzgoje. Tako mladostnikom ne bodo vcepljene tuje ideje in mnenja, ampak si bodo znanje pridobili v procesu učenja selektivnega razlikovanja, analitičnega opazovanja in vzročnih ocen dejstev glede na ključne kriterije. Takšen pristop vključuje tako kontekst družine, šole, prijateljev, spoštovanja posameznika kot edinstvene osebnosti kot tudi prejšnjih medijskih izkušenj mladostnika. V *Vzgoji za medije* bo združena svoboda in avtonomnost posameznika s sposobnostjo informirane odločitve.

Vzroki za Vzgojo za medije

Množični mediji imajo v sodobni družbi odločujoč vpliv. V povojnih letih sta tisk in film zamenjala radio in televizija kot dominantni obliki posredovanja zabave in informacij občinstvu. Z leti je vpliv televizije na posameznikovo in družbeno izkoriščanje prostega časa, na sprejemanje politične in družbene realnosti ter na oblikovanje osebnih kulturnih in etičnih vrednot močno naraščal. Danes televizija predstavlja razširjen potencialni vir družbenega učenja. Pri starosti enajst in dvanajst let so mladostniki najbolj dovzetni za vpliv medijskih definicij vlog in obnašanja, ker se pri njih takrat prvič pojavlja negotovost o samopodobi. Ko se oddaljijo od svojih primarnih virov avtoritete, ki jih predstavljajo družine in starši, se obrnejo k svojim referenčnim skupinam, najstnikom in najstnicam. K temu jih sili potreba po ustvarjanju svoje nove podobe, modela obnašanja in izkoriščanja prostega časa. Te referenčne skupine jih oskrbujejo z ogledalno podobo samih sebe na način, kakor jih vidijo drugi. Če jim referenčna skupina ne zagotovi te ogledalne podobe, začno mladostniki iskati druge vire avtoritete, med katerimi je še posebej v ospredju medijska avtoriteta. Televizijski karakterji jim lahko zagotavljajo modele vlog, s katerimi otroci tekmujejo. Tudi če mladostniki ne prevzamejo neposredno njihovih najljubših karakterjev, sprejmejo določene vrednote, način obnašanja ali le posamezne vloge.

Uvedba predmeta *Vzgoja za medije* še nikoli ni bila tako nujna kot danes. Naštejmo nekaj najpomembnejših razlogov:

- porast medijske produkcije,
- visoka raven medijske potrošnje in medijske zasičenosti v sodobnih družbah,
- ideološka pomembnost medijev in njihov vpliv na spoznavanje družbene realnosti,
- odločujoč vpliv medijev na politiko,
- prevlada vizualne komunikacije,
- deregulacija tiska in RTV sistemov,
- nacionalni in internacionalni pritiski na privatizacijo informacij in
- pomembnost izobraževanja mladih ljudi za izzive prihodnosti.

Vsak od zgoraj naštetih trendov zahteva primeren obseg kritične zavesti in koherentno razvit vzgojni program, ki vzpodbudi kritično avtonomijo mladostnika. Mediji imajo odločilno vzgojno vlogo pri razvoju mladega človeka. Taka vloga lahko osebo dehumanizira ali ga osvobodi. V prvem primeru to pomeni, da medij mladostnika zasvoji in ga odtegne od njegovih lastnih izkušenj, da mu svet postane brezsmiseln. V drugem primeru medij mladostniku predstavlja kulturno raznolikost, namesto standardizacije in uniformnosti pa mu omogoča samoizpolnitev z možnostjo izbire različne medijske vsebine. Mediji lahko podpirajo socializacijsko vlogo nespremenljivosti v družbi ali kreativno spremembo v smislu obogatitve družbe. Zato je ključna naloga medijske vzgoje pomagati mladim, da postanejo aktivni, svobodni udeleženci v komunikacijskem procesu, ne pa pasivni, statični, neodgovorni služabniki medijskih podob in vrednot v enosmernem komunikacijskem procesu.

Cilji medijske vzgoje

Vzgoja za medije bo vključevala tri pomembne pristope. Prvi bo temeljil na *kognitivnih in intelektualnih elementih*, ki poudarjajo 'znanstveno razmišljanje', iskanje resnice s potrditvijo veljavnih dejstev o medijskih vsebinah, institucijah, procesih in družbeni povezavi. Drugi bo vključeval *estetske in kreativne elemente* z uporabo umetniških standardov. Učenci bi si pridobili sposobnost, da bi ocenjevali ne le medijske produkte osnovane na teoriji in posredovanih kriterijih, ampak tudi kvaliteto medijske vsebine na podlagi lastnih izkušenj, kar obogati človekovo osebnost (vključno z zavestjo, domišljijo in čustvi tako na področju pridobivanja znanja kot razumevanja). Medijska vzgoja bo posredovala znanje tako o množično medijskem oblikovanju sporočil kot tudi o sposobnostih izražanja mnenja z aktivno participacijo v medijih. Tretji pristop bo vključeval *etične elemente* in izpostavil tradicionalne človeške vrednote v povezavi z medčloveškimi odnosi v družbi. Poudarjal bo članstvo posameznika v človeški družbi ter informacijske in kulturne potrebe državljana v demokraciji (ne le iskanje dobička).

Primarni cilj Vzgoje za medije ni le oceniti specifične, sodobne medijske oblike, temveč tudi poiskati značilnosti medijskih oblik, ki jih lahko posamezniki koristno uporabijo pri vsakodnevnih medijskih potrošnji. Pri *Vzgoji za medije* se bodo mladostniki naučili, kako selekcionirati invazijo medijskih informacij tako, da so ta koristno uporabljena ter da vzbujajo zadovoljstvo in odgovornost. Vzgoja za medije bo pomagala mladostnikom razviti kognitivne in čustvene, a tudi vedenske veščine in vrednote v celovito izkustvo v povezavi z družbenim okoljem slovenske kulture in naroda. Učitelji ne bodo posredovali svoje 'absolutno dobre' zaključke, ampak bodo pomagali mladim razviti kritični in avtonomni pogled na medijsko vsebino.

Pedagoška dejavnost pri predmetu *Vzgoja za medije* vsebuje naslednje konkretne cilje na spoznavnem, družbenem, čustvenem, motivacijskem, estetskem in moralno-etičnem področju:

- a) osvojitve znanja o družbi, ki omogoča učencu razumevanje vloge množičnih medijev v družbi;
- b) osvojitve razumevanja, da mediji ne odslikavajo realnosti;
- c) razumevanje produkcije novic in drugih medijskih žanrov, o konstrukciji pomena v njih, o novinarskih rutinah;
- d) razvoj lastnosti, ki so pogoj za vsaj delno samostojno, družbeno delovanje posameznika: komunikacijske veščine, sposobnost ločevanja realnosti in fikcije, sposobnost izražanja mnenja in razpravljanja, sposobnost sprejemanja različnih mnenj...;
- e) osvojitve medijske pismenosti, ki razširja veščine pismenosti na vse oblike sporočil: branje in pisanje, govorjenje in poslušanje, kritično gledanje in sposobnost oblikovanja lastnih sporočil z uporabo najrazličnejših tehnologij, vključno z avdio tehniko, oglasnimi panoji, fotoaparati, video kamerami...;
- f) osvojitve medijske pismenosti kot dela splošne pismenosti, ki omogoča učencu razlikovati med identitetami potrošnika in državljana;

- g) osvojitev znanja o visoki in popularni kulturi ter povezava z množičnimi mediji;
- h) osvojitev znanja o medijskem raziskovanju: medijski učinki, različni pristopi k analizi občinstev, kaj, kdaj in kako otroci gledajo, poslušajo, berejo, razumevanje aktivnosti občinstva in njihove aktivne vloge v dekodiranju pomena medijskih sporočil;
- i) razumevanje medijskih institucij (KDO sporoča in zakaj), medijskih kategorij (za KAKŠNO vrsto besedila gre), medijskih tehnologij (KAKO se sporoča), medijskega jezika (KAKO vemo, kakšen je pomen medijskih sporočil), občinstev (KDO in KAKO sprejema medijska sporočila);
- j) uporaba praktičnih medijskih izkušenj (transfer naučenega na novo učenje);
- k) osvojitev socialnih in čustvenih ciljev: izboljšava komunikacijskih zmožnosti, izboljšava doživljanja samega sebe in drugih, razvoj pozitivne samopodobe;

Fakulteta za družbene vede v Ljubljani že ima osrednjo izobraževalno pozicijo pri učenju *Vzgoje za medije*. V svetu (Velika Britanija, Kanada, Avstralija, ZDA, Španija, Nizozemska...) je *Vzgoja za medije* samostojni predmet ali del drugih predmetov (sociologije, zgodovine, jezikov...) v osnovnih in srednjih šolah že več kot dve desetletji. Na fakulteti gojimo različne stroke (komunikologija, novinarstvo, sociologija, politične vede...), ki bi se v predmetu *Vzgoja za medije* interdisciplinarno povezale in tvorile osnovo za izobraževanje kadrov za izvajanje programov *Vzgoje za medije*. Informacijsko-tehnološki razvoj množičnih občil bo zahteval znanja, ki jih bo nudilo tovrstno interdisciplinarno povezovanje, ki bi ga sčasoma lahko gojili kot posebno izobraževalno in raziskovalno področje. Tako UNESCO kot Svet Evrope imata posebna sredstva, namenjena prav izobraževalnim in raziskovalnim projektom na področju *Vzgoje za medije*, ki bi jih lahko strokovnjaki FDV pridobili za svoje delo. Tudi različni drugi skladi podpirajo projekte, ki učijo kritično spremljanje množičnih občil, demokratizacijo medijskega prostora z aktivnostjo državljanov in zavedanja državljskih pravic na področju javnega komuniciranja, zato mednarodna finančna podpora projektom *Vzgoje za medije* ne bi smela biti problem.

Za poučevanje *Vzgoje za medije* predlagamo diplomirane novinarje in komunikologe Fakultete za družbene vede, diplomirane sociologe ter pedagoge. Znanja, ki so potrebna za poučevanje *Vzgoje za medije* so predvsem: komunikologija, novinarstvo, sociologija in filozofija ter politologija.

Zaključek

Medijska vzgoja poudarja aktivno vlogo sprejemnika informacij v komunikacijskem procesu. Koncept analize medijev vključuje tudi specifičnosti slovenskega okolja (majhen medijski trg, raznolikost tujih vplivov (italijanski in avstrijski) itd.), v katerem se je razvil in deluje slovenski medijski sistem. Učitelji *Vzgoje za medije* bodo presegli ozki okvir učenja estetske tankočutnosti in razpoznavanja kulture kiča ter poučevali učence o informirani in kompetentni vlogi posameznika v medijskem procesu.

Predmet *Vzgoja za medije* bo temeljil na točnih podatkih, pridobljenih iz zanesljivih virov informacij in raziskav. Učitelji se bodo izogibali običajnih in splošno sprejetih, a nepotrjenih, zdravorazumskih domnev. Kontekst posredovanih norm bo vključeval različne ravni ali kategorije kriterijev kot so ekonomski, estetski, tehnološki, družbeni, etični in pravni.

Bistvena ideja učinkovitega vzgojnega procesa na področju medijske vzgoje je spoštovati individualnost posameznika, vključno z upoštevanjem različne družinske vzgoje. Tako mladostnikom ne bodo vcepljene tuje ideje in mnenja, ampak si bodo znanje pridobili v procesu učenja selektivnega razlikovanja, analitičnega opazovanja in vzročnih ocenitev dejstev glede na ključne kriterije. Takšen pristop vključuje tako kontekst družine, šole, prijateljev, spoštovanja posameznika kot edinstvene osebnosti, pa tudi prejšnjih medijskih izkušenj mladostnika. V *Vzgoji za medije* bo združena svoboda in avtonomnost posameznika s sposobnostjo informirane odločitve.

LITERATURA:

- Adams, F. et al. 1988. Media Education-Curriculum Guidelines. Glasgow: Scottish Film Council.
- Alvarado, M. and Boyd-Barret (eds.) 1987. Media Education. An Introduction. London: BFI.
- Crags, C.E. 1992. Media Education in the Primary School. London & New York: Routledge.
- Erjavec, Karmen in Volčič, Zala 1998. Mladi in Mediji. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije.
- Halloran, J.D. and Jones, M. 1986. Learning about the Media. Paris: UNESCO.
- Košir, Manca (ur.) 1995. Otrok in mediji. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije.
- Mikkinen, R. 1978. A General Curricular Model for Mass Media Education. Paris: Unesco.
- Schorb, B. 1990. Media Education in Europe. Munchen: Kopad Verlag.

IDEOLOŠKE PARADIGME V ŠPORTU

Povzetek. *Ideološki diskurzi Foucaulta in Althusserja so prinesli v epistemološki teoretski prostor nekaj novosti, ki jih je mogoče teoretsko transferirati na mnoga družbena področja. Teorija ideologije vztrajno napreduje in razkrinkava mnoga družbena dogajanja, za katera se v preteklosti niti slutilo ni, da imajo ideološko obeležje. Eno takšnih družbenih dogajanj je tudi šport. Proces podražavljanja športa, ki smo mu v Sloveniji priča v zadnjih letih je tako prefinjen in nespoznaven, da je v določenem segmentu obšel celo športne sociologe in ostale športne teoretike. V tem prispevku bomo poskušali šport predstaviti kot ideološko sredstvo in tehnologijo nadzora, regulacije in discipline. Država kot oblastna institucija izkorišča organizacijo (športnega) užitka za ideološke učinke. Množica, ki se ukvarja s športom postane posledično nadzorovana, regulirana, disciplinirana, ukročena in krotka. Državna regulacija športnega dogajanja je po eni strani toplo sprejeta tako med športniki kot tudi med mnogimi drugimi ljubitelji športa, po drugi strani pa postaja podražavljanje športa za te iste ljudi moteče. Vprašanje, ki se nam v tej zvezi spontano zastavlja se glasi: "Ali ima država v tem demokratičnem in humanističnem trenutku pravico, da tako rigorozno posega v organizacijo nekega užitka, kot se je to zgodilo v Sloveniji s sprejetjem zakona o športu in nacionalnega programa športa?"*

Ključni pojmi: *Ideologija, šport, nadzorovanje, discipliniranje, reguliranje, mikrofizika oblasti, nadzor užitka;*

Transfer klasičnega ideološkega diskurza na šport

Ideja kot označevalec neke (vodilne) miselne predstave oz. namere kot označenega ima v psihoanalitskem diskurzu vselej dvojno, morda celo trojno obeležje. Zavest predstavlja del duševnega dogajanja, kjer imajo ideje kot sklopi misli dokaj jasne opredelitve. Nezavedne, latentne ideje (misli) so navadno vselej projekcije nekaterih "notranjih", bodisi onojevskih (libidinalnih) nagonov ali pa privzgojenih (nadjazovskih) sugestij. Tretje obeležje ideje je predzavestno, saj ga lahko včasih pripišemo zavesti, včasih pa nezavednemu - deluje pa skoraj vedno po logiki nezavednega (latentnost).

¹ Roman Vođeb, doktorand na Institutu Studiorum Humanitatis.

Če želimo pravilno razumeti pojem ideologije, je distinkcija na relaciji zavest - nezavedno nujna, v teoriji ideološkega diskurza pa vse premalo upoštevana razlika. Ideologija ni le sklop miselno jasnih idej z jasnim obeležjem in namero, temveč se v ideologiji projicira še ogromno nezavednih (in predzavestnih) idej, ki jih lahko pojmujejo kot simptome. Ravno ti nezavedno-predzavestni sklopi projekcij otežujejo diskurz o ideologiji. Dilema, *kako se lotiti problema teorije ideologije*, je bila znana že Marxu, ki velja za začetnika vpeljave pojma ideologije. Psihoanalitski manko, ki je evidenten v celotni teoriji Marxove misli, se odraža tudi v njegovi teoriji ideologije, s katero se je Marx posredno ukvarjal skozi proučevnje družbeno-ekonomskih odnosov. V marksizmu predstavlja ideologija nek celostni skupek idej in vidikov, s katerih neka institucija (država) gleda na problem družbenih odnosov oz. ureditve. Ideologija naj bi se po Marxu napajala iz socialno-ekonomskih odnosov.

Psihoanalitska logika postulira izključitev subjekta iz diskurza. Althusser ugotavlja, da je bila za Marxa ideologija sistem idej, zamisli in predstav, ki vladajo nad duhom posameznika ali družbene skupine. Temu dodaja, da ideologija (in morala) nima zgodovine in to v smislu, da se s to temo nihče teoretsko ni ukvarjal. Jasno pa je, da je ideologija vsezgodovinska in je konstitutivno vtkana v družbene odnose. Psihoanalitsko obeležje kritične presoje Marxovega ideološkega diskurza pa aludira na stališče, da ideologija vendarle ni zgolj preprosta "imaginarna brkljarija" (Althusser, Balibar, Macherey in Pecheux 1980, 62-64). Pod terminom "imaginarna brkljarija" si namreč lahko predstavljamo marsikaj. Freud nas uči, da ima vsaka ideja, ki je nenazadnje konstitutivni del vsake ideologije, temelje v nezavednih strukturah. Lacanova teza, da je "nezavedno strukturirano kot govornica", opravičuje tako vsezgodovinskost ideologije, kot tudi globoko smiselnost kakršnegakoli sklopa idej. Smisel torej izključuje "brkljarijo" in jo uvršča v register imaginarnega. Res pa je, da so včasih ideje in tendence neke ideologije na videz tako nesmiselno povezane, da tezo o "brkljavem" karakterju ideologije lahko jemljemo kot metaforo.

Imaginarnost relacij občestvo - institucija pa ima bolj prefinjen smisel. Althusser pravi, da "ideologija predstavlja imaginarno razmerje med individui in njihovimi realnimi eksistenčnimi pogoji" (Althusser, Balibar, Macherey in Pecheux 1980, 67). Nadalje tudi ugotavlja, da "za ideologije lahko govorimo, da so 'svetovni nazori'. Svetovni nazori pa so vselej imaginarni in ne ustrezajo realnosti" (Althusser, Balibar, Macherey in Pecheux 1980, 67). Zato je smiselno vpeljati teorijo, da je ideologija diskurz nezavednega (Althusser, Balibar, Macherey in Pecheux 1980, 319).² Adut tega diskurza je iluzija kot poreklo občestva, katerega ideologija cilja. Medtem ko Althusser navezujoč se na Feuerbacha izpostavlja materialno odtujitev in eksistenčne pogoje v katerih živijo ljudje, ki so izpostavljeni ideološkim torturam, bi psihoanalitski diskurz v tej zvezi verjetno izpostavil nekatere globlje vzroke z libidinalnim (kastracijskim) obeležjem. Althusserjeva teza, da je "človek po svoji naravi ideološka žival" (Althusser, Balibar, Macherey in Pecheux 1980, 73) je v luči zgodovine ideologij videti povsem logična. Inter-

² S to tezo se Althusser popolnoma strinja. - O konceptu naddoločenosti, v *Ideologija in estetski učinki* - zbornik (marksistična teorija kulture in umetnosti) CZ, 1f. 1980 (str. 319).

pelacija iz človeka preko individua v subjekt je učinek ideologije, saj je ideologija sploh mogoča "preko subjekta in za subjekt" (Althusser, Balibar, Macherey in Pecheux 1980, 72-76).

Proces obvladovanja množic je eden najstarejših manipulativnih procesov v zgodovini razvoja človeka kot *homo politicusa*. "Ideologija je večna, prav tako, kot je večno nezavedno" (Althusser, Balibar, Macherey in Pecheux 1980, 46).³ Odkar obstaja država obstaja tudi problem nadzora državljanov. V kontekstu našega problema lahko althusserjevsko (marksistično) trdimo, da je "država eksplicitno razumljena kot represivni aparat - "stroj", ki omogoča vladajočim razredom, da si zagotovijo svojo nadvlado nad delavskim razredom in s tem delavski razred podredijo procesu odvzemanja presežne vrednosti" (Althusser, Balibar, Macherey in Pecheux 1980, 46). Ta nadzor, ki bi mu lahko rekli tudi "kontrola užitka" ali pa "nadzor duš", je skozi zgodovino znotraj iste paradigme iskal mehanizme, kako to doseči in jih seveda tudi vedno našel.⁴ Paradigme, ki ideološko obvladujejo človekov duševni aparat so vezane na načelo ugodja. Jasno je, da je s ponudbo "kruha in iger" postal "volk sit in koza cela." Subverzivni vstop tovrstnih užitkov v družbena dogajanja starega Rima je obvladoval subjekte direktno preko onojevskih struktur. Svoje pa je dodal tudi Bog in njegova grožnja: "Vidim te!" Vemo namreč, da je bil že takrat (seveda tudi že prej, nato pa še cel Srednji vek) Bog tisti, ki je posredno za državo in Cerkev kontroliral državljanke in jih prisilil k pokori. "Duhovniki in "samodržci" so tisti, ki so "skovali" prelepe laži, da bi ljudje, misleč, da ubogajo Boga, v resnici ubogali duhovnike in samodržce, največkrat povezane v tej svoji goljufiji: duhovniki v službi samodržcev in vice versa, pač glede na politično stališče vsakega izmed teh "teoretikov" (Althusser, Balibar, Macherey in Pecheux 1980, 66). Sredstev za obvladovanje množic oz. ideologij je skozi razvoj države kot institucije seveda precej več. Althusser izpostavlja npr.: vero, šolstvo, družino, pravo, politiko, sindikate, informacijske medije (radio, tisk, TV...), kulturo (književnost, umetnost, šport itn.) (Althusser, Balibar, Macherey in Pecheux 1980, 51).

Ko izpostavljamo nadzor države nad državljan, nam mora biti jasno, da moderna država, to je država, ki jo poznamo danes, večinoma prevzema nadzor preko svojega ideološkega aparata. Represivni aparat, ki je bil do nedavnega še temelj nadzora, postaja sekundaren. Država obvladuje množice na prefinjen, manipulativen način. Althusser vseskozi poudarja, da obstaja konstitutivna razlika med

³ V tem delu se Althusser opira na Freuda in dodaja: "... menim, da je to zblizanje (namreč nezavednega in ideologije) teoretsko upravičeno, ker večnost nezavednega ni brez povezave z večnostjo ideologije nasploh." (Althusser, Balibar, Macherey, Pecheux: *Ideologija in estetski učinek*, CZ Ij 1980, (str. 65));

⁴ Od starega Egipta, preko antične Grčije in Rimskega cesarstva je država oz. vladar svojim državljanom vedno ponujal nekaj, s čimer jih je hotel "zamotiti", "prelisičiti", zmanipulirati... skratka obvladovati. Ali je bila gradnja piramid za Egipčane nujna prisila ali celo sublimiran užitek, seveda ne ve nihče. Dejstvo je, da so ljudje starega Egipta ogromno časa in svojega življenja namenili gradnji piramid in da se zato niso imeli časa ukvarjati z ničemer drugim. Sociološko rečeno: bili so obvladani in krotki. Medtem ko o egipčanski kulturi in nanjo vezanih socioloških procesih vemo zelo malo, pa so dogajanja v starem Rimu precej bolj jasna. S sociološkega vidika je pomembno dejstvo, da je bilo prebivalcem starega Rima ponujeno obilo zabave in užitka - "kruha in iger". Logično je, da so Rimljani to zabavo in ta užitek sprejeli.

represivnim in ideološkim aparatom države in da je temeljna razlika v odnosu do nadzora ravno razlika med *represijo* in *ideologijo* (Althusser, Balibar, Macherey in Pecheux 1980, 52). Bog je bil vseskozi "paradni konj" ideološkega nadzora v Srednjem veku, vendar so se že takrat nakazovali novi koncepti, s katerimi bo država nadzorovala svoje državljane. Mehanizmi in paradigme seveda ostajajo iste.

***

Šport kot ideološka tehnologija (državnega⁵) nadzorovanja je v luči ideološkega diskurza zanimiv iz več razlogov. Osnovni je ta, da se s tem ideološkim segmentom teoretiki še niso poglobljeno ukvarjali. Nekateri prozaični teoretski poskusi so prišli komaj kaj dlje kot do tez, da je 'šport sredstvo politike'. Ko je Althusser v ideološki diskurz vpeljal interpelacijo individuov v subjekte, je s tem "epistemološkim rezom" odprl vrata diskurzom, ki so imeli drugačna teoretska obeležja kot smo jih poznali do tedaj. S tezo, da so "ljudje v 18. stoletju, misleč, da ubogajo Boga, ubogali duhovnike" oz. cerkev, je Althusser napeljal teoretike na ideje, da tudi na druge družbene fenomene lahko gledajo z ideološkega vidika. Mossova trditev, da se "na vse družbene fenomene da (lahko) gledati z različnih vidikov", v tej zvezi dobil popolno legitimiteto. Kultura, umetnost, skrb za zdravje, šport itd. v tej luči dobijo povsem druga obeležja.

Althusser je v razčlenjevanju ideološkega aparata države vedno izpostavljal tezo, da "ideologija vselej obstaja v nekem aparatu, v praksi ali praksah tega aparata" (Althusser, Balibar, Macherey in Pecheux 1980, 69). Res je, da Althusser v svojih diskurzih športne ideologije ni posebej izpostavljala,⁶ vendarle pa je dejal: "Ko govorimo o ideoloških aparatih države in o njihovih praksah, lahko rečemo, da je vsak izmed njih realizacija neke ideologije (enotnost teh različnih regionalnih ideologij - religiozne, moralne, pravne, politične, estetične (športne - dodal R. V.) itn. - zagotovljena je s tem, da so podrejeni vladajoči ideologiji." Lahko torej rečemo, da je športna ideologija (šport) postala hkrati tudi konstitutivni element ideološkega aparata države. Ukvarjanje s športom, ki ga država v zadnjih letih oz. desetletjih tako patetično izpostavlja, dobi v ideološkem diskurzu a priori oblastno-nadzorovalno obeležje.

Videti je, da se nobena od dosedanjih socioloških raziskav problematike športa ni lotila z ideološkega gledišča, kar je, zaradi očitnega ideološkega obeležja športa, nerazumljivo. Očitnost pa vendarle nima takšnega obeležja, da bi bilo vsakemu opazovalcu jasno, kaj se dogaja v ozadju takega družbenega fenomena. Šele Foucault je skozi zgodovinsko analizo nekaterih institucij (norišnic, bolnic, vojašnic, kaznilnic, šol...), razkrinkal nekatere oblastne paradigme in mehanizme na tak teoretski način, da lahko izpeljemo teoretski transfer tudi na nekatere moderne (kulturne) institucije. Zaradi foucaultovskega diskurza postane šport ideološko analizabilen.

⁵ Država oz. državno v našem primeru, pomeni vlado ('Government') oz. vladno politiko z ideološkimi učinki v smislu, ki ga je Foucault razlagal v delu svojih predavanj (Subjekt in oblast - Zakaj proučevati oblast: vprašanje subjekta); - M. Foucault: Vednost - oblast - subjekt, Krt, 1j. 1991 (str. 114, 117).

⁶ Razen na strani 51 v Althusser, Balibar, Macherey, Pecheux: Ideologija in estetski učinek, CZ 1j 1980.

V tej luči ne dobijo drugačnih obeležij samo sokolske vaje iz prejšnjega stoletja. Šport kot družbeni fenomen današnjega časa se pokaže v povsem novi teoretski perspektivi. Tako kot človekovo delo ni nastalo zato, da bi bili ljudje lahko s tem nadzorovani, tako tudi šport ni nastal zato, da bi se ljudi nadzorovalo. Foucault trdi, da ima 'delo' za norce, zapornike in otroke predvsem disciplinatorno vrednost in dodaja: "Delo ima vedno trojno funkcijo: produktivno, simbolno in dresurno funkcijo, skratka disciplino." V tem kontekstu lahko tudi za šport v določeni meri trdimo, da ima "športanje" kot delo ob vseh drugih funkcijah tudi nadzorovalno-regulativno funkcijo. Tisto, kar je za naš diskurz bistveno je, da nadzorovanje, discipliniranje in reguliranje v športu gledamo kot *učinek oz. posledico*. Videti je (to pa se da tudi dokazati), da je ideološki sklop učinkov *postranska bistvena posledica* "športanja" občestva, ki jo država z veliko naklonjenostjo izkorišča.

V tem trenutku smo seveda izpostavili vprašanje oblasti kot ideološkega generatorja nadzorovalno-regulativnih praks, ki so v današnji (vsaki) državi evidentne. Medtem ko je Foucault skozi *interpelacijo individuov v subjekte* natančno razčlenil in analiziral fenomen oblasti in oblastnih razmerij v srednjeveških državah, so današnje oblastne prakse precej drugačne od srednjeveških. Foucault je izpostavljal oblike odpora proti različnim oblikam oblasti. Danes pa se velja osredotočati na dejstvo, da do odporov proti oblasti sploh ne prihaja. Ljudje so postali krotki in obvladani brez posebnih represivnih aparatov kot so vojska, policija, pravo. Da je to mogoče in celo razvojno logično, nam je lahko jasno skozi Althusserjeve diskurze o ideologiji. Foucaulta vseskozi zanimajo nasprotja med oblastjo in obvladanim občestvom. Osredotoča se na oblastne učinke nad katerimi obvladani ne bi smeli biti zadovoljni. Nas pa bolj zanimajo oblastni učinki skozi ideološko torturo, nad katero se občestvo ne pritožuje, ker se oblastnih razmerij niti ne zaveda. Govorimo torej o grozljivosti ideološkega učinka, ko se podložniki ne zavedajo svojega podložništva. Ko Foucault izpostavlja *boj* proti oblastnim razmerjem, je boj proti oblasti, ki subjektom ponuja ugodja, *nelogičen*. Interpelacija subjektov v subjekte-bojevnike (revolucionarje) je nelogično početje. Nihče se seveda ne bori proti ljubljeni instituciji, kar današnja država kot oblastni aparat nedvomno je. Ideološka tortura je tako subvertna in prefinjena, da jo občestvo niti ne prepozna kot (nad)vladarja-sovražnika proti kateremu se velja boriti. Foucault poudarja, da danes subjekti še zdaleč niso svobodni, temveč so še kako podvrženi in ujeti v različna oblastna razmerja. Videti pa je, da oblastna razmerje ne interferirajo z načelom ugodja v negativnem smislu, temveč je prisoten nek usoden sinergizem po načelu "jaz tebi (užitek), ti meni (oblast)". Če za srednjeveško državo kot politično oblast lahko trdimo, da individue ignorira in skrbi prevsem za interese in privilegije celote oz. nekega "nadrazreda" skupine državljanov, pa v moderni državi to ni tako. Pri nas vlada *svoboda* in *svobodna misel*, ki pa je, in to moramo eksplicitno izpostaviti, vselej (ideološko) izmaličena.

Freudovski diskurz bi lahko v tem trenutku obrnili v smer vloge moralnega Nadjaza, ko človek ni bil več "invalidsko" ujet v spone živalskega Onega, temveč je kompromitorni Jaz moral vsaj malo poslušati zahteve Nadjaza, ki so se nagibale v smer "človekovih pravic". T.i. "nadrazred", ki ga je predstavljala peščica državljanov na oblasti oz. z oblastjo (država), je postajal vse bolj usmiljen do svojih podlož-

nikov. Obogatitev foucaultovskega diskurza s tovrstnimi psihoanalitskimi replikami, bi lahko predstavljala epistemološko novost, ki bi jo veljalo teoretsko gojiti v tistih konceptualnih zagatah, v katerih se znajde vsak teoretik idoloških praks... Skozi branje Foucaulta dobimo vtis, da cilja ravno na topiko Jaz - Nadjaz - Ono, ko vpelje koncept *pastoralne oblasti*. Kodeks krščanske etike sicer bazira na odrešenju v t.i. onostranstvu - drugem svetu. Toda krščanska etika "dvojne morale" vendarle postane posledično vsaj kanček bolj prijazna do svojih vernikov. Konec koncev verniki ljubijo Boga in Bog jim pomaga (kako, vedo (si interpretirajo) samo oni). "Nadjazizacija" srednjeveškega življenja je evidentna tudi skozi oblastne mehanizme v 18. stoletju. Foucault trdi, da policijskega aparata niso uvedli le za vzdrževanje reda in miru, niti ne v pomoč vladajočemu sloju v boju proti notranjim in zunanjim sovražnikom, temveč za zagotavljanje preskrbe s hrano, higijene in različnih standardov. Vse to je bilo sicer navezano na trgovino in obrt ter nanju vezan profit, toda "nadjazizacija" oblastnih praks je več kot očitna. Pri tem procesu je pomemben energetski sinergizem (Nadajza in Onega), ki je okreplejno pomagal počlovečiti oblastna razmerja, kar se v veliki meri reflektira tudi v modernih oblastnih (ideoloških) paradigmah (npr. skrb za zdravje, šport za zdravje...)

Zato je potrebno vsakršno komunikacijo med dvema partnerjema vselej analizirati z vidika oblastno-razmernih učinkov. Naj si bodo razmerja še tako etično-moralna in dobrohotna (zdravnik - pacient, šaman - "domorodec", trgovec - potrošnik, dobrotnik (Rdeči križ, Karitas) - revež...) bodo *vselej* producirala učinke oblasti. Zato je razmerje med državo in športom oblastno in to skozi ideološki mehanizem nadzorovanja, reguliranja, discipliniranja... Vendar šport za razliko od šole nima korenin v temeljih družbenega nadzora, temveč se je šport "prislinil" državi in država ga je (najprej nerada, pozneje pa z veseljem) vzela za svojega. Podobno zgodovinsko etiologijo ima kultura oz. umetnost. Epistemološki diskurz aludira neko paradigmatsko strukturo. Mogoče se s tega vidika šport in umetnost dopolnjujeta. Če se subjekt izmuzne športu, ga skoraj zagotovo "zgrabi" umetnost ali kak drug ideološki konstrukt sodobne kulture. Da subjekt uhaja nadzoru, je znana oblastno-ideološka "anomalija", ki tare državo kot oblastni aparat že od 16. stoletja dalje. Nenadzorljivost je fenomen, ki ga država poskuša obvladati s paleto užitkov, ki so danes podarjeni "svobodnemu" občestvu v uporabo. Kot pravi Foucault: "Oblast se izvaja le nad *svobodnimi* subjekti in le toliko, kolikor so svobodni". Izmuzljivost subjekta ideološkim paradigmam zato zahteva totalitarni ideološki pristop, ki ga konec koncev eventualno lahko dopolni tudi represivni aparat (vojska, policija, pravo...).

Da je nadzor duš oz. teles možen le skozi neko svobodno "delovanje", je postalo jasno že v prvih oblastnih praksah. Delovanje je predpogoj oblasti. Tako kot se oblast vzpostavlja skozi delovanje, tako se tudi individui interpelirajo v subjekte občestva le skozi "delovanje". Oblast ne deluje na individue, temveč le na subjekte, ki nekaj delajo: "delovanje na delovanje". Ko je subjekt "zamoten" z delovanjem, mu je na ta način praktično odvzeta možnost za intervencijo v oblastno razmerje. Delovanje, ki simpatizira in sinergira z načelom ugodja, je toliko bolj ideološko učinkovito, kolikor večja je energetska investicija v smer užitka. Če je subjekt, nad katerim se izvaja oblast, prepoznan kot subjekt, ki deluje (se ukvarja s športom,

gleda šport oz. je s športom kako drugače (pre)okupiran - zamoten), je skozi delovanje že tudi obvladan, discipliniran, nadzorovan, reguliran, krotek... - in on, subjekt, se svoje obvladanosti niti ne zaveda oz. ga to sploh ne zanima.⁷ Foucault zato povsem pravilno ugotavlja, da termin vladati pomeni "strukturirati polje možnega delovanja drugih", in hkrati vselej že pomeni *obvladati* - nadzorovati, krotiti, regulirati, disciplinirati...

Analiza oblastnih razmerij dobi svoj pravi pomen šele z uvedbo pojma institucije. Teorija ideoloških mehanizmov je po Durkheimu hkrati teorija institucije - in videti je, da to posredno zagovarja tudi Foucault (in Althusser). Po Foucaultu je institucija "privilegirana točka opazovanja" oblastnih razmerij, ki "privede do točke največje učinkovitosti". Skozi analizo oblastnega aparata (države) kot institucije si lahko obetamo "prvi približek oblik in logike elementarnih mehanizmov oblastnih razmerij". Foucault nas svari, da oblastnih razmerij ne smemo analizirati z vidika oblasti kot institucije, saj se nam kaj hitro lahko zgodi, da bomo "oblast pojasnjevali z oblastjo". Psihoanaliza nas uči, da se na vsak sistem lahko gleda s točke, od koder je videti popoln - to je kraj točke subjekta (v našem primeru institucije). Racionalizacija kot ego-obrambni mehanizem to seveda vselej omogoča. Takšne in podobne topike pogosto sprejmejo lažno za resnično. Subjekt (institucija) mora zato vselej zapustiti diskurz. Videti je, da postane analizabilnost neke oblastne institucije precej večja ravno skozi analizo oblastnih razmerij in ne obratno (Foucault 1991, 15).

Šport kot ideološko sredstvo in tehnologija nadzorovanja državnega oblastnega aparata

Leta 1708 je italijanski filozof G. Vico v svojem delu *Spis o retoriki* opravičeval svojo kritično nastrojenost do nekaterih takratnih avtoritet. Tudi naši diskurzi so na videz kritični, čeprav ne gre za klasično kritiko. Nas zanima predvsem teorija ideologije. Moto: "Študije se začnejo s kritiko," za nas drži le toliko, kolikor teorija razgalja namere avtorjev nekaterih ideoloških programov, ki se v svojem ustvarjalnem in dobronamernem zagonu niso zavedali, kako totalni so njihovi nadzorovalno-ideološki koncepti. Skozi teorijo se kritika samostojno naslavlja na tiste retorike, ki bi svojo dosedanjo raziskovalno dejavnost lahko razširili tudi na ideološke povezave športa in države, pa tega niso spoznali. Naš diskurz se bo omejil na tiste segmente, v katerih se snovalci predlogov vladnih dokumentov o športu in za šport niso dovolj natančno zavedali nadzorovalno-regulativnih funkcij športa.

V juniju 1997 je Ministrstvo za šolstvo in šport izdalo publikacijo (knjigo) z naslovom: *Šport v Sloveniji 92-96*. Knjiga ob elaboratu *Šport v republiki Sloveniji - dileme in perspektive*⁸ iz leta 1991 oz. 1995 služi kot nekakšna športna deklaracija

⁷ Zato tudi govorimo o subjektih in ne o ljudeh oz. individuih. Subjekt ima etimološko dvojen pomen: subjekt je podložen in hrati avtonomen (Subjekt in oblast - Zakaj proučevati oblast: vprašanje subjekta), M. Foucault: *Vednost - oblast - subjekt*, Krt, Lj. 1991 (str. 106 in 119).

⁸ Elaborat v obliki knjige z naslovom *Šport v republiki Sloveniji - dileme in perspektive*, ki ga je MŠŠ elaboriralo od aprila 1991, izdalo pa maja 1995, je bil v prvi vrsti namenjen poslancem v državnem zboru, ki naj bi sprejeli zakon o športu in nacionalni program športa v Sloveniji.

oz. manifest, ki naj bi skupaj z omenjenim elaboratom in z zakonom o športu ter nacionalnim programom športa v Sloveniji tvorila razvojne smernice športa v naši državi. Po krajšem uvodniku na strani osem zasledimo tudi prvi "krepki" (bold) tisk, kjer država manifestativno razglša:

"Namen države je povečati število tistih, ki se redno organizirano ali neorganizirano ukvarjajo s športom zaradi zdravja, dobrega počutja, druženja ali osebne uveljavitve. Država to uresničuje predvsem:

- *z izobraževanjem profesionalnih in amaterskih strokovnih kadrov;*
- *z zagotovitvijo gradnje športnih objektov in druge infrastrukture, z ohranitvijo naravnega in z racionalizacijo grajenega športnega prostora;*
- *s skrbjo za športno in učno uspešnost nadarjenih za šport;*
- *s podporo vrhunski športni ustvarjalnosti;*
- *z razvojem športne stroke in znanosti;*
- *z redno šolsko in zunajšolsko dejavnostjo otrok in mladine;*
- *s povečanjem števila aktivno zaposlenih v športu;*
- *s povečanjem proizvodnje in prodaje športnih izdelkov in storitev;*

Uvodoma si sposodimo Lacanov "Che vuoi?" ("To rečeš, toda kaj s tem misliš?") Kaj nam avtorji⁹ teh besed v resnici sporočajo? Teorizacija problema športa kot (sredstva) ideološkega aparata države v trenutku obrne diskurz v foucaultovsko smer. To pomeni, da v *splošno teorijo družbenosti* a priori sprejmemo Foucaultev premik v koncipiranju vprašanja oblasti. Osredotočimo se ravno na tisto, kar se v športu ne kaže kot politično. V *Nadzorovanju in kaznovanju* se je Foucault lotil temeljite *teorizacije problema oblasti*.¹⁰ Res je, da se je Foucault osredotočal na srednjeveške ideološke paradigme, vendar se analogija z današnjimi "sredstvi za obvladovanje in nadzorovanje ljudi" ponuja sama. Močnik o Foucaultovi teoriji družbenosti pravi: *"Ta teorija mora zato oblasti postaviti v nasprotje nekaj, kar ta oblast zatira, tlači, nad čemer gospoduje - in kar se oblasti tudi upira. Ni težko opaziti, da je prav v tem interes klasičnih, kakor tudi post-strukturalističnih teorij oblasti, kot nečem, kar 'zatira', 'tlači': gre pač za politično militantno tendenco, ki hoče s svojo teorizacijo določiti oporišče za uporniško, proti-oblastno radikalno akcijo. Tisto, kar oblast "zatira" - in kar komplementarno - lahko rabi za oporišče upornega (ali revolucionarnega) delovanja, je prosta libidinalna energija, so spontani telesni goni in impulzi ali kaj podobnega. Oblast seveda ne more delovati na spontano telesno gonskost, kar nepovedno, pač pa potrebuje tako rekoč zaveznika v libidinalnem telesu samem: ta zaveznik represije v samem telesu je samemu sebi identični subjekt kot instanca zatora libidinalnih impulzov. Kot zavestni, zavedajoči se, subjekt tako postavlja v osišče spopad med spontano gonskostjo energije in zatiralsko oblastjo, je mogoče usmerjenost tega konfliktnega razmerja poljubno obračati okoli subjektnega tečaja: Ni nujno, da je subjekt*

⁹ Avtorji knjige, ki jo je izdalo Ministrstvo za šolstvo in šport in ima naslov *Šport v Sloveniji 92-96* so: dr. Jaka Bednarik, Duša Cankar, Katja Irgolič, mag. Ivan Kondrič, mag. Marjeta Kovač, Metka Kržišnik, dr. Janko Strel (vodja projekta - državni sekretar MŠŠ), Marko Terškan, Janez Urbanc, Zoran Verovnik.

¹⁰ *Spremna beseda R. Močnika v M. Foucault: Nadzorovanje in kaznovanje, DE, Lj. 1984, (str. 311).*

zaveznik oblasti - odnos lahko tudi obrnemo in rečemo, da so zatiralske oblastne institucije zaveznik, ki se ga sebi-identični subjekt zavestnega nadzora ustvarili v svojem boju proti libidu."¹¹

Medtem ko so se oblastni nadzorovalni mehanizmi še na začetku tega stoletja osredotočili na t.i. "nadzor užitka", pa je videti, da se ti mehanizmi s tem problemom vse manj ukvarjajo. Ne bi se veliko motili, če bi trdili, da se je v konservativnih krogih še sredi tega stoletja šport uporabljalo kot sredstvo za odvrčanje mladih od masturbacije in onanije. V zadnjih desetletjih pa so ljudje v sinergiji z oblastjo osveščeni do te mere, da otroke ne silijo v šport zato, da bi jih kasneje kot najstnike odvrnili od seksualnosti, temveč ima šport s tega vidika povsem drugačna obeležja. Če Reichovo trditev, da ljudje (in država) silijo otroke v šport zato, da jim bo le-ta pregnal misel na masturbacijo, jemljemo resno, moramo vendarle vedeti, da so se ideološke paradigme vezane na šport v zadnjih desetletjih dokaj spremenile. Res da šport še vedno predstavlja (sublimiran) derivat libida, vendar ima sublimacija druga obeležja kot pred razcvetom športa (po l. 1960).

Teoretski transfer, od foucaultovskega srednjeveškega "nadzorovanja" do modernih nadzorovalnih praks in teorij, je epistemološka zakonitost, ki predstavlja vir analogij z današnjim družbenim trenutkom. Althusser je na to eksplicitno opozoril in med kulturni ideološki aparat države (ob umetnosti) uvrstil tudi šport (Althusser, Balibar, Macherey, Pecheux 1980, 51). Zato na šport in državo (v mislih imamo predvsem zakon o športu in nacionalni program športa v Sloveniji ter šolski kurikulum) ne moremo gledati mimo optike *nadzorovanja*. Da je to tako, nas opozarja tekst omenjene publikacije. Logika Lacanovega "Che Vouï?" nas opozarja, da se za "krepkim" tekstom skriva namera - in ta namera je ideološka.

V tem spisu ne bomo posebej osredotočili na *koncept kastracije*, ki ga s Freudovo pomočjo lahko legitimno vpeljemo v ideološki diskurz. Reči pa moramo, da je v psihoanalitskem diskurzu *kastracija prepoznana kot mesto, okrog katerega se strukturirajo družbeni fenomeni* - v našem primeru šport. Vdor nezavednega in kastracije v epistemološki diskurz je po Freudu postal teoretska nujnost, ki se ji nikakor ne velja odrekati.

"*Namen države je...*" nam eksplicitno dokazuje, da ima država v mislih neko *namero kot vzrok dokumenta*, ki preči polje njenega občestva. Država je tista, ki ima 'namero', v kateri sta aktivna člena prvenstveno človek-državljan-športnik kot *objekt namere* in aktivnost - šport kot sredstvo realizacije namere. 'Država' pa v tem primeru predstavlja *oblastno institucijo*, ki ima korist od te (svoje) namere.

"*...povečati število tistih, ...*" nam zopet izpostavlja občestvo, nad katerim bo izvajana regulacija z vsemi derivati nadzora in urejanja. Jasno je, da gre pri državi za namero, ki mora tangirati veliko število ljudi-državljanov-športnikov - število mora biti 'povečano'.

"*..., ki se redno organizirano ali neorganizirano ukvarjajo s športom...*" nam eksplicitno izpostavlja *šport kot sredstvo in tehnologijo nadzora kot namero države*. Državi je konec koncev vseeno ali se občestvo "zamoti" s športom 'organizirano'

¹¹ Spremna beseda R. Močnika v M. Foucault: *Nadzorovanje in kaznovanje*, DE, l.j. 1984, (str. 313).

ali pa 'neorganizirano'. Za državo je pomembna permanentnost - 'rednost' v "zamotenju" občestva. Ko je država ugotovila, da se "ukvarjanje s športom" ne da regulirati zgolj z organiziranimi oblikami športa (v tem primeru je bolje reči športne rekreacije, saj je ta odsek "krepkega" tiska naslovljen ravno na rekreativno populacijo), se je sprijaznila tudi z 'neorganiziranimi' oblikami - po zakonu "bolje nekaj, kakor nič".

"... zaradi zdravja, dobrega počutja, druženja ali osebne uveljavitve. ..." Ta del teksta kot sporočila, ki poleg manifestnosti sporočenega, nosi tudi latentnost, nas opozarja, da država poseduje tudi teorijo o vzroku "športanja" (ali je ta teorija prava, nas v tem trenutku še ne zanima). Strokovni (ideološki) team, ki je za državo sestavljal razvojne koncepte, se je sofisticirano ali pa iz nevednosti skliceval na zgoraj omenjene motive, ki so na manifestnem nivoju v psihologiji športa že dalj časa poznani. Analiza frekvenc odgovorov v zadnjih raziskavah eksplicitno (iz)postavlja motiv zdravja v športni motiviki (predvsem v segmentu rekreacije) na prvo mesto v paleti motivov, ki jih športniki navajajo v svojih anketah in intervjujih. Toda psihoanalitske teorije motivacije teh zavestno izraženih manifestnih motivov ne jemljejo tako resno. Znano je, da je konstitutivna iluzornost ideje o avtonomnosti zavesti in Jaza, kriva za takšno, bolje rečeno kakršnokoli zavestno sodbo o vzrokih svojega početja. Iluzija, da se ljudje s športom ukvarjajo zaradi zdravja, je "prva trdnjava, ki jo mora napasti" teoretični psihoanalitski diskurz, če se želimo dokopati do resnice o športu in resnice o ideoloških praksah, ki so vezane na šport.

V nadaljevanju "krepkega" *manifesta* je zopet evidentno, da je država kot oblastna institucija tista, ki ima za svoje ideološke namere pripravljena tudi sredstva in tehnologije: "*Država to uresničuje predvsem z: ...*"

"z izobraževanjem profesionalnih in amaterskih strokovnih kadrov;" - Prva instanca, ki po definiciji opravlja nadzor v imenu države je človek. Ta paradigma je znana iz celotne človeške zgodovine in jo je Foucault izjemno dobro predstavil v kontekstu Panoptikoma (Foucault 1984a; Foucault 1991b, 41-55). Strokovni učiteljski oz. trenerski kader (amaterski in profesionalni) je tisti, ki bo v latentnem imenu države izvajal nadzor nad športnimi dogajanja (v Sloveniji). Ta "kader pa mora biti izobražen". Da je osrednja športno-strokovna izobraževalna institucija Fakulteta za šport, na kateri se (mimogrede povedano) v nobenem od učnih predmetov ne osvetljujejo državni ideološki mehanizmi, ni treba posebej poudarjati. Sicer pa je nadzorovanje izobraževalnih institucij in polja vednosti že staro sredstvo ideološkega nadzora države (Salecl 1991; Apple 1992). Res je, da si država želi strokovnosti tudi zato, da ne bi bila trenerjeva početja s športniki sizifova. Država si vendarle (ob nadzorovanju) želi tudi vrhunskih športnih rezultatov, s katerimi dokazuje svojo moč, upravičenost družbenega sistema in uspešnost v politiki vodenja svojega naroda.

Druga instanca oz. sredstvo državnega nadzora so športni objekti oz. prostor-mesto nadzora. Tudi kadar nadzor nad množico ni zagotovljen preko strokovnega kadra, mora nadzorovanje potekati samodejno - "*z zagotovitvijo gradnje športnih objektov in druge infrastrukture, z ohranitvijo naravnega in z racionalizacijo grajenega športnega prostora;*" Urejeni, kvalitetni in predvsem številčni športni objek-

ti imajo v nadzorovalni in disciplinarni ideologiji privilegiran status. Z natančno lociranimi športnimi objekti (pokritimi in t.i. odkritimi - objekti na prostem) se vselej ve, kje se nahaja mladina oz. celotno športno občestvo.¹² Zanimivo je, da država skrbi tudi za infrastrukturo, ki športne objekte ljudem še bolj približa. Tako postane "ukvarjanje s športom" v sinergiji s "skrbjo za zdravje" eden vodilnih državnih ideoloških mehanizmov reguliranja, discipliniranja in nadzorovanja.

"s skrbjo za športno in učno uspešnost nadarjenih za šport;" - S tovrstno 'skrbjo' se državi poleg nadzora obeta tudi "renomejski" (bahavi) učinek nje same kot političnega organa-institucije. Uspešnost športnikov naj bi bila po določeni logiki tudi refleksija uspešnosti države oz. vladne politike. Zato je logično, da državo 'skrbi' ali bodo njeni športniki dovolj uspešni v mednarodnem merilu. Jasno je, da se pri tem država osredotoča na otroško in mladinsko populacijo in išče med njimi talente. Ko jih najde, jih s športom "začara", ko pa ti nadarjeni potenciali preidejo v t.i. člansko konkurenco, pa se država skrivnostno umakne - saj ve, da je mladostnik že ujet v športno željo in da se bo s športom "zabaval" še naprej, četudi državne "pomoči" ne bo več.¹³ Tovrstno izkoriščanje (športnega) užitka je temeljni zaveznik sodobnih ideoloških praks.¹⁴

"s podporo vrhunski športni ustvarjalnosti;" - Ko smo ob zgornji interpretaciji poudarili, da se 'država skrivnostno umakne' iz finančnega aparata in se sklicuje na sponzorski potencial gospodarstva, moramo ob tej "krepki" deklaraciji poudariti, da država res oz. le delno finančno podpira 'vrhunsko športno ustvarjalnost'. Moralne podpore je vrhunski šport deležen na vsej fronti. Toda finančna sistem-ska pomoč iz proračunskih sredstev je izjemno okrnjena.¹⁵ Zato si država pomaga z raznimi fundacijami in loterijskimi sredstvi.¹⁶

Seveda je razkol med diktati države in športniki oz. njihovimi zastopniki (funkcionarji, trenerji) konstitutiven. Športniki si želijo, in si na vse pretege prizadevajo, da bi "država financirala njihove užitke". Medtem, ko si še nekako dajo

¹² Preko urejenih športnih površin se večja možnost getoizacije določene strukture (športne) populacije. Eklatanten primer se je marsikje po Sloveniji dogajal v času begunskih navalov iz vojnih območij razpadle Jugoslavije. Begunska mladina je bila resnično "ukročena" le na športnih igriščih. Športni užitki, ki so jim bili ponujeni, so preko načela ugodja obvladovali socialno-nacionalne "bombe", ki bi spričo neznanosti neugodja projektivno eksplodirale in se odražale v kriminalu in drugih družbeno nezaželenih dejavnostih.

¹³ S tega vidika postajata zakon o športu in nacionalni program športa (in vsi njuni predhodni delovni osnutki, s katerimi so bili športniki tako nezadovoljni) logična: "Programi članskih ekip oz. športnikov, ki nastopajo na uradnih državnih tekmovanjih; v ekipnih športih v prvi državni ligi, v ostalih športih udeleženci državnih prvenstev ... se financirajo iz sponzorskih in lastnih virov" in ne iz državnega oz. občinskega proračuna.

¹⁴ Položaj v kulturi oz. umetnosti je na nek način analogen, le da je sredstvo drugo; npr. glasba, slikarstvo, gledališče, film...

¹⁵ Omejenost državnega proračuna državi onemogoča totalen ideološki nadzor, saj ne more financirati vseh užitkov, ki si jih zahoče občestvo, četudi je država še posebej navdušena nad vsesplošnim (obvladovanim) "športanjem" svojih državljanov. Omejenost finančnega obvladovanje športnih apetitov je razvidna iz javnih razpisov, ki jih Republika Slovenija (preko ministrstev) razpisuje vsako leto. (glej Uradni list RS št. 70 - 6. XII. 1996, str. 5023-5024).

¹⁶ V juniju 1997 je Državni zbor sprejel zakon o lastninskem publikovanju Loterije Slovenije, v katerem so potrjena sredstva fundacije za financiranje športnih organizacij.

dopovedati, da proračunskega denarja za njih ni toliko kot za šport otrok in mladine, pa so veliko bolj zahtevni do drugih virov financiranja (npr. Podarim-dobim, Fundacija za šport...). Njihova zahteva po denarju, ki ga posredno dejansko zagotavljajo oni - športniki, saj ljudje srečke oz. kartice kupujejo zaradi njihovih tekmovalnih uspehov, je povsem legitimna. Toda država se vnovič izpostavlja kot ideološka institucija, ki regulira oblastna razmerja po svoji volji in logiki. Neizprosnost je z obvladovalno-oblastnega vidika logična. Država želi imeti "škarje in platno" tudi tam, kjer bi se po logiki občestva (t.i. civilna logika) kompetence morale prenehati - vendar se ne.¹⁷

"z razvojem športne stroke in znanosti;" - Da država skrbi za strokovni kader, je enkrat že deklarirano. Da pa to želi početi v okviru stroke, pa je povsem logično. Ali stroka in znanost res sledita razvoju športa, je v tem kontekstu irelevantno. Videti je, da je v kontekstu problema pomemben predvsem nadzor. Stroka in znanost sta na nek način atributa nekega dogajanja, v tem primeru športa. Država ne želi nobenega stihijskega početja, ki bi se lahko sprevrglo (če ne bi bilo strokovno in znanstveno) v sizifovo delo. Država ima, kot smo že poudarili, poleg nadzorovalne koristi, od športa še nekaj drugih (predvsem gre za uveljavljanje države kot politične institucije).

"z redno šolsko in zunajšolsko dejavnostjo otrok in mladine;" - Povsem jasno je, da se država mora osredotočiti na populacijo, ki je najbolj labilna in kritična. To so otroci in mladina. Osrednja nadzorovalna in regulativna institucija je, kot smo že rekli, šola. Medtem ko se država ne zanaša le na klube, v katerih primarno domuje šport, se država poskuša zavarovati tudi s šolo - v primeru, če bi klubska dejavnost, ki ni državno vodena (in zato lahko zamre), usahnila. To "zavarovanje" je z ideološkega vidika povsem korektno in logično. Mnogo teritorialnih celot, na katerih živijo državljani nima dovolj športnih klubov oz. društev, zato šole še vedno stojijo v rezervi in prevzemajo vodilno vlogo in kontinuiteto "vcepljanja" športa v vrednostni sistem otrok in mladine. (Tukaj ima bistveno vlogo učni načrt oz. kurikulum - še bolj pa t.i. prikriti kurikulum)

"s povečanjem števila aktivno zaposlenih v športu;" - Da je človeški faktor najpomembnejši člen nadzora množic, smo nakazali že v enem od zgornjih odstavkov. Profesionalizacija strokovnega kadra (trenerjev) je ena od glavnih nalog države, saj bo s tem učinek dvojen. Po eni strani je zagotovljena večja učinkovitost nadzora in regulacije športa željnih množic, po drugi strani pa je večja tudi strokovnost samega trenajnega procesa, ki producira vrhunške športnike, konkurenčne na mednarodni športni sceni, kar državi kot oblastni in bahavi instituciji še posebno ustreza.

"s povečanjem proizvodnje in prodaje športnih izdelkov in storitev;" - Vloga športa v družbenih dogajanjih skozi zadnja desetletja postaja vse večja. Industrija, ki je vezana na šport, je po profitabilnosti prišla pred avtomobilsko industrijo.¹⁸ Zato država natančno ve, da je šport zakladnica gospodarsko-finančnih transakcij - in to

¹⁷ Revolt l.i. civilne sfere (OKS-ZŠZ) je povsem upravičen. Sestava v juliju 97 ustanovljenega Sveta fundacije je bila namreč imenovan s strani Državnega zbora (oblastnega organa).

¹⁸ Potrebno je omeniti, da je avtomobilska industrija preko auto-moto športa posredno vezana na šport.

izkorišča. Toliko denarja kot ga ljudje namenijo za šport, ga verjetno namenijo za redkokatero drugo dejavnost ali hobi. Rezerve pa je še vedno toliko, da si država tudi v prihodnje obeta priliv sredstev, predvsem preko svoje davčne politike. Obenem pa si tudi želi, da bi ljudje šport spoznali kot profitno dejavnost. Športna ponudba se lahko poveča ravno na račun malih podjetnikov in zasebnih športnorekreativnih centrov (fitness, tenis, biljard, aerobika...). S povečano ponudbo pa bo tudi preokupiranost ljudi s športom večja, kar zopet sodi v kontekst nadzorovanja in reguliranja.

V zvezi s tem je zanimiv predvsem naslednji tekst, ki je v omenjeni brošuri Ministrstva za šolstvo in šport zapisan s "krepkim" tiskom:

"Namen zasebnikov je povečati število porabnikov športnih storitev in izdelkov zaradi gmotnih učinkov in dobička. To poskušajo doseči predvsem:"

- *"s promocijo zdravja, lepote, vzdržljivosti, sposobnosti ter mladosti porabnikov in doseganjem odličnosti pri športnih znanjih;"*

- *"s ponudbo športnih programov za različne skupine ljudi;"*

- *"z zaposlovanjem družinskih članov"*

- *"z investicijami v športno infrastrukturo in zaposlovanjem strokovnega kadra;"*

- *"s prodajo športne opreme in drugih spremljajočih tržno zanimivih izdelkov:"*

Ponavadi se v takih diskurzih s težavo odkrivajo ideološke logike, mehanizmi in paradigme.. Videti pa je, da se na področju športa niti pretirano ne skrivajo nadzorovalne in regulatorne namere. Iz zgornjega teksta je jasno, da je intenca države usmerjena k množičnosti. Sekundarnosti razloga ('gmotni učinek in dobiček'), zaradi katerega naj bi zasebniki povečali število porabnikov športnih storitev, verjetno ni potrebno posebej izpostavljati. Skozi optiko ideološkega diskurza je bolj primarna množičnost oz. 'povečanje števila porabnikov športnih storitev', kot pa 'gmotni učinek in dobiček'. Promocija zdravega načina življenja, skrb za zdravje, glorifikacija lepote telesa, mladosti, športnosti, vzdržljivosti, motoričnih sposobnosti so sredstva oblastnih tehnologij ideoloških mehanizmov in paradig, ki disciplinirajo telo.

Jasno je, da država vedno dvomi v učinkovitost svojih nadzorovalnih in regulativnih mehanizmov, zato si sposoja tudi sredstva, ki originalno niso njena. V to jo napeljuje izmuzljivost in nenadzorljivost subjekta, o kateri smo že govorili. Tako kot si država sposoja zasebne športne usluge, ki jih vtke v svoje ideološke mehanizme, tako si tudi poskuša pomagati s t.i. društveno aktivnostjo. Ob tem pa je potrebno izpostaviti dilemo o upravičenosti, da država diktira in deklarira celostno podobo nekega športnega manifesta. Manifest kot izjava nima istega učinka z menjavo izjavljalnih pozicij. Če takšno deklaracijo objavi institucija t.i. civilne sfere (npr. Olimpijski komite Slovenije - Združenje športnih zvez - OKS-ZŠZ), ki med drugim predstavlja tudi društveno sfero, ima vsebina sporočila bistveno drugačno

ideološko obeležje. Navezava na relacijo izjava : izjavljalna pozicija je analogna relaciji družba : družbena pozicija.

Društvena športna dogajanja so nekaj časa polzela iz rok oblastnih mehanizmov, vendar se država vselej hitro znajde v poplavi novih organizacij užitek. Subverzija v društvena dogajanja kaže, da nadzorovalne ambicije niso obšle športnih klubov (društev).

"Namen društvenega športa je povečati število članstva v društvih in klubih zaradi zadovoljevanja njihovih interesov in potreb po športnem udejstvovanju in uveljavitvi. Ta namen poskuša uresničiti med drugim:

- "s prostovoljnimi delom;"
- "s pridobivanjem finančnih sredstev iz javnih financ, od donatorjev, sponzorjev in iz družinskih proračunov;"
- "z medijsko odzivnostjo"
- "s privabljanjem čim večjega števila gledalcev na športne spektakle;"
- "s promocijo športa, športnikov, trenerjev in funkcionarjev;"
- "s pridobivanjem in ohranjanjem društvene lastnine;"
- "z zaslužkom v športu;"

Ambicija, ki jo država izkazuje s tem, ko svoje kompetence razširja na civilno sfero, je smela in včasih nevdržna ravno za te društveno-civilne ustanove kot institucije. Revolt le-teh je konstitutivna nujnost medsebojnih relacij.¹⁹ Po svoje je paradoksalno to, da država poskuša diktirati društveno delo s tem, da društvom vsiljuje 'namen' delovanja, ki naj bi bil po sugeriranju države predvsem množičnost ('povečati število članstva v društvih'). Država²⁰ se ob tem ne zaveda, da so društva sicer res ustanovljena po državnem zakonu o društvih²¹, vendar tam ni opredeljeno, da mora biti namen društva množičnost.²² V zvezi z množičnostjo je paradoksalna tudi sugestija, da naj društva poskušajo povečati svojo množičnost s privabljanjem čim večjega števila gledalcev na *športne spektakle*. Jasno je, da država želi občestvu ponuditi športne spektakle, ki so se že v zgodovini pokazali kot idealno sredstvo nadzora in (pre)usmerjanja viška energije. Spektakel je sredstvo discipliniranja množic.²³ Občestvo si "kruha in iger" (beri užitek) dejansko želi. Ob tem je še enkrat evidentna epistemološka zakonitost oblastnih mehanizmov, ki bazirajo na t.i. *vzajemnosti užitek*, medtem, ko je bilo za oblastna razmerja v zgodovini značilno t.i. *zavidanje užitka*, ki se je skozi mehanizme oblasti odrazilo v t.i. *kontroli užitka*.

¹⁹ V Sloveniji je v zadnjih letih revolt evidenten na relaciji Ministrstvo za šolstvo in šport kot predstavnik države in Olimpijski komite Slovenije-Združenje športnih zvez kot predstavnik civilne sfere, ki ima svojo lastno športno ideologijo, ki se "tepe" z državno-oblastno ideologijo.

²⁰ V tem primeru pa moramo izpostaviti že omenjene snovalce zakona o športu in nacionalnega programa športa v Sloveniji oz. avtorje knjige *Šport v Sloveniji* 92-96.

²¹ Uradni list RS št. 60/95 z dne 20.10.1995 (str. 4746).

²² V nekem športnem klubu, ki "goji" npr. tenis, golf ali polo se niti najmanj ne zdi primerno propagirati množičnosti, saj so omenjene športne panoge statusni simboli, ki svoje člane prepoznajo kot elito.

²³ Spomnimo se samo rimskih gladiatorskih borb, ki so privabljele tudi do 200.000 gledalcev.

V sodobnih ideoloških mehanizmih pa je videti, da 'zavidanje užitka' s 'kontrolno užitka' nima več primarne vloge. V strukturi ideoloških mehanizmov je eviden ten premik v smeri vzajemnosti užitkov z namenom, da bi se zadržala obstoječa oblast. Kot kaže, oblastne strukture nič več ne zavidajo "vse vprek" in zato se z nadzorom užitka ukvarjajo bolj posredno. Demokratizacija in liberalizacija družbe je povzročila, da se (sublimiranim) užitkom lahko predaja celotno občestvo. Toda oblastni monopol in nanj vezani "privilegiji v (določenih) užitkih", so ostali. Videti je, da je logika, po kateri oblast popušča v smer *vzajemnosti užitkov*, naslednja: "Ponujam ti užitek, toda pusti mi oblast." To epistemološko spoznanje nam ponuja odgovore na mnoga vprašanja univerzuma oblastnih razmerij. Kot temeljni kamen sodobnih ideoloških praks se ponuja model vzajemnosti užitkov, ki manipulativno disciplinira občestvo in ga naredi krotkega. Oblastni aparat si misli: *"Ljudje naj 'rovarijo' kolikor hočejo - 'mi' smo jim (preventivno) namenili (dovolili) natančno določen užitkovni univerzum - in jih s tem ukanili."* Ne samo, da mora biti občestvo s ponujeno organizacijo ugodij zadovoljno - občestvo je, kar je grozljivo, definitivno (brez morati) s svojo organizacijo užitka zadovoljno. *"Občestvo ljubi svojo institucijo (in jo hkrati preklinja)."* Ob tem pa moramo vselej dodati, da institucijo ljubimo zaradi njene vzajemnosti v nudenju užitka in nanj vezanega prihranka energije.²⁴ Če je institucija aparat, ki prihrani energijo občestvu, bi po Freudu sledilo, da je institucija "komedija vsakdanjega preživetja". Epistemološka zakonitost, ki eklatantno vstopa v diskurz, je ob tem predvsem naslednja: Državi kot oblastnemu aparatu ni treba ustvarjati novih univerzumov v katerih se strukturira užitek. Država že stoji v poziciji, ko lahko izbira, katerim užitkovnim univerzumom svojega občestva bo "tašča". To, da je šport postal "zet" države, seveda ni naključje, saj ga občestvo ljubi. Občestvo pa ne ljubi samo športa, ampak ima v paleti kulturne ponudbe tudi razne umetnosti. Poligamnost države kot matere svojega občestva je seveda dobrodošla. Poleg tega se država "strinja", da se njeno občestvo "spogleduje" in "ljubimka" tudi z drugimi užitki. Jasno pa je, da država ne odobrava "poroke" s kriminalom pa tudi "ljubimkanje" s politiko ji ne ustreza.

Vse kaže, da je discipliniranje teles s športom ukročene množice tista sodobna disciplinatorna tehnologija, ki je zamenjala srednjeveško tehnologijo v paradigmah kaznovalne oblasti. Danes ni več kazen tista, ki disciplinira telo in dušo, niti ni več Bog tisti, ki "vse vidi" in kaznuje; *danes je užitek tisti, ki je prevzel funkcijo nadzora, regulacije in discipline.* Telo je disciplinirano skozi ceremonije vaj za lepo, mladostno in zdravo telo. Tehnike dresiranja so tako izpopolnjene, da nihče niti ne slutiti, da sodijo v sklop oblastnih tehnologij.

Če diskurz ponovno obrnemo k športu, bi se dalo metaforo "ljubimkanja" prenesti tudi na sam šport kot združbo različnih športnih panog. Ko "operativci" (občinski strokovni sodelavci oz. službe /zavodi, agencije.../ za šport) "državo" (ministra, sekretarja, razne strokovne sodelavce MŠŠ) sprašujejo, katere športne panoge naj bi imele finančne privilegije, jim "država" ponuja "mašilne" ("lebdeče") odgovore: "Tiste, kjer je več gibanja." Na nadaljnje provokacije "operaterjev" v smeri: "Ali država dela razliko med npr. plavanjem, atletiko, košarko, nogometom,

²⁴ Primerjaj s S. Freud: *Dosjetka i njezin odnos do nesvesnog*, MS, Bg. 1970.

smučanjem, strelstvom, šahom, planinstvom, tenisom in borilnimi veščinami kot so boks, karate, judo...?", pa državni uradniki zgubijo tla pod nogami. V uradnih (slovenskih) dokumentih je zapisano, da naj se ne bi delale razlike med posameznimi športnimi panogami.²⁵ Vendarle pa bi se država v svojih izpopolnjenih ideoloških projektih po definiciji lahko z nekaterimi športnimi panogami "spogledovala" in "ljubimkala" bolj, z drugimi pa manj. Očitno je, da se snovalci (pisnih) ideoloških konceptov še niso dokopali do spoznanja, da država (z ideološkega vidika) nekatere športne panoge rabi bolj kot druge.²⁶ V Sloveniji je npr. presenetljiva ugotovitev, da so snovalci državnih ideoloških konceptov prepustili odločitev o privilegiranih športih nevladni instituciji - OKS-ZŠZ, da se odloči, katere športne panoge bodo dobile več denarja iz državnega proračuna in katere manj.²⁷

V zaključku moramo nujno poudariti, da s tem spisom direktno ne napadamo države kot ideološke institucije niti ne športnih ideologov. Nadzorovalno-disciplinarni poudarek oblastnih praks pa postane skozi humanistično optiko kljub vsemu malce moteč. Več kot očitno je, da si država prizadeva za totalnost nadzora. Teorija t.i. mikrofizike oblasti ni diskretna do nikogar - torej tudi ne do športne ideologije. Zato se prav lahko zgodi, da bodo mnogi teoretiki na področju športa, ki so največkrat tudi športni ideologi in se zavzemajo (kot pravijo) za t.i. športno filozofijo, ki naj bi temeljila na nekakšni doktrini, ob prebiranju tega spisa malce razočarani. Do sedaj še nihče ni športa "seciral" na takšen način kot se je to zgodilo v pričujočem spisu. Kakorkoli že - teorija ne pozna diskretnosti. Lahko smo ideologi, toda teorija (epistemološki, ideološki in psihoanalitski diskurz) nas vselej najde.

LITERATURA

- Apple, M. W.. 1992. Šola, učitelj in oblast, ZPS, Ljubljana.
 Babin, P.. 1994 . Sigmund Freud - tragična osebnost v dobi znanosti, DZS, Ljubljana.
 Day, G.. 1993. V razmislek: bodybuilding in druge zadeve, ČKZ, št. 162-163, (str.201-212), Ljubljana.
 Foucault, M.. 1991. Vednost - oblast - subjekt, Krt, Ljubljana.

²⁵ V zvezi s tem je zanimiv dokument (Številka 703/KI-96 z dne 26.11.1996), ki ga je MŠŠ (sektor za šport) poslalo županom vse slovenskih občin oz. odgovornim za šport. V njem med drugim piše: "Merila (po katerih se bo delil občinski proračunski denar) naj upoštevajo proračunske možnosti in načelo, da so proračunska sredstva pod enakimi pogoji dostopna vsem izvajalcem športnih programov."

²⁶ Medtem ko npr. države, ki so se znašle v kotlu balkanskih nacionalističnih zdrah (Hrvaška, BiH, Srbija, Kosovo, Makdonija) lahko propagirajo borilne veščine kot je npr. karate, pa so borilne veščine z vidika ideološke logike v neki razviti zahodnoevropski (tudi v Sloveniji) manj zaželeni oz. dvorezni, ker otrokom privzgapajo določena "pretepaška" znanja, ki jih otroci in mladosniki lahko potencialno uporabljajo v družbeno (državno) nezaželjene smeri (kriminal).

²⁷ "Ker je število športnih zvrsti veliko, možnost podpiranja vrhunškega športa s proračunskimi sredstvi pa omejena, bi bilo smotno, da OKS-ZŠZ opredeli športe, ki imajo v Sloveniji nacionalni pomen, in ki bi jih bilo treba bolj podpreti s proračunskimi sredstvi." - Šport v Sloveniji 92-96, MŠŠ, Lj, 1996, str. 31.

- Faucault, M. 1993. Zgodovina seksualnosti - skrb zase, ŠKUC, Ljubljana.
- Faucault, M. 1984. Nadzorovanje in kaznovanje, DE Ljubljana.
- Freud, S. 1975. K psihopatologiji vsakdanjega življenja DZS, Ljubljana.
- Freud, S. 1987. Metapsihološki spisi, ŠKUC FF, Ljubljana.
- Freud, S. 1987. Dve analizi, ŠKUC FF, Ljubljana.
- Freud, S. 1969. Tumačenje snova (I in II), MS, BG.
- Freud, S. 1995. Tri razprave o teoriji seksualnosti, SH - ŠKUC, Ljubljana.
- Freud, S. 1991. Zaton Ojdipovega kompleksa - Ženska seksualnost - Freud & Lacan, ANALECTA, (str. 5-11); Ljubljana.
- Freud, S. 1991. Nekatere psihične posledice anatomske razlike med spoloma - Ženska seksualnost - Freud & Lacan, ANALECTA, (str. 12-22), Ljubljana.
- Freud, S. 1991. O ženski seksualnosti - Ženska seksualnost - Freud & Lacan, ANALECTA, (str. 23-38) Ljubljana.
- Freud, S. 1996. Prihodnost neke iluzije, OZM, Ljubljana.
- Freud, S. 1994. Michelangelov Mojzes, Problemi - Eseji, 4/5, (str. 115-140).
- Freud, S. 1989. Mali Hans, Volčji človek, SH - ŠKUC, Ljubljana.
- Freud, S. 1995. Končna in neskončna analiza, Problemi, 4-5, (str. 63-94).
- Freud, S. 1977. Predavanja za uvod v psihoanalizo, DZS, Ljubljana.
- Freud, S. 1995. Ženskost, Delta, 95/1-2, (str. 139-155).
- Freud S. 1970. Doseška i njen odnos prema nesvesnom, MS. Beograd.
- Fromm, E. 1987. Človekovo srce, DZ, Ljubljana.
- Fromm, E. 1972. Kriza psihoanalize, CZ, Ljubljana.
- Kompare, A. 1995. Subjekt med podobo in besedo, ANTHROPOS, 95/1-2, (str. 26 - 38).
- Kompare, A. 1994. Psihoanaliza je psihoanaliza, ANTHROPOS, 94/4-6, (str. 129 - 138).
- Lacan, J. 1980. Seminar - Štirje temeljni koncepti psihoanalize, CZ, Ljubljana.
- Lacan, J. 1985. Še, ANALECTA, Ljubljana.
- Lacan, J. 1994. Spisi, ANALECTA, Ljubljana.
- Lacan, J. 1993. Televizija, Problemi - Eseji 3/93.
- Laplanche J., J.-B. Pontalis. 1992. Rječnik psihoanalize, Naprijed, Zagreb.
- Mannoni. O. 1986. Freud, CZ, Ljubljana.
- Marx. K. 1889. H kritiki politične ekonomije (1858-1861), MC CK ZKS, Ljubljana.
- Miller. J.-A. 1983. Gospodstvo, vzgoja, analiza, - Zbornik tekstov Lacanove šole psihoanalize, DUU UNIVERZUM, Ljubljana.
- Reich. W. 1983. Sexpol, Krt Ljubljana.
- Reich. W. 1985. Spolna revolucija, Naprijed, Zagreb.
- Reich. W. 1983. V funkciji orgazma, Biblioteka spaljenih knjiga, Beograd.
- Rutar. D. 1995. Telo in oblast, DAN, Ljubljana.
- Rutar. D. 1994. Psihologija skozi psihoanalizo (VII. del) - Podobe telesa, ANTHROPOS, 94/1-3, (str. 105 - 120).
- Rutar. D. 1993. Psihologija skozi psihoanalizo (VI. del) - Psihologija je bistveno ego psihologija, ANTHROPOS, 93/3-4, (str. 83 - 94).
- Rutar. D. 1990. Razprava o Onem (od psihoanalize do psihologije in nazaj) Doktorska disertacija, FF - Oddelek za psihologijo, Ljubljana.
- Rutar. D. 1994. Psihologija skozi psihoanalizo (IX. del) - Zakaj je teorija potrebna?, ANTHROPOS, 94/4-6, (str. 140 - 149).
- Šugman. R. J. Šturm, H. Berčič. 1987. Šport, Telesna kultura, 87/2, (str. 17-20), (I. del).
- Šugman. R. J. Šturm, H. Berčič. 1987. Šport, Telesna kultura, 87/3, (str. 22-24), (II. del).
- Šugman. R. 1991. Šport, njegov kratak zgodovinski oris v svetu in pri nas, FŠ, Ljubljana.
- Zbornik. 1981. Psihoanaliza in kultura, DZS, Ljubljana.
- Zbornik. 1991. Ženska seksualnost - Freud in Lacan, ANALECTA, Ljubljana.

- Zbornik. 1983. Gospostvo, vzgoja, analiza - Zbornik tekstov Lacanove šole psihoanalize, DDU Univerzum, Ljubljana.
- Zbornik. 1984. Filozofija skozi psihoanalizo, DDU Univerzum, Ljubljana.
- Zbornik. 1992. Vzgoja med gospostvom in analizo, Krt, Ljubljana.
- Zbornik. 1988. Želja in krivda, ANALECTA, Ljubljana.
- Žižek. S. 1982. Zgodovina in nezavedno, CZ, Ljubljana.

SISTEMATIČNO IDENTIFICIRANJE ŠLABO
FORMULIRANIH ANKETNIH VPRAŠANJ²

Povzetek. O oblikovanju vprašanj in vplivu določenih formulacij posameznega vprašanja na odgovore anketirancev je bilo napisanega že veliko (npr. Payne 1973; Bradburn in Sudman 1988; Converse in Presser 1988; Schuman in Presser 1996). Saris in Gallhofer (1997) povzameta in združita že obstoječe klasifikacije anketnih vprašanj, hkrati pa jih nadgradita s formalnim lingvističnim pristopom. Ob pomoči te klasifikacije je možno glede na cilje raziskave formulirati ustrezna in kvalitetna vprašanja. Lahko pa tudi izpeljemo študije kvalitete merjenja z različnimi možnimi oblikami vsebinsko enakih vprašanj. V našem primeru smo razvrščanjem vzorca javnomnenjskih vprašanj časopisa Delo poskusili preveriti, kako dobro in natančno so ta vprašanja formulirana. Na osnovi te in nekaterih drugih aplikacij sistema lahko rečemo, da je obravnavani sistem klasifikacije uporabno orodje za ugotavljanje kvalitete formulacije vprašanj, ki pa bi ga kazalo v nekaterih točkah dopolniti.

Ključni pojmi: anketna vprašanja, formuliranje vprašanj, klasifikacija vprašanj, lingvistični pristop

Uvod

Osnovni cilj znanstvenega raziskovanja je dognati zakonitosti, ki omogočajo pojasniti in napovedovati določene pojave. Najmanj, kar je za doseganje tega cilja potrebno, so zanesljivi in veljavni raziskovalni izsledki³. Najbolj splošno rečeno zanesljivost izsledkov pomeni, da s ponavljanjem merjenj istega pojava v nespremenjenih okoliščinah dobimo čim bolj podobne izsledke, veljavnost pa, da dejansko merimo tisto, kar želimo meriti. Zanesljivost merjenja je zmožnost proizvesti enake vrednosti ob ponovljenem merjenju na istih enotah ob predpostavki, da medtem ni prišlo do sprememb v dejanskih vrednostih (Ferligoj et al. 1995). Z

¹ mag. Tina Kogovšek, mlada raziskovalka na Fakulteti za družbene vede.

² Prof. Anuški Ferligoj in prof. Slavku Splichalu se zahvaljujem za dragocene strokovne pripombe pri pripravi članka. Posebej naj se zahvalim prof. Willemu Sarisu in Irmtraud Gallhofer, ki sta prijazno odstopila svoj še ne objavljeni članek v uporabo.

³ Pogosto se za koncepta zanesljivosti in veljavnosti uporablja kar skupen naziv kvaliteta merjenja oz. kvaliteta podatkov.

zanesljivostjo merjenja torej ocenjujemo le prisotnost slučajnih napak. Če pa merska napaka ni le slučajna, imamo opraviti s problemom veljavnosti. To pomeni, da na izmerjeno vrednost sistematično vpliva tudi kakšna druga spremenljivka (ali več spremenljivk), na katero uporabljeni merski instrument ni občutljiv. Lahko torej rečemo, da s preverjanjem veljavnosti ugotavljamo prisotnost/odsotnost sistematičnih napak v raziskovanju (Tanur 1983).

V (družboslovnem) raziskovanju poskušamo opazovanja pojavov pogosto kvantificirati. To storimo z merjenjem. Merjenje lahko opredelimo kot prirejanje števil objektom ali dogodkom na temelju določenih pravil (Ferligoj et al. 1995). V družboslovju se za merjenje zelo pogosto uporablja anketa.

Osnova vsakega merjenja je teorija. Teoretični pojmi, ki jih želimo meriti in merski postopek (instrument), s katerim pridobimo meritve, morajo biti usklajeni. Merjenje je torej proces, ki se začne z opredelitvijo teoretičnega pojma, nadaljuje z njegovo operacionalizacijo v obliki merjenih spremenljivk (npr. anketnih vprašanj) in konča z dejansko izmerjenimi spremenljivkami. Vsako merjenje pa vsebuje določen obseg napak, meriti brez napak ni mogoče. Prepoznavanje in ocenjevanje merskih napak pa je izhodišče ocenjevanja kvalitete merjenja (Ferligoj et al. 1995).

Z vprašanjem kvalitete merjenja (zanesljivosti in veljavnosti) so se v družboslovju med prvimi začeli ukvarjati psihologi, ta problematika pa se je kmalu razširila tudi v druge vede. Prve razprave na to temo segajo v petdeseta leta (npr. Cronbach in Meehl 1955; Campbell in Fiske 1959), v naslednjih desetletjih pa se je to področje raziskovanja metodoloških problemov precej razmahnilo in razvilo (npr. Carmines in Zeller 1979; Bagozzi 1980; Bohrnstedt 1983; Andrews 1984; Saris in van Meeurs 1990; Saris in Münnich 1995).

Glede na to, da se v družboslovju za merjenje (npr. stališč ljudi o določenem pojavu) zelo pogosto uporablja anketa, je oblikovanje dobrih vprašanj, s katerimi je mogoče kar se da natančno, torej kvalitetno, izmeriti ta stališča, bistvenega pomena. O oblikovanju vprašanj (question wording) in vplivih določenih formulacij posameznega vprašanja na odgovore anketirancev je bilo napisanega že veliko (npr. Payne 1973; Sudman in Bradburn 1982; Bradburn in Sudman 1988; Converse in Presser 1988; Schuman in Presser 1996). Zelo pogosto se anketna vprašanja razvrščajo v dve veliki skupini, na vprašanja o dejstvih in na vprašanja o mnenjih in stališčih, znotraj teh dveh skupin pa se še nadalje delijo v bolj natančno specifične kategorije (npr. Sudman in Bradburn 1982; Bradburn in Sudman 1988)⁴.

Saris in Gallhofer (1997) pravzaprav povzameta in združita že obstoječe klasifikacije anketnih vprašanj, hkrati pa jih nadgradita s formalnim lingvističnim pristopom. Rezultat te kombinacije je relativno visoko formaliziran in natančno specifičan sistem različnih tipov vprašanj. Ta sistem ima več uporabnih namenov. Že samo s klasificiranjem vprašanj v ta sistem je mogoče relativno hitro in preprosto identificirati problematična, slabo in nejasno formulirana (obstoječa) vpra-

⁴ V sklop vprašanj o dejstvih sodijo npr. demografska vprašanja, vprašanja o vedenju respondentov, o dogodkih, ki so se jim zgodili ipd. Z vprašanji o mnenjih in stališčih ljudi raziskovalci želijo izvedeti npr. respondentove percepcije, vrednotne sodbe, preference, pričakovanja v zvezi z določenimi stvarmi ali dogodki itd.

šanja oz. se je (vsaj) nekaterim pastem, ki vodijo v formuliranje nejasnih vprašanj, možno izogniti že v fazi formuliranja (novih) vprašanj. Lahko pa ta sistem jemljemo tudi kot orodje (tako ga v bistvu razumeta tudi avtorja), katerega edini in končni namen ni preprosto le klasifikacija (že obstoječih ali šele nastajajočih) anketnih vprašanj, ampak je ta klasifikacija šele prva postaja na poti nadaljnjega preverjanja kvalitete različnih tipov vprašanj. Na podlagi klasifikacije vprašanj v ta sistem je mogoče ugotavljati, ali so učinki enaki pri vseh tipih vprašanj ali pa so specifični za določene tipe vprašanj.

V slovenskem prostoru se že dolgo pojavljajo številne kritične pripombe na t. i. javnomnenjske ankete, ki se pojavljajo v dnevnem časopisu. Običajno je v teh kritikah problematizirana predvsem kvaliteta vzorca, ni pa nam znano, da bi v tem prostoru kdo preveril, kako kvalitetna in natančna so v teh anketah zastavljena vprašanja z vsebinskega in širše metodološkega stališča. Eden od uporabnih načinov za ta namen je omenjeni sistem klasifikacije vprašanj Sarisa in I. Gallhofer (1997). V tem prispevku nameravamo s pomočjo tega sistema sistematizirati vprašanja iz javnomnenjskih anket časopisa *Delo* za zadnjih nekaj mesecev in ugotoviti, kaj je na osnovi take klasifikacije mogoče reči o kvaliteti teh vprašanj. Zanima nas tudi, kolikšen del vprašanj bo mogoče nedvoumno in enolično razvrstiti po tem sistemu. Verjetno je, da nekaterih vprašanj ne bo mogoče razvrstiti v sistem oz. jih ne bo mogoče razvrstiti nedvoumno in enolično. Lahko se izkaže, da vprašanja ni mogoče uvrstiti, ker je postavljeno nejasno, lahko sprašuje po več različnih stvareh ipd. in zato verjetno slabo meri tisto, kar so raziskovalci želeli meriti.

Osnovni lingvistični pojmi

Saris in Gallhofer (1997) se klasifikacije anketnih vprašanj ne lotevata glede na vsebinsko področje, na katerega se nanašajo (npr. strankarske preference, politična orientacija, mnenja o ekoloških problemih, etnocentrizem itd.), ampak na višji abstraktni ravni kot so koncepti kognicije, evalvacije, čustev, preferenc, vrednot, norm itd. Ti koncepti se v socialnopsihološki literaturi (Sears et al., 1988; Nastran Ule 1992) smatrajo za komponente stališč⁵, ki pa jih je možno meriti le posredno z določenimi vprašanji.

Celotna argumentacija avtorjev je zasnovana na (lingvističnem) konceptu trditve (*assertion*). Trditev avtorja opredelita kot "deklarativno izjavo, ki povezuje objekte z objekti ali objekte z atributi" in "vsebuje tri dele: objekte, konektorje in predikate" (Saris in Gallhofer 1997, 3).

⁵ Manstead (1996, 3) stališče opredeljuje kot "relativno trajno tendenco reagiranja na nekoga ali nekaj na način, ki odraža pozitivno ali negativno ovrednotenje te osebe ali stvari". Koncept stališč je eden najpomembnejših pojmov v socialni psihologiji, pa tudi širše v družboslovju, saj omogoča pojasnjevanje in predvidevanje človekovega vedenja v zvezi z različnimi družbenimi pojavi. Ker so stališča relativno stabilna, je njihova sprememba praviloma povezana s spremembami v dejanskem vedenju posameznika (Nastran Ule 1992).

Objekt trditve je lahko kakršna koli entiteta, bodisi neživ (stvar, koncept itd.) bodisi živ objekt (posameznik, socialna skupina itd.). Kot simbole za označevanje objektov avtorja predlagata oznake x, y itd.⁶

Predikati (simbolično označeni s c⁷) so kakršne koli značilnosti, ki so s konektorjem povezane z objektom. To so lahko pridevniki (npr. velik, zanimiv, sladek itd.) ali drugi objekti.

Konektorje Saris in Gallhofer (1997, 3-4) definirata takole:

- I pomeni, da so objekti in predikati povezani z "biti" ali "imeti".
- F označuje povezave kot so čustva: "imeti rad/ne marati", "biti zaskrbljen zaradi nečesa" itd.
- R so povezave, ki funkcionirajo kot relacije, npr. "vzrok/posledica", "vpliv na nekaj", "podobnost/različnost", "oddaljenost/bližina", "članstvo objekta", "povezanost med objekti" itd.
- H specificira "morati".
- IR označuje "imeti pravico" ali "biti dovoljeno".
- D predstavlja delovanje kot so npr. "dela", "je naredil" itd.
- FD označuje prihodnje dejavnosti kot je npr. "bo naredil".
- E označuje pričakovanja ("pričakuje", "predvideva" itd.).
- P predstavlja preference.

Osnovni koncepti v anketnem raziskovanju

Večina raziskovalcev, ki se ukvarjajo z anketnim raziskovanjem (Sudman in Bradburn 1982; Smith, 1987; Bradburn in Sudman 1988), razlikuje med vprašanji o dejstvih oz. demografskimi vprašanji, vprašanji o mnenjih in stališčih ter vprašanji o vednosti in vedenju. Izraza mnenje in stališče se pogosto uporabljata za označevanje katere koli vrste subjektivnega koncepta. Izrazu "stališče" se Saris in I. Gallhofer izogneta, ker predstavlja koncept višjega reda abstraktnosti, ki ni neposredno merljiv (Henerson et al. 1987; Nastran Ule 1992). Ker želita razlikovati različne vrste mnenj, namesto tega termina vpeljeta različne vrste deklarativnih izjav (trditve) (Saris in Gallhofer 1997: 4-6).

Kognicije (*cognitions*) so v psihološki literaturi označene kot ena osnovnih komponent stališč⁸ (Bradburn in Sudman 1988; Sears et al. 1988; Nastran Ule 1992;

⁶ Nekatere pogosto uporabljane objekte eksplicitno označita:

- s označuje respondenta samega,
- b označuje vedenje,
- o pomeni kdor koli ali vsi,
- g označuje vlado ali politike,
- v pomeni vrednoto.

⁷ Avtorja posebej označita nekatere specifične predikate:

- e predstavlja vrednotne sodbe, npr. "dobro/slabo", "vredno" itd.,
- f označuje čustva ali afektivna vrednotenja kot so "prijetno/neprijetno", "srečen/nesrečen" itd.,
- i označuje "pomembno",
- n pomeni "število" ali "frekvenca".

⁸ Poleg kognitivne komponente spadata v strukturo stališč še afektivna in vedenjska komponenta (Bradburn in Sudman 1988; Sears et al. 1988; Nastran Ule 1992; Manstead 1996).

Manstead 1996). Psihologi razlikujejo med dvema vrstama kognicij: percepcijami ali sodbami ter relacijami. Strukturo trditve v obliki sodbe (a_s) lahko zapišemo kot xIc kar pomeni, "x ima značilnost c". Struktura za trditev v obliki relacije (a_r) pa ima lahko obliko xRy , kar pomeni "x je v relaciji z y". Vprašanja o relacijah se najbolj pogosto uporabljajo za merjenje mnenj respondentov o različnih objektih.

Vrednotne sodbe (*evaluations*) se običajno smatrajo za merljive komponente stališč (Bradburn in Sudman 1988). Strukturo vrednotne trditve (a_e) lahko zapišemo kot xIe , kar pomeni npr. "x je dober/slab". Struktura je enaka kot pri kognitivni percepciji, le da je pri vrednotni sodbi predikat vedno vrednoten, pri kognitivni pa kakršen koli razen vrednoten.

Posebna vrsta vrednotnih trditev so vrednotna prepričanja (*evaluative beliefs*) (a_{eb}). To so trditve, pri katerih ima povezava v smislu vedenja ali relacije (pozitivno ali negativno) vrednotno konotacijo. Primer take trditve je $xR_e y$, ki pomeni npr. "x je cenjen član y". V to kategorijo lahko uvrstimo tudi trditve, ki sicer niso mišljene kot vrednotne sodbe, zaradi vrednotne konotacije pa jih kljub temu lahko uvrstimo v to vrsto trditev. Vrednotna prepričanja imajo obliko različnih trditev, konotacija posameznih besed pa jih lahko naredi za vrednotne sodbe. Take trditve raziskovalci včasih uporabijo, da bi skrili vrednotno konotacijo svojih vprašanj.

Trditve o čustvih (*feelings*) Saris in I. Gallhofer opredelita kot afektivne vrednotne sodbe (*affective evaluations*). V anketnem raziskovanju se običajno pojavljajo tri osnovne vrste trditev o čustvih. A_f ima lahko obliko sFx ("s je všeč x"), xIf ("x je prijeten") ali xRf ("x me jezi"). Tako "f" ali "F" pomeni čustva kot so strah, gnus, jeza, žalost, prezir, upanje, sreča, presenečenje itd. (Nastran Ule 1992; Manstead 1996).

Preference (*preferences*) se v anketnem raziskovanju prav tako pogosto uporabljajo, posebej v tržnem raziskovanju (npr. Bearden et al. 1993), kjer je potrebno posamezne enote razvrščati od najbolj do najmanj zaželene. Struktura preferenčne trditve (*preference assertion*) a_{pr} je "xPy, z..." in pomeni "rajši imam x kot y, z...".

Trditve o vrednotah a_v imajo obliko vIi , kar pomeni v je pomembno. Ta trditev ima spet isto strukturo kot kognitivne, vrednotne in afektivne vrednotne sodbe, le da je predikat v tem primeru "pomembnost", "v" pa predstavlja določen temeljni cilj ali stanje, h kateremu bi morali stremeti posamezniki, npr. iskrenost, varnost, sreča itd.

Pomembna tema družboslovnega raziskovanja so tudi norme (npr. Parsons 1959). Coleman (1990, 242) jih opredeli kot specifikacije tega, "katera dejanja določena skupina ljudi šteje za primerna ali pravilna". Gre za percepcijo tega, kaj

⁹ V anketnem raziskovanju so zelo pogoste kavzalne percepcije. Npr. nekdo lahko percipira, da je x vzrok y ali pa da ima x močan vpliv na y. Druge vrste relacij, ki so pogosto predmet raziskav v družboslovju (posebej v analizi omrežij) so tudi relacije podobnosti/različnosti in oddaljenosti/bližine med objekti ter članstva v določeni skupini ali povezanosti med objekti (Knoke in Kuklinski 1982; Knoke 1990; Nohria in Eccles 1992; Wasserman in Faust 1994).

je socialno ali kulturno sprejet (zaželen) standard vedenja¹⁰. Strukturo trditve o normah a_n lahko zapišemo kot oHb in pomeni, da "mora nekdo narediti b".

Pogosto so predmet raziskovanja tudi politike (*policies*) (Sears et al. 1988; Catellani 1996; Manstead 1996), da bi ugotovili, kaj javnost misli o različnih vladnih ukrepih. Trditev o politiki a_p ima obliko gHb , ki pomeni "vlada bi morala narediti b". Ta tip trditve je podoben prejšnji, le da je akter drug.

Pogosto raziskovalci v anketah sprašujejo tudi o pravicah (Sears et al. 1988; Catellani 1996), posebej državljskih. Pri tem gre za "percepcijo posameznika o tem, kakšne kompetence ali pravice bi morali imeti ljudje, kadar nekaj (ne) počnejo" (Saris in Gallhofer 1997, 5). Ta trditev (a_{ir}) ima obliko $oIRb$ in pomeni "nekdo ima pravico ali mu je dovoljeno narediti b".

Akcijske namere¹¹ (*action oz. behavioural tendencies*) so pogosto definirane kot tretja komponenta stališča (Sudman in Bradburn 1982; Bradburn in Sudman 1988; Sears et al. 1988; Nastran Ule 1992; Manstead 1996) in izražajo nekaj, kar posameznik namerava narediti v prihodnosti. Trditev, ki izraža akcijsko namero a_t lahko zapišemo v obliki xF_dY , kar pomeni "x bo naredil y". Akcijska namera naj bi bila kar se da blizu pravemu vedenju in bi morala funkcionirati kot dober indikator dejanskega vedenja¹².

V anketah se pogosto sprašuje tudi o pričakovanih prihodnjih dogodkov (Graesser et al. 1996), v katerih respondent ni osebno vpleten. Trditev o pričakovanih a_{ex} ima obliko xEy in pomeni "x pričakuje y".

Vedenje (*behaviour*) zadeva (sedanje ali pretekle) dejavnosti ali dejanja (Sudman in Bradburn 1982; Smith 1987). Struktura trditve o vedenju a_b je xDy , kar pomeni "x počne y" ali "x je naredil y".

Praviloma se v anketah uporablja tudi demografske spremenljivke oz. vprašanja o dejstvih (Sudman in Bradburn 1982; Smith 1987; Bradburn in Sudman 1988). Nanašajo se na starost, poklic, spol, religioznost respondenta ipd. Demografska vprašanja a_d imajo isto strukturo kot (kognitivne) sodbe xIy , kjer je x respondent, y pa njegov/njen spol, starost itd.

Poleg elementarnih trditve je možno tvoriti tudi izpeljane oz. sestavljene trditve. Saris in I. Gallhofer (1997, 6) navajata nekaj najbolj pogostih¹³.

¹⁰ Ali kot pravi Nastran Ule (1992, 265), norme so "eksplicitna ali implicitna pričakovanja in standardi socialnega delovanja, pa tudi standardi govorjenja, razmišljanja, čustvovanja posameznikov v različnih situacijah".

¹¹ Nastran Ule (1992, 95) tej komponenti stališča pravi "aktivnostna, dinamična komponenta" oz. "pripravljenost za delovanje".

¹² O povezavi med stališči in dejanskim vedenjem, dajejo študije v različnih okoliščinah različne (tako pozitivne kot negativne) rezultate (glej v Sears et al. 1988, 169-175).

¹³ Pomembnost sodbe (importance of a judgement) a_i izraža stopnjo, do katere posameznik smatra, da je določena trditev zanj(o) osebno pomembna. Taka trditev ima strukturo aIi , kar pomeni "trditev a je zelo pomembna". Gotovost sodbe (certainty of a judgement) a_{ce} izraža stopnjo, do katere je posameznik gotov o vsebini trditve. Njena struktura je aI_e , kar pomeni "prepričan sem, da trditev a drži". Odobravanje relacije (appraisal of a relationship) ima strukturo $xRy(Ic)$ in izraža intenzivnost določene relacije, npr. "relacija med x in y je premočna". Pogostost vedenja (frequency of behaviour) a_{ub} ima strukturo $xDy(In)$ in predstavlja pogostost pojavljanja določenega vedenja, npr. x pogosto počne y". Več o tem v Krosnick in Abelson (1991).

Osnovni tipi vprašanj

Vrste vprašanj so predmet različnih disciplin kot so lingvistika, filozofija, družboslovne vede (npr. Graesser et al. 1996). Veliko študij poudarja pomen t.i. "wh- interogativov"¹⁴. Drug tip vprašanj bi bili da-ne interogativi, ki se jih smatra za skrajšane oblike prej omenjenih različic. Na osnovi teh študij in pregleda anketnih vprašanj Saris in I. Gallhofer (1997, 7) formulirata naslednje vrste vprašanj, ki so najpogostejše zastavljena v anketah:

- Enostavno vprašanje Q: Q(a)=Je a resnično ali ne? Primer: Q(xIc) *Ali je Ljubljana velika?*
- Kako (razširjeni Q): HQ(a)=Kako veliko c ima x? Primer: HQ(xIc) *Kako velika je Ljubljana?*
- Strinjanje (A): A(a)=Ali se strinjate z izjavo:... Primer: A(xIc) *Ali se strinjate z izjavo "Ljubljana je velika"?*
- Kako (razširjeni A): HA(a)=Kako močno se strinjate z izjavo:... Primer: HA(xIc) *Kako močno se strinjate z izjavo "Ljubljana je velika"?*¹⁵
- Kaj/kdo/kateri je: W(a)=Kaj mislite o x?/W(a)=Kdo je x?/W(a)=Kakšne vrste je x? Primeri: W(xIc) *Kaj mislite o Ljubljani?/Kdo je direktor GZS?/Kateri tip avtomobila imate?*
- Kdaj (čas): T(a)=Kdaj je x naredil y? Primer: T(xDy) *Kdaj ste šli prvič v kino?*
- Kje (kraj): P(a)=Kje je x naredil y? Primer: P(xDy) *Kje ste šli prvič v šolo?*
- Kako (količina): AM(a)=Koliko x ima c? Primer: AM(xIc) *Koliko članov šteje vaša družina?*
- Kako (procedura): HPR(a)=Kako je x naredil y? Primer: HPR(xDy) *Kako ste šli tja?*
- Zakaj: WHY(a)= Zakaj je x naredil y? Primer: WHY(sDy) *Zakaj ste kupili avto?*
- Vednost: K(a)=Ali x ve za y? Primer: K(xIc) *Ali veste, kdo je predsednik ZDA?*

Formulacija vprašanj za najbolj običajne koncepte

S kombiniranjem različnih vrst trditvev in različnih tipov vprašanj je mogoče tvoriti celo vrsto različnih (anketnih) vprašanj. Različne možnosti so predstavljene v tabelah 1 in 2, kjer znak "+" označuje, da je vprašanje v tisti kombinaciji možno, znak "-" pa, da vprašanje ni zelo verjetno. Iz tabel je tudi razvidno, da trditve z isto osnovno strukturo običajno omogočajo iste tipe vprašanj.

Poglejmo si zdaj nekaj primerov konkretnih vprašanj, ki jih je mogoče tvoriti s pomočjo zgoraj razdelane klasifikacije tipov vprašanj in konceptov.

Percepcije ali sodbe. Ta skupina vprašanj vsebuje različne tipe vprašanj, ki imajo v praksi vsi obliko xIc. Ta tip vprašanj, posebej Q(xIc) ali HQ(xIc) se pogosto pojavlja v eksperimentih o psihofizičnih percepcijah. Npr.:

¹⁴ Gre za tekste v angleškem jeziku, s tem izrazom pa so mišljeni interogativi "who", "where", "when", "how", "why"...

¹⁵ Ta vrsta vprašanja meri, kako močno se respondent strinja z izjavo a, ne pa s stopnjo atributa c. V literaturi (Krosnick in Abelson 1991) temu pravijo tudi intenzivnost respondentovega strinjanja z izjavo.

- Q(xIc): *Ali lahko zaznate zvok ali ne?*
- HQ(xIc): *Kako glasen je zvok, ki ga zaznavate?*

Isti tip vprašanj se pogosto zastavlja v anketnem raziskovanju. Npr.:

- Q(xIc): *Ali je prodajanje mehkih drog kaznivo dejanje?*
- HQ(xIc): *Kako resno kaznivo dejanje je prodajanje mehkih drog?*

Možna so tudi vprašanja naslednjih tipov:

- A(xIc): *Ali se strinjate/ne strinjate z izjavo "Politika me zanima."?*
- HA(xIc): *Kako močno se strinjate z izjavo "Politika me zanima."?*
- K(xIc): *Ali veste, da je Slovenija postala nestalna članica Varnostnega sveta?*

Relacije. Vprašanja, ki merijo relacije imajo obliko xRy. Obstajajo trije osnovni tipi relacij - kavzalne percepcije, podobnost/različnost in oddaljenost/bližina objektov ter članstvo in povezanost med objekti. Nekaj primerov relacijskih vprašanj:

- Q(xRy): *Ali ste član kakšne politične stranke?*
- A(xRy): *Ali se strinjate/ne strinjate z izjavo "Romske družine imajo veliko otrok, ker je družina zanje zelo pomembna?"*
- HA(xRy): *Kako močno se strinjate z izjavo "Romske družine imajo veliko otrok, ker je družina zanje zelo pomembna?"*

Vrednotna prepričanja tvorijo vedenjske ali relacijske trditve s pozitivno ali negativno konotacijo. Primera takih izjav bi bila "Tuji delavci pri nas izkoriščajo naš socialni sistem." ali "Tuji delavci ogrožajo zaposlitvene možnosti naših ljudi.". Če take izjave uporabimo v kombinaciji z vprašanji tipa A ali HA, dobimo vprašanja, ki jim pravimo vrednotna prepričanja. Taka vprašanja naj bi merila mnenja ljudi na osnovi vrednotnih sodb. Primeri:

- HA(xD_cy): *Kako močno se strinjate z naslednjo izjavo "Tuji delavci ogrožajo zaposlitvene možnosti naših ljudi."?*
- Q(xR_cy): *Ali mislite, da x prispeva k blaginji naše dežele?*

Slednje vprašanje sicer sprašuje o relaciji (prispevanje/nepprispevanje k blaginji), a ker ima beseda blaginja pozitivno konotacijo, dobi to vprašanje strukturo vrednotnega prepričanja. Precej pogoste oblike vprašanj so tudi Q, HQ in WHY, ker ti tipi vprašanj spremenijo kognitivne sodbe in vprašanja o vedenju v vrednotno prepričanje, če trditev vsebuje pozitivno ali negativno konotacijo. Zato je pogosto težko določiti, ali je vprašanje kognitivno, vedenjsko ali zadeva vrednotna prepričanja.

Tabela 1: Tvorjenje vprašanj na osnovi enostavnih trditvev glede na različne tipe vprašanj (Saris in Gallhofer, 1997: 20)

Enost. trditve	Tipi vprašanj										
	Tip vpraš.	Smer	Skrajnost KAKO	Strinjaje	Intenzivnost strinjaja	KAJ KDO KATERI	Čas KDAJ	Prostor KJE	Količina KOLIKO	Procedura KAKO	ZAKAJ
Okrajšava	enostavni Q	HQ	A	HA	W	T	P	AM	HPR	WHY	K
OPISI											
Percepcije/sodbe $a_i = xlc$	+	+	+	+	+	-	-	+	-	+	+
Vrednotne sodbe $a_e = xle$	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+	-
Vredn. $a_v = vli$	+	+	+	+	+	-	-	-	-	+	-
Pomem. $a_p = xli$	+	+	+	+	+	-	-	-	-	+	-
Relacije $a_r = xRy$	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+	+
Vredn. preprič. $a_{cb} = xD_c y$ $a_{cb} = xR_c y$	+	+	+	+	-	-	-	-	-	+	-
Čustva $a_i = xlf$ $a_i = sFx$ $a_i = xRf$	+	+	+	+	+	+	+	-	-	+	-
Prefer. $a_{pr} = xPy, z, \dots$	+	+	+	+	+	-	-	-	-	+	-
PRAVICE IN DOLŽNOSTI											
Norme $a_n = oHb$	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+
Politike $a_p = gHb$	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+
Pravice $a_{pr} = oIRb$	+	-	+	+	+	+	+	-	-	+	+
VEDENJE											
Akcijske namere $a_i = xFDy$	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-
Vedenje $a_b = xDy$	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Pričakov. $a_{ex} = xEy$	+	+	+	+	+	+	+	-	-	+	+
Demogr. sprem. $a_d = xlc$	+	-	-	+	+	+	+	+	-	-	-

Čustva. Kot je že bilo omenjeno, imajo vprašanja o čustvih podobno strukturo kot kognitivne ali vrednotne sodbe, le da je predikat v tem primeru emocionalno obarvan (npr. srečen/nesrečen, prijeten/neprijeten itd.). V tej skupini praviloma najdemo vprašanja tipa Q, HQ, A ali HA, pa tudi druge tipe (tabela 1). Po mnenju Sarisa in I. Gallhofer (1997, 9-10) lahko vprašanja o čustvih tvorimo na dva načina: sF_x in xRf. Primeri:

- HQ(xRf): *Kako močno vas je razjezil kandidat x?*
- A(sF_x): *Ali se strinjate/ne strinjate z izjavo "Med počitnicami sem užival(a)."*?
- A(xRf): *Ali se strinjate/ne strinjate z izjavo "Kandidat x me je razjezil."?*
- HA(sF_x): *Kako močno se strinjate z izjavo: "Med počitnicami sem užival(a)."*?
- HA(xRf): *Kako močno se strinjate z izjavo: "Kandidat x me je razjezil."?*

Preference. Trditve oz. vprašanja, pri katerih morajo respondenti izbirati med več možnostmi, imenujemo preference. Najbolj pogosto se pojavljajo v kombinaciji z vprašanji tipa Q, HQ, A, HA, W in WHY. Primeri:

- Q(xPy): *Ali bi rajši imeli hišo ali stanovanje?*
- A(xPy): *Ali se strinjate/ne strinjate z izjavo: "Rajši imam španske kot turške imigrante."?*
- W(xPy): *Če bi bile volitve zdaj, katere stranke bi volili?*
- WHY(xPy, z...): *Zakaj imate med vsemi naštetimi znamkami najrajši pivo Heineken?*

Akcijske namere. Vprašanja, ki poizvedujejo o prihodnjih namerah, so v anketnem raziskovanju (posebej v tržnih raziskavah) zelo pogosta. Ta tip trditev je možno kombinirati z večino tipov vprašanj. Primeri:

- Q(sFD_b): *Ali se boste udeležili naslednjih volitev?*
- A(sFD_b): *Ali se strinjate/ne strinjate z izjavo "Udeležil(a) se bom naslednjih volitev."?*
- W(xFD_b): *S kakšnimi prostočasovnimi dejavnostmi se nameravate ukvarjati v prihodnosti?*

Vedenje. Vprašanja o vedenju se v anketah pojavljajo kar pogosto (posebej v tržnem raziskovanju). Tudi ta tip trditev je možno kombinirati z vsemi tipi vprašanj. Poglejmo si nekaj primerov:

- A(gD_y): *Ali se strinjate/ne strinjate z izjavo "V nekaterih soseskah vlada naredi več za imigrante kot za lastne ljudi."*
- AH(gD_y): *Kako močno se strinjate z izjavo "V nekaterih soseskah vlada naredi več za imigrante kot za lastne ljudi."*
- W(xD_y): *Kdo v vašem gospodinjstvu opravlja gospodinjska dela?*

Na osnovi te klasifikacije je možno tvoriti tudi vprašanja na osnovi sestavljenih, izpeljanih trditev. Sestavljena trditev je trditev, v kateri kot objekt nastopa neka druga trditev. Tovrstna kompleksna vprašanja tvorimo na enak način kot bolj enostavna, zato konkretnih primerov na tem mestu ne bomo navajali.

Tabela 2: Tvorjenje vprašanj na osnovi zastavljenih trditev (nekaj možnih primerov) glede na tipe vprašanj (Sarisa in Gallhofer, 1997: 21)

Sest. trditve	Tipi vprašanj										
	Smer	Skrajnost KAKO	Strinjaje	Intenzivnost strinjaja	KAJ KDO KATERI	Čas KDAJ	Prostor KJE	Količina KOLIKO	Procedura KAKO	ZAKAJ	Vednost
Okrajšava	enostavni Q	HQ	A	HA	W	T	P	AM	HPR	WHY	K
Pomemb. Mnenja $a_i = \text{ali}$	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-
Gotovost mnenja $a_{ce} = \text{alce}$	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-
Odobr. Relacije $a_p = xRy(Ic)$	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Pogostost vedenja $a_{nb} = xDy(In)$	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-

1128

Klasifikacija obstoječih vprašanj

Na osnovi klasifikacije Sarisa in I. Gallhofer (1997) je možno klasificirati tudi že obstoječe sklope anketnih vprašanj in če to ni možno, ugotoviti, zakaj se je to zgodilo. Lahko se izkaže, da je to posledica sistema klasifikacije samega, ker omogoča različne klasifikacije istega vprašanja. Možno pa je tudi, da se vprašanje izkaže za slabo formulirano, kar povzroča večjo stopnjo napak v odgovorih (in s tem manjšo zanesljivost in veljavnost) in bi ga kazalo postaviti drugače.

Kot že rečeno, v tem prispevku smo se odločili po sistemu Sarisa in I. Gallhofer (1997) razvrstiti vzorec vprašanj iz dnevnika *Delo*. V vzorec smo zajeli 97 vprašanj, ki so bila v *Delu* objavljena med 1. septembrom 1997 in 18. januarjem 1998. Kot je razvidno iz tabele 3 je bilo po sistemu možno razvrstiti večji del Delovih vprašanj. Za primerjavo smo dodali rezultate razvrščanja (Eurobarometer in primeri iz nekaterih ameriških vprašalnikov) Sarisa in I. Gallhofer (1997, 22-23). Med vprašanji, ki jih po sistemu ni bilo možno enolično razvrstiti, je bila polovica takih, pri katerih se je to zgodilo, ker sistem dopušča neenolično klasifikacijo, vendar so sicer dovolj jasno postavljena in ni dvomov o tem, o čem se anketiranca sprašuje. Pri drugi polovici nerazvrščenih vprašanj ni bilo mogoče razbrati, katerega od konceptov vprašanje meri in je verjetno, da so v teh primerih anketiranci odgovarjali na različna vprašanja.

Tabela 3: Delež razvrščenih vprašanj

Študija	Št. usp. razvršč. vpr.	%	Št. nerazvršč. vpr.	%	Skupaj
Delo	81	83	16	17	97
Eurobarometer	28	90	3	10	31
Ameriški vprašalniki	54	83	11	17	65

V tabeli 4 so predstavljeni rezultati razvrščanja vprašanj glede na tip vprašanja in glede na tip koncepta. Iz tabele je razvidno, da se največji delež vprašanj nanaša na vrednotne sodbe, preference, akcijske namere ter vedenje oz. pogostost vedenja.

Tabela 4: Frekvence vprašanj dnevnika Delo glede na tip vprašanja in tip koncepta

Trditve	Tipi vprašanj								
	Smer	Skrajnost KAKO	Strinjanje	KAJ KDO KATERI	Prostor KJE	Količina KOLIKO	Procedura KAKO	ZAKAJ	Vednost
Tip vprašanja	enostavni Q	HQ	A	W	P	AM	HPR	WHY	K
OPISI									
Percepcije/sodbe $a_i = xIc$	0	0	0	2	0	1	0	0	1
Vrednotne sodbe $a_i = xIe$	0	6	0	2	0	0	0	0	0
Pomembnost $a_i = xIi$	0	0	0	0	0	0	0	1	0
Relacije $a_i = xRy$	2	0	1	1	0	0	0	0	0
Vrednotna prepičanja $a_{eb} = xD_c y$ $a_{eb} = xR_c y$	0 0	0 0	1 1	0 0	0 0	0 0	0 0	0 0	0 0
Čustva $a_i = sFx$	0	0	0	2	0	0	0	0	0
Preference $a_{pr} = xPy, z, \dots$	1	0	0	5	0	0	0	0	0
PRAVICE IN DOLŽNOSTI									
Norme $a_i = oHb$	0	0	1	0	0	0	0	0	0
VEDENJE									
Aksijske namere $a_i = xFDy$	23	0	5	2	2	0	0	0	0
Vedenje $a_i = xDy$	8	0	0	2	0	1	2	1	0
Pričakovanja $a_{ex} = xEy$	0	0	0	3	0	0	0	0	0
Pogostost vedenja $a_{nb} = xDy(In)$	0	4	0	0	0	0	0	0	0

Vprašanja smo ob razvrščanju v sistem razporedili v štiri večje skupine:

1. vprašanja, ki jih je možno razvrstiti enolično in brez problemov,
2. vprašanja, ki jih v sistem ni možno razvrstiti enolično, se pa sicer "ne zdijo" problematična,
3. vprašanja, ki jih v sistem ni možno razvrstiti in se izkažejo za problematična,
4. vprašanja, ki jih je v sistem možno razvrstiti, so pa problematična po kakšnem drugem kriteriju.

Oglejmo si najprej nekaj primerov vprašanj iz prve skupine. Izkazalo se je, da so najbolj jasno postavljena vprašanja, ki spadajo v kategorije preferenc, akcijskih namer, vedenja in pogostosti vedenja in jih je bilo možno tudi preprosto in hitro razvrstiti v sistem.

Vprašanje 36¹⁶. *Ali se boste udeležili letošnjih predsedniških volitev?*

To vprašanje je tipičen primer spraševanja o akcijskih namerah državljanov v zvezi z bližnjimi volitvami in se v javnomnenjskih anketah pogosto pojavlja. Ima strukturo Q(sFDb), pri čemer je s respondent, FD predstavlja "boste", b pa "udeležili letošnjih predsedniških volitev".

Vprašanje 23. *Kako pogosto se udeležite kakšne kulturne prireditve?*

To vprašanje zelo očitno meri pogostost vedenja in ima strukturo HQ(sDy) In), pri čemer HQ označuje tip vprašanja, s je respondent, D označuje "udeleževanje", y "kulturne prireditve", n pa pogostost tega početja.

Zelo pogosto se v javnomnenjskih anketah postavlja naslednje preferenčno vprašanje.

Vprašanje 39. *Za katerega od navedenih kandidatov za predsednika bi volili, če bi bile volitve jutri?*

Vprašanje bi sicer lahko razvrstili kot vprašanje o akcijskih namerah, saj je v njem implicitno vsebovana raziskovalčeva želja izvedeti, kako namerava anketiranec glasovati na prihodnjih volitvah. Ker pa je v vprašanju poudarek na preferencah anketiranca v zvezi s predsedniškimi kandidati, smo se odločili vprašanje uvrstiti v kategorijo preferenc s strukturo W(sPy₁, y₂...).

Oglejmo si zdaj nekaj primerov vprašanj, ki jih v sistem sicer nismo mogli enolično uvrstiti, vendar je to bolj posledica dejstva, da sistem to dopušča, kar pa še ne pomeni nujno, da so vprašanja slabo zastavljena (druga skupina vprašanj).

Vprašanje 88. *Česa si vi osebno najbolj želite v novem letu?*

Vprašanje lahko razvrstimo v kategorijo preferenc, saj mora respondent med različnimi možnostmi (zdravje, razumevanje z ljudmi, denar itd.) izbrati tisto, ki mu največ pomeni. Vprašanje ima strukturo W(sPy₁, y₂...) in se bere "respondent" (s) "si najbolj želi" (P) "zdravja, denarjaš" (y₁, y₂...). Ker pa beseda "želeti si" vsebuje čustveno konotacijo, lahko vprašanje razvrstimo tudi v kategorijo čustev oz. afektivnih vrednotnih sodb. V tem primeru ima vprašanje strukturo W(sFx) - "respondent" (s) "si želi" (F) x.

¹⁶ Vprašanja je oštevilčila avtorica tega prispevka.

Vprašanje 75. *Na katerem področju (vladne politike - op. avt.) se vam zdijo razmere najbolj napete?*

Vprašanje lahko označimo kot percepcijo oz. sodbo vrste $W(sIc)$, ki pomeni "respondentu" (s) "se zdijo" (I) "razmere na področju x napete" (c). Ker pa ima beseda "napete" vrednotno konotacijo, lahko vprašanje označimo tudi kot vrednotno prepričanje s strukturo $W(xRey)$, ki se bere, respondentu x se zdijo razmere na področju yx napete (Re).

Oglejmo si nekaj primerov vprašanj, ki jih ni bilo mogoče razvrstiti v sistem, ker so bila nejasno formulirana in je možno, da so različni respondenti različno razumeli, o čem se jih pravzaprav sprašuje (tretja skupina).

Vprašanje 22. *Ali menite, da bi bilo dobro, če bi Cerkev odpravila celibat duhovnikov in bi se ti lahko poročali?*

Že na prvi pogled je jasno, da gre za (preveč) kompleksno zastavljeno vprašanje. Prvi del vprašanja nakazuje, da gre za vrednotno sodbo tipa $A(aIc)$. Na mesto a lahko vstavimo eno od dveh (!) izjav, ki sledita v nadaljevanju. Gre za potencialna dejanja (torej akcijske namere) dveh različnih akterjev, kar lahko zapišemo kot $(xFDy)$. X enkrat predstavlja Cerkev, drugič pa duhovnike, y pa pomeni odpravo celibata oz. možnost poroke. Gre torej za tipičen primer t. i. "double-barreled"¹⁷ vprašanja, tako da ne moremo biti prepričani, v zvezi s čim anketiranci pravzaprav izražajo svoje mnenje. Odgovarjanje na to vprašanje in s tem interpretacijo odgovorov dodatno zaplete implicitno vsebovana vzročna povezava med obema omenjenima izjavama ("Cerkev odpravi celibat" ter "duhovniki se lahko poročajo").

Vprašanje 4. *Mnogi menijo, da so prav paparazzi, ki so zasledovali avto, v katerem je bila Diana, krivi za njeno smrt. Kaj menite o tem?*

Takoj se lahko vprašamo, za mnenje o čem so anketiranci pravzaprav naprošeni - o "mnenju mnogih" ali o njihovem osebnem mnenju v zvezi s smrtjo princeze Diane. Da gre za drugo možnost, je možno razbrati šele iz kategorij možnih odgovorov (so krivi, niso krivi, ne vem), ne pa iz vprašanja samega. Trditve, vsebovana v vprašanju, je zastavljena kompleksno in jo lahko razčlenimo v obliki $(xDy_1)R_c y_2$) in se bere "paparazzi" (x), ki "so zasledovali" (D) "avto, v katerem je bila Diana" (y_1), "so krivi" (R_c) "za njeno smrt" (y_2). Pri tem pa ni mogoče razločiti, ali respondenti menijo, da so paparazzi krivi (oz. ne krivi) neposredno (da so prav oni dejansko povzročili njeno smrt oz. "jo ubili") ali so posredno, z zasledovanjem njenega avta, sprožili serijo dogodkov, ki so v končni fazi pripeljali do tragičnega izida. Vzročna zveza med zasledovanjem Dianinega avta in njeno smrtjo je namreč nakazana le implicitno¹⁸.

¹⁷ "Double-barreled" vprašanje (Sudman in Bradburn 1982) je vprašanje, ki sprašuje po dveh različnih stvareh. Tako respondenti odgovarjajo na dve različni vprašanji, njihovo mnenje ali stališče o teh dveh vprašanjih pa je lahko zelo različno. Raziskovalec tako ne more vedeti, na katero vprašanje se respondentov odgovor nanaša.

¹⁸ Morada lahko ob vsem tem dodamo še to, da odgovor "niso krivi", še ne pomeni nujno, da "so" tudi povsem "nedolžni"...

Vprašanje 10. *Ali ste se letos že odločili kaj darovati v humanitarne namene?*

Na prvi pogled je to vprašanje povsem neproblematično. Okarakteriziramo ga lahko kot vprašanje o vedenju s strukturo Q(sDy), kar pomeni "respondent" (s) "se je odločil" (D) "darovati v humanitarne namene" (y). Hkrati pa je v vprašanju implicitno vsebovana akcijska namera (FD) - respondent se je odločil, da bo (v prihodnosti) daroval v humanitarne namene. Šele iz konteksta naslednjega vprašanja (*Kaj ste darovali?*), pa je možno razbrati, da ne gre niti za (izvršeno) odločitev darovati niti za (implicitne) namene, ki se nanašajo na prihodnost, ampak za že izvršeno dejanje.

Vprašanje 74. *Vladni predlog varčevalnih ukrepov je povzročil odpore, razmere se zaostrejuje na področju šolstva. Kako jih ocenjujete?*

Že na prvi pogled je očitno, da vprašanje vsebuje trditvi o dveh popolnoma različnih stvareh. Pri prvi trditvi gre za vrednotno prepričanje z vzročno povezavo in ima strukturo (gR_ey) - "vladni predlog" (g) "je povzročil" (R_e) "odpore" (y). Druga trditev je prav tako vrednotno prepričanje in ima podobno strukturo - "razmere" (x) "se zaostrejuje" (D_e) "na področju šolstva". Vprašanje kot celota je tipa HQ(aIe), pri čemer a predstavlja trditev, ki je vsebovana v vprašanju, respondent pa izrazi svoje mnenje o tej trditvi. Pri omenjenem vprašanju takoj nastopi problem, o kateri trditvi se respondent izjasnjuje, o prvi, drugi ali morda obeh skupaj, med katerima lahko obstaja implicitna vzročna povezava. Dodatno odgovarjanje (in s tem interpretacijo) zapletejo nejasne kategorije odgovorov:

- razmere so običajne
- napetost je velika, vendar bo prišlo do dogovora
- razmere so kritične in lahko pride do padca vlade
- ne vem.

Drugi odgovor denimo vsebuje dve različni trditvi. Prva je problematična že sama na sebi, ker ne sledi natančno formulaciji vprašanja, domnevamo pa, da je mišljeno, da "so razmere napete". V tem primeru gre za vrednotno prepričanje tipa (xIe) - "razmere" (x) "so" (I) "napete" (e). Drugo trditev lahko okarakteriziramo kot pričakovanje v zvezi s prihodnjim dogodkom. Podobno strukturo ima tretji odgovor, vendar pa ta vsebuje še možno vzročno povezavo (med kritičnostjo razmer in padcem vlade), ki pa ni jasno izražena. Pri tem vprašanju nikakor ni jasno, na katero vprašanje so respondenti pravzaprav odgovarjali, poleg tega pa tudi ni jasno, kaj so imeli v mislih, ko so izbrali določen odgovor.

Med analiziranimi vprašanji smo naleteli tudi na nekaj takih, ki bi jih načelno (glede na besedilo vprašanja) sicer lahko uvrstili v sistem, vendar so bila neustrezna iz drugih razlogov. Oglejmo si primer vprašanja 9.

Vprašanje 9. *Ali je nova tobačna zakonodaja kaj vplivala na vaše kajenje?*

Samo besedilo vprašanja je mogoče hitro in enostavno klasificirati kot vprašanje tipa Q s strukturo (xRy) in pomeni "tobačna zakonodaja" (x) "je vplivala na" (R) "vaše kajenje" (y). Zaplete se pri kategorijah odgovorov, ki so:

- ne, kadim še več
- da, kadim manj
- ne, kadim toliko kot prej.

Spraševalcev torej ni zanimalo le, ali je nova tobačna zakonodaja kaj vplivala na kadilске navade respondentov, ampak tudi na kakšen način, kar pa postane razvidno šele pri kategorijah odgovorov, ne pa že iz besedila vprašanja. Hkrati se šele pri kategorijah odgovorov pokaže vrednotna konotacija vprašanja. Namreč pri vplivu nove tobačne zakonodaje na kajenje ne gre za ugotavljanje preproste vzročne povezave, ampak naj bi ta vpliv bil pozitiven (na respondenta je vplivala tako, da kadi manj) oz. naj ga ne bi bilo (na respondenta nova zakonodaja ni vplivala, kadi še več ali pa toliko kot prej).

Zaključek

Saris in Gallhofer (1997) sta v svojem članku formulirala možno klasifikacijo različnih tipov vprašanj za najbolj pogosto uporabljane koncepte in ki je v bistvu nekakšna lingvistična analiza anketnih vprašanj. Ob pomoči take klasifikacije je možno glede na cilje raziskave formulirati ustrezna in kvalitetna vprašanja (kar se tiče predvsem problema veljavnosti merjenja). Na podlagi take klasifikacije pa je možno izpeljati tudi študije kvalitete merjenja z različnimi možnimi oblikami vsebinsko istih vprašanj. Raziskati je na primer mogoče, ali so preprosto zastavljena vprašanja bolj zanesljiva in veljavna od bolj kompleksno izpeljanih oblik. S tako klasifikacijo pa je možno preučevati tudi strukturo in kvaliteto že obstoječih baterij vprašanj.

Tudi konkretni poskusi aplikacije sistema klasifikacije vprašanj Sarisa in I. Gallhofer kažejo, da je sistem možno uspešno in produktivno uporabiti za njegove namene (formuliranje novih vprašanj, analiza obstoječih vprašanj in identificiranje problematičnih vprašanj). V našem primeru smo z razvrščanjem vzorca javnomnenskih vprašanj časopisa *Delo* poskusili preveriti, kako dobro in natančno so ta vprašanja formulirana. Lahko rečemo, da je sistem klasifikacije anketnih vprašanj Sarisa in I. Gallhofer (1997) uporabno orodje za ugotavljanje kvalitete (jasnosti in natančnosti) formulacije vprašanj. V tem smislu je njegovalna poglobitna prednost predvsem v tem, da je z njegovo pomočjo možno relativno preprosto in hitro identificirati slabo formulirana vprašanja.

Ob uporabi tega sistema klasifikacije¹⁹ pa so se nam kljub temu porodila nekatere vprašanja in dileme, o katerih bi kazalo razmisliti in morebiti dodatno pojasniti in/ali dopolniti sistem.

1. Nekatera vprašanja je mogoče brez posebnih problemov enolično uvrstiti v sistem. Ali je na osnovi tega dejstva možno reči, da so taka vprašanja dobro postavljena, da merijo tisto, kar nameravajo meriti in se z njimi ni več potrebno posebej ukvarjati ali je njihovo kvaliteto potrebno (priporočljivo, zaželeno?) preverjati še na kakšen drug način?

¹⁹ Naše pripombe se nanašajo samo na namen klasifikacije že obstoječih vprašanj. Večina teh pripomb v primeru formuliranja novih vprašanj na osnovi sistema ni smiselnih.

2. Nekaterih vprašanj v sistem iz različnih razlogov ni možno enolično razvrstiti. Ali je možno postaviti kakšne konkretne kriterije, po katerih je možno razločiti vprašanja, ki jih v sistem ni možno razvrstiti, ker so problematična, in vprašanja, ki jih ni mogoče razvrstiti, a se nam sicer "zdi" neproblematična? Kaj je potrebno storiti s slednjimi? Jih smemo kljub temu pustiti taka kot so, in jih razvrstiti, kot se nam "zdi" najbolje (npr. glede na to, na čem je v vprašanju poudarek, kot smo to denimo storili mi pri vprašanju 39) in če da, po kakšnih kriterijih? Ali bi bilo morda bolje tudi pri teh vprašanjih razmisliti o kakšni drugačni, bolj jasni formulaciji?

3. Kaj storiti z vprašanji, ki jih je v sistem načelno sicer možno enolično uvrstiti, so pa problematična po kakšnih drugih kriterijih (npr. kategorije odgovorov "double-barreled", vsebujejo implicitne vzročne povezave ipd.). Primer takega vprašanja je na primer vprašanje 9, pri katerem je samo besedilo vprašanja (relativno) jasno postavljeno, so pa problematične kategorije odgovorov. Ali smemo v takih primerih ločeno obravnavati osnovno besedilo vprašanja in kategorije odgovorov?

LITERATURA

- Andrews, F. M. 1984. Construct Validity and Error Components of Survey Measures: A Structural Modelling Approach. *Public Opinion Quarterly*, 48, 409-422.
- Bagozzi, R. P. 1980. *Causal Models in Marketing*. New York: Wiley.
- Bearden, W. O., R. G. Netemayer in M. F. Mobley. 1993. *Handbook of Marketing Scales: Multi-Items Measures for Marketing and Consumer Behavior Research*. London: Sage.
- Bohrnstedt, G. W. 1983. Measurement. V Anderson, A. B., P. H. Rossi in J. D. Wright. (ur.), *Handbook of Survey Research*. New York: Academic Press, 70-121.
- Bradburn, N. M. in S. Sudman. 1988. *Polls and Surveys: Understanding What They Tell Us*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Campbell, D. T. in D. W. Fiske. 1959. Convergent and Discriminant Validation by Multitrait-Multimethod Matrix. *Psychological Bulletin*, 54, 297-311.
- Carmines, E. G. in R. A. Zeller. 1979. Reliability and Validity Assessment. London: Sage.
- Catellani, P. 1996. Political Psychology. V: Semin R. G. in K. Fiedler. (ur.) *Applied Social Psychology*. London: Sage. 282-311.
- Coleman, J. S. 1990. *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.
- Converse, J. M. in S. Presser. 1988(1986). *Survey Questions: Handcrafting the Standardized Questionnaire*. Beverly Hills: Sage.
- Cronbach, L. J. in P. E. Meehl. 1955. Construct Validity in Psychological Tests. *Psychological Bulletin*, 52, 281-302.
- Ferligoj, A., K. Leskošek. in T. Kogovšek. 1995. Zanesljivost in veljavnost merjenja. Ljubljana: FDV.
- Henerson, M. E., L. L. Morris in C. T. Fitz-Gibbon. 1987. *How to Measure Attitudes*. Newbury Park: Sage.
- Graesser, A. C., S. Bommarreddy, S. Swamer in J. M. Golding. 1996. Integrating Questionnaire Design with a Cognitive Computational Model of Human Question Answering. V Schwarz N. in S. Sudman. (ur.) *Answering Questions: Methodology for Determining Cognitive and Communicative Survey Research*. San Francisco: Jossey Bass. 143-174.
- Knoke, D. 1990. *Political Networks: The Structural Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Knoke, D. in J. H. Kuklinski. 1982. *Network Analysis*. Beverly Hills: Sage.
- Krosnick, J. A. in R. P. Abelson. 1991. The Case for Measuring Attitude Strength in Surveys. V Tanur, J. M. (ur.) *Questions about Questions: Inquiries into the Cognitive Bases of Surveys*. New York: Russel Sage Publications. 177-203.
- Manstead, A. S. R. 1996. Attitudes and Behaviour. V Semin R. G. in K. Fiedler. (ur.) *Applied Social Psychology*. London: Sage. 3-29.
- Nastran, Ule M. 1992. *Socialna psihologija*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Nohria, N. in R. G. Eccles. (ur.) 1992. *Networks and Organizations: Structure, Form, and Action*. Boston: Harvard Business School Press.
- Payne, S. L. 1973(1951). *The Art of Asking Questions*. Princeton: Princeton University Press.
- Parsons, T. 1959. *The Social System*. Glencoe : The Free Press.
- Saris, W. E. in I. N. Gallhofer. 1997. *Formulation and Classification of Questions*. Neobjavljen članek.
- Saris, W. E. in A. van Meeurs. 1990. *Evaluation of Measurement Instruments by Meta Analysis of Multitrait Multimethod Studies*. Amsterdam: North-Holland.
- Saris, W. E. in A. Münnich. (ur.) 1995. *The Multitrait-Multimethod Approach to Evaluate Measurement Instruments*. Budapest: Eötvös University Press.
- Schuman, H. in S. Presser. 1996(1981). *Questions and Answers in Attitude Surveys: Experiments on Question Form, Wording, and Context*. Thousand Oaks: Sage.
- Sears, D. O., A. Peplau, J. L. Freedman in S. E. Taylor. 1988. *Social Psychology*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Smith, T. W. 1987. The Art of Asking Questions 1936-1985. *Public Opinion Quarterly*, 51, 95-108.
- Sudman, S. in N. M. Bradburn. 1982. *Asking Questions: A Practical Guide to Questionnaire Design*. San Francisco: Jossey Bass.
- Tanur, J. M. 1983. *Methods for Large-scale Surveys and Experiments*. V Leinhardt, S. (ur.), *Sociological Methodology 1983*. San Francisco: Jossey Bass, 1-71.
- Wasserman, S. in K. Faust. 1994. *Social Network Analysis: Methods and Applications*. Cambridge: Cambridge University Press.

TEORETSKE REFLEKSIJE PAX AMERICANE: VLOGA ZDA V POVOJNIH EKONOMSKIH REŽIMIH²

Povzetek: Teorija hegemonске stabilnosti predvideva, da svetovni ekonomski sistem za svojo stabilnost potrebuje obstoj hegemonске sile, ki bo zagotavljala mednarodne javne dobrine. Namen članka je dokazati, da v ta namen hegemonска silа vzpostavlja multilateralne aranžmaje (režime), ki omogočajo razdelitev stroškov zagotavljanja teh dobrin. V povojnem obdobju, ki ga zaznamuje ameriška hegemonija, te aranžmaje zasledimo predvsem na trgovinskem in monetarnem področju. Vzpostavljanje mednarodnih režimov posega v problematiko sodelovanja med državami, ki je oteženo z anarhičnostjo meddržavnega sistema. Hegemonска silа lahko s pomočjo režimov postavlja pravila obnašanja, zmanjšuje negotovost ter s tem olajšuje sodelovanje med državami.

Ključni pojmi: mednarodni režimi, mednarodni odnosi, politična ekonomija, hegemonija, Združene države

Uvod

Ob koncu druge svetovne vojne je ekonomska premoč Združenim državam omogočila vzpostavitev mednarodne ekonomske ureditve, s ciljem liberalizacije svetovne trgovine, zagotavljanja stabilnih menjalnih tečajev, zadostne likvidnosti in stabilnih tokov kapitala. Institucionalni izraz te ureditve predstavljajo Splošni sporazum o trgovini in carinah (GATT), danes Svetovna trgovinska organizacija (WTO), Mednarodni denarni sklad (IMF) in Mednarodna banka za obnovo in razvoj (IBRD). Te institucije vsaka zase izpolnjujejo zgornje cilje: GATT oziroma WTO na trgovinskem, IMF na monetarnem področju in IBRD na področju zagotavljanja kapitala, predvsem državam v razvoju. Povojna ekonomska ureditev je omogočila razcvet svetovnega gospodarstva. Svetovna industrijska proizvodnja je v letih 1953-1975 naraščala povprečno s šest odstotno letno stopnjo (Kennedy 1987, 414).

Tovrstno situacijo, po našem mnenju, uspešno pojasnjuje teorija hegemonске stabilnosti (Kindleberger 1987; Gilpin 1987), ki predvideva, da svetovni ekonomski

¹ Matej Andolšek, študent politologije in mednarodnih odnosov na Fakulteti za družbene vede.

² Za nasvete in kritike se zahvaljujem mag. Milanu Brglezu, mag. Ireni Brinar in dr. Zlatku Šabiču. Odgovornost za pomanjkljivosti članka seveda v celoti prevzemam sam.

sistem³ za svojo stabilnost potrebuje prisotnost hegemske sile⁴. Obdobji Pax Britannice v drugi polovici 19. stoletja do prve svetovne vojne in Pax Americane po drugi svetovni vojni sta ustvarili ekonomsko ureditev, ki je omogočila rast gospodarstva in trgovine ter posledično blaginje. Medvojno obdobje, ko Velika Britanija ni bila več sposobna, Združene države pa ne pripravljene zagotavljati stabilnosti svetovnega ekonomskega sistema, je zaznamovala recesija in politika osiromašenja sosedov.

Nestabilnost svetovnega ekonomskega sistema teorija hegemske stabilnosti povezuje s pomanjkanjem mednarodnih javnih dobrin⁵ (Kindleberger 1981). Naš namen je dokazati, da hegemska sila lahko zagotavlja mednarodne javne dobrine unilateralno ali z angažiranjem drugih držav, to je z vzpostavljanjem multilateralnih aranžmajev, v okviru katerih se države zavežejo k določenim pravilom obnašanja oziroma sodelujejo pri zagotavljanju mednarodnih javnih dobrin. Te aranžmaje enačimo s pojmom mednarodnih režimov.

Režimska teorija predstavlja jedro naše razprave. Mednarodni režimi so definirani kot splet implicitnih ali eksplicitnih načel, norm, pravil in procesov odločanja, glede katerih se zблиžujejo pričakovanja akterjev na določenem področju mednarodnih odnosov (Krasner 1982,186). Vloga hegemske sile je v tem primeru vezana na oblikovanje pravil obnašanja in skrb za njihovo spoštovanje (nadzor, sankcioniranje).

Ni pa se mogoče izogniti vprašanju, kako definirati hegemonsko silo glede na njeno vlogo stabiliziranja svetovega ekonomskega sistema. Teorija hegemske stabilnosti definira hegemonijo kot premoč v materialnih resursih. Hegemska sila mora imeti nadzor nad surovinami, izvori kapitala, trgi in primerjalne prednosti pri proizvodnji visoko zaželenega blaga (Keohane 1984,32). Z vidika vzpostavljanja mednarodnih režimov, kjer se pojavlja vprašanje legitimnosti norm

³ Sistem označuje skupek delov oziroma enot, med katerimi potekajo dovolj intenzivne interakcije, da vplivajo na odločitve drug drugega ter se obnašajo kot koherentna celota (po Buzan, Jones in Little 1993, 29). Ureditev se nanaša na načela, norme in institucije.

⁴ Izraz hegemska sila je popolnoma zamenljiv z izrazom hegemon.

⁵ Javne dobrine so tiste, pri katerih koriščenje s strani enega uporabnika ne zmanjšuje količine, ki je na razpolago ostalim uporabnikom. Poleg tega ni mogoče omejiti dostopa do dobrine (Kindleberger 1981,243). Kot najbolj izrazit primer javne dobrine Kindleberger navaja svetilnik, vendar bi sem lahko prištevali še ceste, mostove, varnost.

Kindleberger (1981,247) navaja naslednje mednarodne javne dobrine, ki so potrebne za stabilnost svetovnega ekonomskega sistema:

- a) zagotavljanje relativno odprtega trga za dobrine
- b) zagotavljanje stabilnih tokov kapitala
- c) zagotavljanje likvidnosti v finančnih krizah (posojilodajalec v zadnji sili)
- d) zagotavljanje relativno stabilnih menjalnih tečajev.

in pravil (oziroma celotne svetovne ureditve), je ravno tako pomembna dominacija idej (Cox 1986, 218-219).⁶

Pričujoče besedilo v prvem poglavju analizira vzroke nestabilnosti svetovnega ekonomskega (in političnega) sistema. V drugem poglavju pojasnjuje vlogo hegemonске sile pri stabilizaciji sistema preko vzpostavljanja mednarodnih režimov. V tretjem poglavju pa ocenjuje vlogo ZDA kot hegemonске sile v povojnem ekonomskem sistemu (glede na teoretska razmišljanja). V zaključku želimo ovrednotiti pojasnjevalno moč teorije hegemonске stabilnosti, opozoriti na njene pomanjkljivosti ter načrtati poti za nadaljna razmišljanja.

Hegemonija in svetovni sistem

Tehnološki napredek, še posebej na področju komunikacij, ter politične in ekonomske inovacije zadnjih stoletij so privedle do vzpostavitve enotnega svetovnega sistema. Ko govorimo o modernem svetovnem sistemu je potrebno izpostaviti dve značilnosti:

1. njegov temelj predstavlja *kapitalistično svetovno gospodarstvo (svetovni ekonomski sistem)*, znotraj katerega poteka globalna delitev dela (Wallerstein 1979, 159).
2. politično je svetovni sistem *meddržavni sistem*; njegova temeljna enota je država, ki izvaja suverenost na omejenem geografskem področju (Wallerstein 1994, 87-89).

Svetovno kapitalistično gospodarstvo je danes najbolj propulziven element svetovnega sistema, kar se odraža v samem naraščanju obsega transakcij (mednarodna trgovina, finančni tokovi). S pojmom svetovno kapitalistično gospodarstvo želimo poudariti osrednji pomen svetovnega trga, na katerem nastopajo ponudniki in povpraševalci, da bi maksimizirali svoje koristi (Gilpin 1995, 128; Wallerstein 1979, 159). Vendar kapitalistično gospodarstvo ne more, glede na interese akterjev, zagotavljati zadostne količine javnih dobrin, ki stabilizirajo mednarodni ekonomski sistem.

Javne dobrine na nacionalni ravni zagotavljajo države. Če so države relativno uspešne pri zagotavljanju nacionalnih javnih dobrin, pa pri mednarodnih javnih dobrinah pogosto prihaja do premajhne ponudbe teh dobrin. Razlika je v tem, da države na nacionalni ravni uspejo povrniti stroške zagotavljanja javnih dobrin (npr. z davki), kar v mednarodnem sistemu ni mogoče zaradi *odsotnosti svetovne vlade*. Drugi razlog izvira iz same značilnosti javnih dobrin: države se zavedajo, da

⁶ Teorija hegemonске stabilnosti trdi, da obstaja vzročno-posledična zveza med prisotnostjo hegemonске sile (kot nesimetrične distribucije moči oziroma resursov moči) in stabilnostjo svetovnega ekonomskega sistema. Obstaja torej vzročna zveza med obstojem hegemonске sile in obstojem mednarodnih režimov. V primeru, da pojmujeemo hegemonijo kot dominacijo idej, povezano z ustvarjanjem konsenza o novi mednarodni (ekonomski) ureditvi, ni možno ugotavljati kavzalnih odnosov. Po drugi strani pa na ta način dobimo vpogled v vsebino režimov. Stabilnega ekonomskega sistema ne ustvarjajo režimi sami po sebi, temveč načela, na katerih režimi temeljijo. Za analizo povojne ekonomske ureditve ni najpomembnejše dejstvo, da je obstajala ameriška hegemonija, temveč predusem, da je bila to ameriška hegemonija (Ruggie 1993, 8).

bodo lahko koristile javne dobrine, ki jih bo zagotavljala neka druga država, ne da bi same prispevale k pokrivanju njihovih stroškov (problem free-riderjev). Tako ravnanje navsezadnje vodi v situacijo, ko nobena država ne zagotavlja teh dobrin. Te težave so povezane z *ovirami meddržavnega sodelovanja*. Čeprav so države zainteresirane za stabilnost sistema in bi torej bile pripravljene deliti stroške zagotavljanja javnih dobrin, obstaja velika verjetnost, da bodo nekatere odstopile od dogovora.

Pomanjkanje mednarodnih javnih dobrin je torej povezano z značilnostmi meddržavnega sistema. Odsotnost nadnacionalne avtoritete kot ključne značilnosti meddržavnega sistema ustvarja dihotomijo med notranjimi in mednarodnimi odnosi: nacionalni sistem karakterizirajo hierarhičnost, vertikalnost in centralizacija; mednarodni je anarhičen, horizontalen in decentraliziran (Waltz 1979,113). Odsotnost nadnacionalne avtoritete sama po sebi sicer ne izključuje sodelovanja med državami, vendar pomeni, da odnosi med državami potekajo v ozračju negotovosti oziroma visokih transakcijskih stroškov⁷. V tem primeru države dajejo prednost kratkoročnim interesom (free-riding) na račun dolgoročnih (stabilen ekonomski sistem).

Režimi olajšujejo sodelovanje med državami tako, da postavljajo pravila in standarde obnašanja, zagotavljajo informacije o obnašanju držav, skratka stimulirajo kooperativno obnašanje oziroma zavirajo nekooperativno obnašanje (free-riding). V naslednjem poglavju se lotevamo vloge hegemonске sile pri vzpostavljanju mednarodnih režimov.

1139

Hegemonija in mednarodni režimi

Hegemonska sila ustvarja multilateralne aranžmaje s tem, ko spodbuja partnerje, da se zavežejo k pravilom obnašanja (ki jih bodo odvrčala od free riderstva) ter prevzamejo del stroškov zagotavljanja javnih dobrin (Kindleberger 1981, 252).

Pri tem hegemonska sila izkorišča svojo premoč v materialnih resursih tako, da nudi partnerjem dodatne dobrine v zameno za sklenitev sporazuma (Young 1991, 289). To pomeni, da hegemonska sila prevzame nadproporcionalni delež stroškov vzpostavljanja in vzdrževanja režima, kar je povezano tudi z ekonomsko šibkostjo partnerskih držav. Vendar je ta benevolentnost vprašljiva: hegemonska sila se odreče kratkoročnim koristim, da bi zagotovila stabilen mednarodni režim, ki ji prinaša koristi na dolgi rok (Keohane in Nye 1989, 231).

Režimov ne moremo obravnavati ločeno od interesov hegemonске sile. V interesu velesile je, da vzpostavi režim, ki odseva njene vrednote in perpetuirira njeno pozicijo. Tovrstno moč Susan Strange (1995,30) imenuje strukturalna moč, to je moč oblikovanja in definiranja strukture globalne politične ekonomije, znotraj

⁷ *Transakcijski stroški so vsi stroški povezani s transakcijo, vključno s stroški zbiranja informacij, pogajanj, uresničevanja sporazuma, kakor tudi oportunitetni stroški časa, vložena v te aktivnosti (Caporaso 1993, 61).*

katere potem delujejo države, njihove politične ustanove, podjetja in ne nazadnje znanstveniki in ostali strokovnjaki.

Primer ameriške hegemonije

Prevladujoče analize Pax Americana se osredotočajo na obdobje po drugi svetovni vojni. Vendar se dejanski vzpon potencialne hegemonijske sile začne z notranjo konsolidacijo, ki je bila zaključena s koncem državljanske vojne leta 1865. Zanimivo je, da je notranja konsolidacija vzporedno potekala tudi pri glavnih pretendentih za britansko nasledstvo: združitev Nemčije pod Bismarckom leta 1871 in v primeru Japonske revolucija Meiji leta 1867 (Modelski 1987,88). Do leta 1913 je Velika Britanija izgubila prvenstvo v industrijski proizvodnji (Tabela 1).

Tabela 1: Proizvodnja železa in jekla (v milijonih ton):

	1890	1913	1938
Velika Britanija	8,0	7,7	10,5
ZDA	9,3	31,8	28,8
Nemčija	4,1	17,6	23,3
Japonska	0,02	0,25	7,0

Vir: Kennedy 198, 200.

Zmaga v drugi svetovni vojni je bila predvsem rezultat industrijske premoči ZDA. Industrijska moč zaveznikov je bila dvakrat večja od potencialov sil osi. Za primerjavo: ZDA so leta 1944 proizvedle 96.318 letal, Sovjetska zveza 40.300 in Velika Britanija 26.263, v primerjavi z 39.807 letali Nemčije in 28.780 letali, ki jih je proizvedla Japonska (Kennedy 1987, 354-355).

Ob koncu druge svetovne vojne so imele ZDA monopol nad jedrskim orožjem, predstavljale so več kot polovico svetovne industrijske proizvodnje, imele so nadzor nad dvema tretjinama svetovnih zlatih rezerv in bile so daleč največji izvoznik blaga (Kennedy 1987, 358). In kar je ravno tako pomembno, imele so vizijo nove politične in ekonomske svetovne ureditve.

Kot smo omenili, naj bi hegemonijska sila spodbujala svobodno trgovino preko liberalizacije trgov, stabilizacije menjalnih tečajev in zagotavljanja mednarodne likvidnosti. Združene države so si ob koncu druge svetovne vojne in v letih neposredno po njej prizadevale vzpostaviti multilateralne aranžmaje na trgovinskem in monetarnem področju. Na konferenci v Bretton Woodsu leta 1944 sta bila ustanovljena Mednarodni denarni sklad (IMF), z nalogo uravnavanja plačilnobilančnih neravnotežij in ohranjanja stabilnih menjalnih tečajev, in Mednarodna banka za obnovo in razvoj (IBRD), ki naj bi skrbela za kapitalske tokove, posebno v luči povojne obnove sveta (Kegley in Wittkopf 1991, 186-188). Kljub neuspešnemu poskusu ustanovitve Mednarodne trgovinske organizacije (ITO) kot tretjega stebra povojne ekonomske ureditve, je obveljal Splošni sporazum o carinah in

trgovini (GATT), utemeljen na načelih recipročnosti, liberalizacije in nediskriminacije (Keohane 1984, 185).

Združene države niso bile zgolj pobudnica brettonwoodske ureditve, temveč so nosile tudi nadproporcionalni delež stroškov njenega vzdrževanja. Dolar je postal temelj mednarodne likvidnosti, kot plačilno sredstvo in rezervna valuta. Združene države so bile zavezane ohranjati fiksno razmerje med dolarjem in zlatom (35\$ za unčo zlata) in pripravljenost zamenjati dolarje za zlato.

Hkrati je postalo očitno, da so evropske države prešibke, da bi sprejele pogoje multilateralizma povezanih z liberalizacijo in nediskriminacijo. Problemi obnove so bili združeni s kroničnim pomanjkanjem dolarjev. Združene države so se aktivno vključile v reševanje tega problema z vzpostavitvijo Marshallovega plana (European Recovery Program) in spodbujanjem nastanka Evropske plačilne unije (EPU), ki naj bi prispevala k rasti trgovine med evropskimi državami, ki ni potekala v dolarjih (Nau 1990, 108-109). Poleg tega so Združene države zagotavljale mednarodno likvidnost z ohranjanjem plačilnobilančnega deficita, ki je nastal z masovnim odlivom pomoči in vzdrževanjem vojaških zmogljivosti zunaj ZDA, pa tudi z diskriminacijo ameriških proizvodov v Evropi in na Japonskem (Kegley in Wittkopf 1991, 188-189).

Obdobje v prvih letih po drugi svetovni vojni Keohane (1984) označuje s pojmom hegemonskega sodelovanja. Združene države so daljnovidno financirale kratkoročne stroške - zagotavljanje finančne pomoči, toleriranje diskriminacije ameriških proizvodov - da bi dosegle dolgoročni cilj vzpostavitve stabilnega in cvečotežega mednarodnega ekonomskega sistema (Keohane 1984, 270).

Konec 60. let se je zaostрил problem precenjenosti dolarja, ki je povzročal plačilnobilančni deficit in velik odliv kapitala iz ZDA (Hart in Spero 1997,18). Obenem pa se je zmanjšalo zaupanje v dolar, kar je povezano z naraščanjem količine dolarjev v tujini. Nekatero evropske države, posebej Francija, ki je spodbijala ameriško vlogo v mednarodnem monetarnem sistemu, so v praksi uveljavljale konvertibilnost dolarja za zlato. Čeprav so ZDA vztrajale na multilateralnem sodelovanju na monetarnem področju - med največje uspehe sodi ustvarjanje dodatne oblike mednarodne likvidnosti, SDR (special drawing rights), vezane na košarico valut - pa vseeno niso uspele doseči občutne reevalvacije valut glavnih trgovinskih partnerjev (Nau 1990,152). 15. avgusta 1971 je Nixonova administracija enostransko odpravila konvertibilnost dolarja za zlato.

Nixonovo potezo lahko postavimo v širši kontekst zatona Pax Americane. Do sredine 70. let so Združene države izgubile relativno premoč v materialnih resursih. Manjša gospodarska rast ZDA glede na druge države (TABELA 2) je vodila v zmanjšanje ameriškega deleža v svetovni proizvodnji z več kot 50% v letu 1945 na 44,7% do leta 1953 in na 31,5% v letu 1980 (Kennedy 1987,432). Ameriška produktivnost je zaostajala za evropsko in japonsko, ravno tako se je zmanjšala premoč ZDA v tehnološko intenzivnih industrijah. Naftna kriza 1973. leta je pokazala, da ZDA (oziroma ameriška transnacionalna podjetja, ki so zagotavljala poceni nafto) nimajo več nadzora nad naftnim trgom.

Tabela 2: Rast BDP per capita pri stalnih cenah med leti 1950-1973

Država	%
Japonska	8,4
Nemčija	5,0
Italija	4,8
Francija	4,2
Kanada	3,0
Velika Britanija	2,5
Združene države	2,2

Vir: Kindleberger 1995, 165.

Konec brettonwoodske ureditve ni pomenil konca trgovinske liberalizacije. Navkljub porastu necarinskih ovir v 70. letih, vključno z varnostnimi in tehničnimi standardi, antidumpinškimi ukrepi in prostovoljnimi omejitvami izvoza (Kegley in Wittkopf 1991, 205), so pogajanja, v okviru tokijskega in zlasti urugvajskega kroga pogajanj znotraj GATTa, prispevala k občutnemu zmanjšanju carin za industrijske proizvode in prenesla trend liberalizacije na nova področja, med drugim na področje storitev, intelektualne lastnine, kmetijstva in tekstila (Salvatore 1995, 283-286).

Tudi na monetarnem področju ni prišlo do hujših motenj. Kvote v IMF so se povečale in uvedeni so bili novi aranžmaji za reševanje plačilnobilančnih neravnotežij. Leta 1976 so bili s sporazumom na Jamajki potrjeni uravnavani drseči menjalni tečaji. Države so dobile pravico, da same uravnavajo svoj tečaj, le da pri tem ne ovirajo trgovinskih partnerjev in ne ogrožajo stabilnosti svetovnega gospodarstva (Salvatore 1995, 703). Razmerja med glavnimi svetovnimi valutami so se reševala znotraj kluba finančnih velesil G-10 in G-5 (Plaza 1985, Louvre 1987).

Namesto zaključka: posthegemonski režimi

Na primeru Pax Americane lahko potrdimo, da je prisotnost hegemonске sile po drugi svetovni vojni stabilizirala svetovno gospodarstvo in omogočila visoke stopnje gospodarske rasti. Glavni instrument stabilizacije je bila vzpostavitev multilateralnih aranžmajev (režimov) na monetarnem in trgovinskem področju, pri čemer so Združene države dajale iniciativo in določale njihovo vsebino, hkrati pa nosile nadproporcionalni delež stroškov njihovega vzdrževanja, kar se je odrazilo v nižjih stopnjah gospodarske rasti ZDA glede na ostale države.

Na koncu se moramo vprašati, zakaj z erozijo ameriške premoči ni prišlo do sočasnega zatona režimov, ki jih je hegemonjska sila vzpostavila. Odgovore je možno iskati v dveh smereh⁸.

Z zmanjšanjem sposobnosti in/ali pripravljenosti hegemonjske sile, da bi vzdrževala mednarodne režime, se potreba po dobrinah, ki so jih zagotavljali hegemonjski režimi ni spremenila. To pomeni, da bodo ostali udeleženci, po slabitvi materialne baze hegemonjske sile, sami pripravljeni prevzeti stroške vzdrževanja režima. Pri tem je pomembno dejstvo, da so stroški vzdrževanja režima nižji od stroškov vzpostavljanja režima. V tem primeru tudi lahko pričakujemo, da se vsebina režimov ne bo spreminjala, torej bo odražala interese hegemonjske sile. Hegemonija se bo ohranjala, vendar ne več kot nadzor nad resursi, temveč kot nadzor nad izidi (Russett 1985, 208). Z drugimi besedami, Združene države so izgubile relacijsko moč, ne pa strukturne moči⁹ (Strange 1987).

Drugi pristop poudarja notranjo dinamiko režimov, ki je neodvisna od sprememb v distribuciji moči. Režimi vplivajo na definiranje ciljev (in izbiro sredstev za doseganje ciljev) držav, s tem ko ustvarjajo novo znanje, povezano z odkrivanjem kompleksnosti problemov, opozarjanjem na njihove učinke in medsebojno povezanost. Novo znanje (v primeru, da je skupno vsaj glavnim udeležencem) je tudi temelj za širitev režimov, to je vključevanje novih, še nereguliranih področij.

LITERATURA

- Buzan, Barry; Jones, Charles in Little, Richard. 1993. *The Logic of Anarchy: Neorealism to Structural Realism*. New York: Columbia University Press.
- Caporaso, James. 1993. *International Relations Theory and Multilateralism: The Search for Foundations*. V: Ruggie, John Gerard. (ur.): *Multilateralism Matters: The Theory and Practice of an Institutional Form*, 51-90. New York: Columbia University Press.
- Cox, Robert. 1994. *Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory V*: Keohane, Robert (ur.): *Neorealism and Its Critics*, 204-254. New York: Columbia University Press.
- Gilpin, Robert. 1987. *The Political Economy of International Relations*. Princeton: Princeton University Press.

⁸ Tu se odraža aktualna debata v režimski teoriji med racionalisti in reflektivistami (Keohane 1994). Racionalisti predpostavljajo, da so interesi držav fiksni; države so racionalni egoisti, ki sodelujejo zaradi maksimiranja koristi. Režimi zmanjšujejo ovire sodelovanja, tako da zmanjšujejo transakcijske stroške, ki izhajajo iz anarhičnosti meddržavnih odnosov. Režimi se bodo pojavili povsod, kjer so stroški komunikacije, nadzora in prisile (to je stroški vzpostavljanja in vzdrževanja režima) relativno nizki v primerjavi s koristmi, ki izhajajo iz sodelovanja (Ibid., 51). Reflektivistiki menijo, da sodelovanje poteka pod vplivom zaznav, sposobnosti predelave informacij in učenja (Haggard in Simmons 1987, 511). Interesov ne moremo ločevati od znanja, vrednot in ideologije akterjev. Režimi vplivajo na identitete in interese akterjev, hkrati pa so tudi sami intersubjektivni: obstajajo predvsem kot razumevanja, pričakovanja in prepričanja udeležencev o legalnem, primernem oziroma moralnem ravnanju (Puchala in Hopkins 1982, 246).

⁹ Naša razprava sicer izhaja iz racionalistične perspektive, vendar menimo, da je ob koncu potrebno bralca opozoriti tudi na reflektivistični pristop.

⁹ Relacijska moč je moč, ki jo ima A, da vpliva na B, da ta stori nekaj, česar sicer ne bi storil (Strange 1995, 30). Strukturna moč je definirana v poglavju "hegemonija in mednarodni režimi".

- Gilpin, Robert. 1995. *War and Change in World Politics*. Cambridge University Press.
- Haggard, Stephan in Simmons, Beth. 1987. *Theories of International Regimes*. *International Organization* 41(3):492-517.
- Hart, Jeffrey in Spero, Joan. 1997. *The Politics of International Economic Relations*. Fifth Edition. London: Routledge.
- Kegley, Charles in Wittkopf, Eugene. 1991. *American Foreign Policy: Pattern and Process*. Četrta izdaja. New York: St. Martin(s) Press.
- Kennedy, Paul. 1987. *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York: Random House.
- Keohane, Robert. 1984. *After Hegemony. Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton: Princeton University Press.
- Keohane, Robert. 1994. *International Institutions: Two Approaches*. V: Kratochwill, Friedrich in Mansfield, Edward (ur.): *International Organization. A Reader*, 44-61. Harper Collins.
- Keohane, Robert in Nye, Joseph. 1989. *Power and Interdependence*. 2. izdaja. Harper Collins Publishers.
- Kindleberger, Charles. 1981. *Dominance and Leadership in the International Economy*. *International Studies Quarterly*: 25(2):242-253.
- Kindleberger, Charles. 1987. *The World in Depression 1929-1939*. Penguin Books.
- Kindleberger, Charles. 1995. *The World Economy and National Finance in Historical Perspective*. The University of Michigan Press.
- Krasner, Stephen. 1982. *Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables*. *International Organization* 36(2):185-206.
- Nau, Henry. 1990. *The Myth of America's Decline*. Oxford University Press.
- Nye, Joseph. 1990. *Bound to Lead. The Changing Nature of American Power*. Basic Book.
- Puchala, Donald in Hopkins, Raymond. 1982. "International Regimes: Lessons from Inductive Analysis". *International Organization* 36(2): 379-415.
- Ruggie, John Gerard. 1993. "Multilateralism: The Anatomy of an Institution". V: Ruggie, John Gerard. (ur.): *Multilateralism Matters: The Theory and Practice of an Institutional Form*, 3-47. New York: Columbia University Press.
- Russett, Bruce. 1985. "The Mysterious Case of Vanishing Hegemony; or, Is Mark Twain Really Dead". *International Organization* 39(2):207-231.
- Salvatore, Dominick. 1995. *International Economics*. Peta izdaja. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Strange, Susan. 1995. *Države in trgi*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Strange, Susan. 1987. "The Persistent Myth of Lost Hegemony". *International Organization* 41(4):551-574.
- Wallerstein, Immanuel. 1979. *The Capitalist World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, Immanuel. 1995) "The Interstate Structure of the Modern World-System". V: Smith, Steve, Booth, Ken in Zalewski, Marsyia (ur.) *International Theory: Positivism and Beyond*: 87-107. Cambridge University Press.
- Waltz, Kenneth. 1979. *Theory of International Politics*. Reading: Addison-Wesley.
- Young, Oran. 1991. "Political Leadership and Regime Formation: On the Development of Institutions in International Society". *International Organization* 45(3): 281-308.

Norberto BOBBIO

ODPOR: DRŽAVLJANSKA VOJNA?

Ni veliko političnih in zgodovinskih knjig, ki bi v zadnjih letih vzpodbudile tako široko in intenzivno razpravo, kot jo je sprožila knjiga Claudia Pavoneja *“Una guerra civile” (Državljanska vojna)*, ne glede na njeno neobičajno obsežnost (približno šeststo strani teksta in približno dvesto opomb) in strnjenost vsebine, ki zahteva pozorno branje z nekoliko predznanja. V dnevnem in tedenskem časopisu je bilo objavljenih mnogo recenzij. Sam avtor je bil večkrat intervjuvan.¹ V eno od osrednjih televizijskih oddaj je bilo, poleg avtorja, poklicanih več prominentnih predstavnikov kulturnega in političnega sveta, da bi podali svojo oceno knjige. Če sploh kaj, potem je potrebno ugotoviti, da se je polemika osredotočila in usmerila, vsaj zaenkrat, predvsem v smeri večje prikladnosti in legitimnosti definicije “državljanske vojne” za vojno narodne osvoboditve, ki se je v Italiji odvijala med 8. septembrom 1943 in 25. aprilom 1945, ne pa na dejansko vsebino dela, ki jo povzema že sam podnaslov: *“Zgodovinski prispevek o moralnosti v odporu.”*

Vse to bi bili lahko tudi predvideli, saj se je izraz “državljanska vojna” vedno znova pojavljal v dokumentih ene in druge strani. Kljub temu so jo v dokumentih zmagovalcev uradno imenovali “vojna narodne osvoboditve.” Za definicijo “državljanska vojna” pa se je ogrela druga stran: *Zgodovina državljanske vojne v Italiji* je, denimo, naslov trilogije iz leta 1965 avtorja Giorgia Pisana, borca v vojski Socialne republike. S Pavonejevo knjigo pa je definicijo “državljanske vojne” na nek način sprejel tudi eden od protifašističnih zgodovinarjev. Odtod tudi izvira presenečenje, zaradi presenečenja pa tudi tako doživet kontrast mnenj, ki je sledil bolj argumentom srca kot razuma. O “argumentih srca” govorim zato, ker so izraz (državljanska vojna op.p.) razumeli v njegovem čustvenem, predvsem negativnem pomenu - tako tisti, ki so ga predhodno zavračali, kot drugi, ki so ga sprejeli. Izraza namreč niso dojeli v njegovem tehničnem, čustveno nevtralnem pomenu. Nekateri so ga zavračali, da bi se izognili obtožbam, da so sodelovali pri niti najmanj častnem početju, drugi so ga sprejeli, da bi tako pokazali v kakšen prepad izprijenosti je zašla domovina.

¹ Naj omenim nekatere: Resistenza guerra civile?, zbral P.L. Battista, *“La Stampa”*, 13. oktobra 1991; Una morale per la politica, P. Lavatelli, *“l'Unita”*, 16. oktobra 1991; Resistenza, cioè guerra civile, Elisabetta Rasy, *“l'Espresso”*, 20. oktobra 1991; Quel dramma etico vissuto dall'Italia, A. Carioti, *“La voce repubblicana”*, 3-4 januar 1992; Sulla moralità della resistenza, Conversazione con Claudio Pavone, intervju z Daniele Brioli in Robertom Botto, objavljeno v *“Quaderni di storia contemporanea”* Istituto za zgodovino Odpora in sodobne družbe v provinci Alessandria, št. 10, 1991 in v *“Notiziario dell'Istituto della Resistenza in Cuneo e provincia”*, št. 40, december 1991, pp. 159-94. Ta zadnji intervju je daleč najbolj pomemben zaradi širine in raznolikosti obravnavanih tem. Vseeno pa se v celotnem pogovoru ne dotakne vprašanja narave državljanske vojne, torej teme, ki jo obravnavam v tem poglavju.

Osnovni ugovor zoper ta izraz (državljanska vojna), glede na njegov deskriptivni pomen, je tisti, po katerem je bil Odpor predvsem in najprej vojna za osvoboditev Italije izpod Nemcev in njihovih zaveznikov in v toliko tudi patriotska vojna; če uporabimo denominacijo, ki je najpogosteje rabljena v uradnih ceremonialih, je šlo takorekoč za *drugi preporod* (*risorgimento*). Glede na čustveni pomen izraza bi torej poimenovanje Odpora "državljanska vojna" posledično zmanjšalo njegovo idealistično vrednost boja nekega naroda za lastno osvoboditev izpod zatiralskega režima in tujega okupatorja, ki ga ta režim podpira; reduciralo bi ga na "bratomorno" vojno. Na tovrstne kritike lahko brez težav odgovorimo s Pavonejevo knjigo v roki: dejstvo, da je bil Odpor, kot bomo videli v nadaljevanju, državljanska vojna, ne izključuje dejstva, da je bil (idealistično) tudi patriotska osvobodilna vojna, četudi je bila v večji meri bojevana v obliki državljanske vojne. Že nekaj časa namreč Pavone vztraja, da so se v okviru *Odpora* bojevale tri različne vojne, pač glede na različne razporeditve sil: poleg notranje vojne med fašisti in protifašisti, ki je kot takšna tudi državljanska vojna, še patriotska vojna proti nemški okupaciji in razredna vojna, usmerjena k preoblikovanju družbenih razmerij med tradicionalno dominantnimi in tradicionalno dominiranimi razredi, z eno besedo, revolucionarna vojna.² V zvezi s slednjo so nekateri pravilno opazili, da lahko pride do nejasnosti izhajajočih iz dejstva, da mora biti med tremi vojnami kot državljanska vojna tudi ta zadnja.³ Prav zaradi tega je denominacija "državljanska vojna", če se nanaša na vse tri vojne, napačna v smislu pretiranosti, če pa se nanaša le na boj med fašisti in antifašisti, napačna spričo pomanjkljivosti. Tu seveda lahko ugovarjamo, kako kljub predpostavki, da je vojna med dvema političnima stranema na drugačen način državljanska od vojne med dvema nasprotujočima si razredoma, v Pavonejevi knjigi ni nič, kar bi nas lahko napeljalo na sklep, da razredne vojne ne bi obravnavali kot državljanske vojne; če kaj, potem dejstvo, da sta državljanski dve od treh vojn, avtorjevo tezo prej okrepi kot pa spravlja v protislovje.

Pridržal bi si tisti (tehten) ugovor, glede katerega državljanska vojna je bila, bojevala pa se je le v enem delu države, oziroma od druge polovice leta 1944 naprej le v južni Italiji, in tudi tam, kjer se je odvijala ta vojna, so bile sodelujoče (vojskujoče se) strani tako v enem kot drugem taboru le manjši del Italijanov. Velika večina se namreč ni opredelila, saj je pričakovala, da se bo vojna oziroma vse vojne končala, tako tiste notranje kot zunanje.⁴ Vse to je popolnoma jasno in gotovo nas ta knjiga ne bo prepričala o nasprotnem. Nič ni bolj tuje Pavonejevemu stilu kot je retorika vojne ljudstva, razumljena ne (še) kot ljudska vojna, ampak

² Dovolj je preleteti kazalo dela, da se prepričamo o tej trojni delitvi: poglavja IV, V in VI so tako posvečena oziroma naslovljena Patriotska vojna, Državljanska vojna in Razredna vojna. Specifično je "državljanska vojna" tista, v kateri so se bojevali partizani in vojaki Socialne republike, če upoštevamo le subjekte, ki so se v vojni bojevali. Vse tri vojne pa lahko štejemo za državljanske glede na način, kako so se udeleženci bojevali, kot bomo omenili v nadaljevanju. Še preden je izšla knjiga, sem tudi sam ponovno začel obravnavati temo treh vojn in odgovarjal na ideje, ki jih je prav Pavone izkazal v članku *Le tre guerre (Tri vojne)*, objavljenem v "La Stampa", 9. decembra 1990.

³ I. Canfora, *Perche tre guerre?*, "Il Manifesto", 24. novembra 1991.

⁴ Tako R. De Felice v intervjuju z M. Baccianini, *Resistenza e le amnesie di Pavone* (ampak naslov je zavajajoč), "Avanti!", 18. oktobra 1991.

vojna celotnega ljudstva, ki, ko "se spravi", "Bog se postavi na njeno stran in gorečnost ji poda." Objekt knjige je vojna ali množica vojn, ki so v zgodovino prešle pod imenom Odpor in imajo velik zgodovinski pomen za našo deželo ne glede na to, ali je bilo veliko ali majhno število tistih, ki so v njih sodelovali.

Do sedaj sem se navezoval predvsem na novinarsko polemiko, v kateri so med drugimi sodelovali tudi poznani zgodovinarji. Ne glede na to me je presenetilo, da se je doslej debata odvijala izključno ob upoštevanju emocionalnega pomena "državljanske vojne",⁵ ki je pomensko negativen. V nasprotju s tem diskurzom, ima izraz tudi opisen in točen pomen, ki je kot takšen čustveno nevtralen, niti negativen niti pozitiven. Že stoletja namreč srečujemo razlikovanje med zunanjimi vojnami in notranjimi ali *intestinalnimi* vojnami: prve so tiste, do katerih pride med suverenimi državami, če uporabimo moderen koncept, oziroma med samozadostnimi mesti, če gledamo skozi klasični koncept; notranje vojne so tiste, do katerih pride znotraj ene države oziroma mesta, med stranmi, strankami, frakcijami, ki jih tvorijo državljani iste države ali mesta.

Politična ocena, pozitivna ali negativna, pa v primeru državljanske vojne ni nič drugačna kot pri zunanjih vojnah. Odvisna je namreč od vrednostne sodbe, ki jo vsakdo od nas, v odvisnosti od svojih prepričanj ali strasti, o sami vojni poda. Ta ocena je lahko splošna ali podana glede neke določene vojne, lahko jo ocenjujemo s stališča ene ali druge sodelujoče strani, glede na kriterije, s katerimi sicer ocenjujemo njen izvor ali pa se do nje opredelimo glede na njen potek in glede na njene posledice. Te so lahko revolucionarne, kot tiste pri državljanski vojni v Rusiji leta 1917 (revolucije se navadno porodijo iz državljanskih vojn), ali kontrarevolucionarne, kot tiste ob španski državljanski vojni.

Sama po sebi državljanska vojna ni slaba ali dobra, kar velja tudi za zunanjo vojno. Tako zunanjo vojno kot državljansko vojno štejemo v isto splošno definicijo vojne kot nasilnega in trajnega konflikta med kolektivnimi telesi, ki se organizirajo ali so organizirani, da bi izvajali nasilje. Začetno nasilje je v zunanji vojni načeloma agresija s strani ene države proti drugi državi; pri državljanski vojni pa je to vstaja dela državljanov proti lastni državi. Prva predstavlja zlom mednarodnega prava, druga pa zlom notranjega prava. Če obstaja vrednostna razlika med obema oblikama vojne, je ta odvisna od dejstva, da se je postopoma konsolidiralo mednarodno pravo kot pravo med suverenimi državami, tako imenovani *ius publicum europaeum*, vsaka država ima torej svoj *ius gladii* v odnosu do drugih držav. Po drugi strani pa državljanom ni omogočena pravica do izvajanja nasilja v odnosu do svoje države. Načeloma je nasilje, ki ga neka država izvaja do druge države, legitimno nasilje; nasilje državljanov v odnosu do svoje države pa je že načeloma nelegitimno. Čustveno negativna ocena, ki se navadno poda o državljanski vojni, je navadno odvisna od postavljanja v vlogo države in ritualnega deklariranja "svete" dolžnosti državljanov, da ubogajo zakone. Ni pa v drugih časih manjkalo doktrin, ki so proklamirale nasprotno, pravico do upora (odpora) državljanov

⁵ Z. izjemo, kolikor vem, Marca Revellija, ki v obsežni recenziji, objavljeni v "L. indice", VIII, št. 9, november 1991, naslovljeno *La scelta e la violenza* (p.37 in 39), postavi problem državljanske vojne v njemu primerne okvirje in opaža kako je v Pavonejevi analizi najti "tipično fenomenologijo za bellum civile".

proti lastni državi, ki je postala tiranska, ali celo pravico do vstaje, kot je med drugim zapisano v 35. členu Deklaracije o pravicah iz 1793.

Odveč je dodajati, da v okviru osnovne delitve na notranje in zunanje vojne lahko izvajamo tudi poddelitve, ki so za nas lahko zanimive, kajti, ko enkrat definiramo Odpor kot državljansko vojno, je treba redefinirati tudi njegovo specifično naravo. Če uporabimo najbolj očitno poddelitev na socialne, politične in etnične državljanske vojne, lahko Odpor, kot že rečeno, smatramo tako za socialno ali razredno kot politično državljansko vojno med strankami ali koalicijami strank, ki si nasprotujejo. Kar (Odpor) ločuje od bolj običajnih državljanskih vojn je, da se slednje porodijo iz upora proti konstituirani državi, medtem ko se je Odpor v Italiji porodil iz vstajniškega momenta v trenutku razpada obstoječe države, v stanju neobstoja oblasti, ki je spominjalo na naravno stanje. Prve partizanske skupine nastanejo, ko nasprotnikova konstitutivna moč še ne obstaja.

Kljub množici različnih vrst državljanskih vojn, je v tretjem členu ženevske konvencije z 12. avgusta 1949 o zaščiti ranjenih, vojnih ujetnikov, civilnih oseb, generično zgolj govora o "oboroženih konfliktih, ki niso mednarodni"⁶. S tem ločuje mednarodne oborožene konflikte, vojne v tradicionalnem in današnjem pomenu besede, kot so na primer prva svetovna vojna, vojna med Irakom in Iranom, hladna vojna in tako naprej, od vseh ostalih vrst oboroženih konfliktov, ki jih opredeljuje samo negativno.

V današnjem stanju neenakosti mednarodnih odnosov med velikimi, majhnimi in zelo majhnimi silami, med dominantnimi in satelitskimi državami, ob obstoju obrambnih paktov med eno in drugo skupino držav je državljanska vojna v njeni originalni obliki vedno bolj redka, ne glede na to, da še vedno velja prepoved intervencije. Vedno težje je določiti, kje se konča državljanska vojna in kje se začne tista mednarodna. Ni več notranjih vojn, kjer vsaj na eni od strani ali na obeh, ne bi sodelovala tuja država bodisi neposredno ali zgolj preko pošiljanja orožja. Z drugimi besedami, ne obstaja notranja vojna, ki ne bi postala, če ni že v samem začetku, tudi mednarodna vojna. Pogosto je državljanska vojna priložnost, pogosto rezultat mednarodne vojne: vietnamska vojna je bila v resnici vojna med Združenimi Državami in Sovjetsko Zvezo, državljanska vojna v Španiji je bila celo, kot se je govorilo, veliki test za drugo svetovno vojno.

Nič drugačen ni primer državljanske vojne v Italiji, ki je izbruhnila znotraj druge svetovne vojne kot manjša notranja vojna v okviru velike zunanje vojne. Hitlerjeva Nemčija in zavezniki so se bojevali tudi preko vojske Salojske Republike na eni strani in vojske svobodnih prostovoljcev pod poveljstvom Komiteja narodne osvoboditve na drugi strani. Prav dokazana vključenost Odpora v evropsko vojno je bila podlaga za argument, da to ni državljanska vojna: šibek argument, tudi zato, ker nihče ne vztraja na tem, da je šlo le za državljansko vojno. V zvezi s sodobnimi državljanskimi vojnami je osrednja tema mednarodnega prava odnos med vojskujočimi se stranmi v eni državi in tretjimi državami. V sodobni mednarodni doktrini ne manjka nikoli poglavje o državljanski vojni kot refleksiji ali kot

⁶ Predstavi in komentira jo H.J. Taubens v *The Applicability of the Laws of War in Civil War, pa tudi v R.R. Bexter, Jus in bello: The Present and Future Law, in J.N. Moore (ur.), Law and Civil War in the Modern World, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1974, pp. 499-517 in 518-36.*

surogatu mednarodnega konflikta, v kolikor je spodbujena v notranjosti neke države s strani druge države, da bi spodkopali legitimno vlado, ki je razumljena kot ovira lastnim interesom. Vedno bolj pogost je primer, ko se intervencija ene države v notranjosti druge opravičuje kot pomoč (v nekaterih primerih opredeljena kot "bratska") vladi, ki ji grozi propad, ali osvobodilnemu gibanju, ki ima za cilj spodkopati obstoječo oblast. V kolikor so refleksi ali surogati velikih mednarodnih konfliktov, so državljanske vojne v sodobnem mednarodnem svetu, kot je bilo že mnogokrat zapaženo, vedno bolj pogoste.⁷

Nazadnje lahko tudi ugotovimo, da je zaradi vedno tesnejše prepletenosti med državljansko in mednarodno vojno, lahko samo razumevanje vojne različno pri straneh v konfliktu. Nekaj je objektivna definicija vojne kot državljanske vojne, ki jo lahko poda le zgodovinar ali pravnik, nekaj drugega pa je sodba, ki jo o vojni podajo strani, ki se v njej bojujejo. Kot primer lahko navedemo vojno v Alžiriji med Francijo kot suvereno državo in alžirsko Fronte narodne osvoboditve. Na eni strani so bojevniki Fronte, v kolikor so se *in nocte* smatrali že za novo neodvisno alžirsko državo, razumeli svojo vojno kot mednarodno in ne državljansko vojno, na drugi strani pa je francoska vlada to vojno vedno obravnavala zgolj kot policijsko operacijo. Med različnimi interpretacijami, podanimi glede italijanske državljanske vojne, o kateri govorimo, je bilo prav tako videti delitev na tiste, ki jo definirajo kot vojno narodne osvoboditve in jo razumejo kot zunanjo vojno, in tiste z nasprotno strani, torej z vidika socialne republike, ki poudarjajo njen aspekt interne policijske akcije.

Kakor koli že, ne glede na težavne primere in subjektivne interpretacije pri dejansko preprostih primerih, ostaja zelo široka kategorija oboroženih spopadov, ki se sicer še širi. Kot je bilo rečeno, tovrstni spopadi ne spadajo v kategorijo vojn med suverenimi državami, ki so konstituirale vseobsegajoči objekt diskusije in elaboracije mednarodnega prava, v kolikor so suverene države subjekti mednarodnega sistema. Kar opredeljuje tovrstne konflikte, ki niso mednarodni, je najprej dejstvo, da subjekta ali vsaj eden od subjektov ni država; druga značilnost je dejstvo, da prav kot posledica različnosti subjektov, v spopadih z njimi ne pride do upoštevanja pravil *tus belli*, ki sicer veljajo v oboroženih spopadih med državami. Bolj natančno lahko rečemo, da nespoštovanje teh pravil navadno ni razumljeno kot nelegalno in pravno relevantno, medtem ko bi to moralo biti po skupnem mnenju (*communis opinio*) pravnikov in glede na številne mednarodne konvencije, ki so razširile *tus belli* na državljanske vojne, četudi zgolj pod določenimi, dobro poznanimi pogoji. Že stara sodba, ki se vedno znova ponavlja, pravi, da so državljanske vojne bolj krute od zunanjih vojn, čeprav slednje lahko zahtevajo mnogo več žrtev spričo uporabe sredstev masovnega uničevanja.

V Prologu 1. Dela prispevka Henrija de Montherlanta, *La guerre civile*, lahko preberemo: "Je suis la guerre du forum farouche, la gurre de prisons et des rues,

⁷ Poleg dveh del z mešano vsebino omenjenih v prejšnji opombi, si za ta poseben vidik, oglejte še zbirko esejev, ki jo je uredil J.N. Rosenau, *International Aspects of Civil Strife*, Princeton University Press, Princeton 1964.

celle du voisin contre voisin, celle du rival contre rival, celle de l'ami contre l'ami. Je suis la guerre civile, la bonne guerre...".⁸

Preseneča, kako je ta vidik problema, ki se nanaša na *vodenja* vojne v oboroženih spopadih, ki niso mednarodni, torej vidik, ki je sestavni del vsake razprave o državljskih vojnah, doslej vedno izostal v razpravi o italijanski državljski vojni, vsaj kar jaz vem. Lahko razpravljamo kolikor hočemo, ali je to bila državljska vojna glede na končne cilje. Mirno lahko priznamo, da je bila glede na končne cilje to patriotska vojna in v kolikor bojevana proti zunanjemu sovražniku, nacistični državi, tudi mednarodna vojna. Ostaja pa v vsakem primeru vprašanje, "kako je bila bojevana?". Za to vprašanje Pavonejevo delo nudi obsežen material, ki do danes še ni bil zbran in omogoča odgovor, utemeljen na neomajnih dejstvih. Odgovor torej, ki ne dopušča mnogih dvomov.

Takorekoč vsi (bolj ali manj nepristranski) opazovalci danes priznavajo, da je spoštovanje vojnega prava, naj to zadeva ravnanje z vojnimi ujetniki na splošno ali glede uporabe mučenja oziroma sile nad ujetimi vojaki, zajemanja talcev ali nediskriminiranega izvajanja represalij, manjše pri državljskih vojnah. Če je res, da *ius belli* na žalost igra relativno majhno vlogo pri kontroli načina vodenja nasilja v zunanjih vojnah, je njegova vloga v državljskih vojnah še manjša; tako majhna, da je neobstoječa.⁹

S pozicije tradicionalne teorije vojnega prava lahko problem razlike med notranjo in zunanjo vojno konceptualiziramo v naslednjih terminih. Začeti je potrebno iz razlike med *ius ad bellum*, kar je pravica suverene države, da se spusti v vojno, in *ius in bello*, kar pomeni skup pravil, ki urejajo vodenje vojne, še posebej način ravnanja s sovražnikom. Na temelju prvega je tradicionalna doktrina vojne razločevala pravične in nepravične vojne. Pri tem je analizirala in diskutirala o različnih primerih, v katerih neka država ima ali nima pravice, da se spusti v vojno. V skladu s pravili, ki jih vzpostavlja drugo (pravo), se je razvilo razlikovanje med legalnimi in nelegalnimi vojaškimi akcijami. Sčasoma, ko je mednarodno pravo, ki so ga izdelale evropske sile v času nastajanja velikih držav, kot suvereno priznalo pravico do vojne in tako izničilo vsak kriterij razločevanja med pravičnimi in nepravičnimi vojnami, se je omejevalna funkcija prava premaknila z legitimnosti na legalnost vojne, v terminologiji Carla Schmitta, od *bellum iustum* do *hostis iustus*.¹⁰ Kot če bi rekli, da v trenutku, ko je vsaka vojna legitimna, ni več legitimna nobena vojaška akcija. Z drugimi besedami, omejena pravica države do vojne je tako omejena s samo vojno, v kateri je uporaba nasilja omejena preko pravil, ki imajo funkcijo definiranja sovražnika, kar pomeni tistega, nad katerim je legitimno izvajati nasilje, in definiranja okvirov, v katerih se nasilje lahko izvaja.

⁸ Citat je povzet po Ch. Zorgbibe, *La guerre civile*, Presse Universitaire de France, Paris 1975, p. 5. Knjižica je koristna kot prvi korak pri študiju državljskih vojn in problemov, ki se nanjo nanašajo.

⁹ Tako R. Higgins, *International Laws and Civil Conflict*, v E. Luard (ur.), *The International Regulation of Civil Wars*, Thames and Hudson, London 1972, p. 183.

¹⁰ To razločevanje je ena od osrednjih tem zadnjega velikega dela Carla Schmitta, *Der Nomos der Erde im Voelkerrecht des Jus Publikum Europaeum*, Gruen Verlag, Koeln 1950, (It. prevod *Nomos della terra*, Adelphi, Milano 1991).

Ne glede na vse poskuse, da bi državljansko vojno spojili z mednarodno vojno, je med njima razmerje med *bellum iustum* in *hostis iustus* obrnjeno. V splošnem državljansko vojno na obeh straneh razumejo kot pravično vojno in prav zato, ker vsak smatra, da se bori za pravično stvar, meni tudi, da ima pravico do življenja in smrti brez omejitev v odnosu do sovražnika, nič več *hostis* ampak *rebellis*. V sintezi: ko (pri zunanji vojni) enkrat odločitev o vstopu v vojno odrešimo vsakega moralnega zadržka, se moralne zapovedi usmerijo k načinu ravnanja s sovražnikom; nasprotno, iz predpostavljene pravičnosti notranje vojne s strani obeh nasprotnikov izhaja logično sklepanje o nepravičnosti sovražnika. Sovražnik v državljanski vojni je absoluten sovražnik, to pa zato, ker kdor se bori v državljanski vojni, to počne v imenu pravičnosti oziroma v imenu tistega, kar sam šteje za pravično. Razlika v obravnavanju bojevnika v zunanji vojni (vojaka) in bojevnika v notranji vojni (partizana) temelji na dejstvu, da vojak, v kolikor le preprost izvajalec ukazov, ni odgovoren za dejanja, ki bi v času miru veljale za kazniva (kriminalna); nasprotno partizan, v kolikor je sam izbral svojo stran, ne more ne odgovarjati za svojo odločitev in za dejanja, ki izvirajo iz te odločitve. Kot je dobro poudaril Carl Schmitt, je največje tveganje, ki ga prevzame partizan v primerjavi s tveganjem vojaka, odvisno od brezpravnosti (neregularnosti) vojne, v kateri se bori. Ta ga dela za neregularnega bojevnika prav v smislu nepodvrženosti oziroma nepodvrgljivosti pravilom tako glede njegovih dejanj v odnosu do sovražnika kot sovražnikovega delovanja v odnosu do njega.¹¹

Pavonejeva knjiga ponuja zelo bogato dokumentacijo prav glede tovrstnih vidikov italijanske državljanske vojne. Lahko bi rekel, da samo branje te knjige, tudi če ne bi nosila tega naslova, v veliki meri pokaže, kako je bil Odpor tako na eni kot na drugi strani v največji meri bojevan kot državljanska vojna; s stanjem duha in metodami, na eni strani partizanov, na drugi strani pa kaznovalca upornikov. Lahko se le čudimo, da smo v tej razpravi za in proti, ki je vzbudila čustvene obsodbe in oprostitev, iste strasti in posledično iste napačne sodbe, kot pred skoraj pol stoletja, pozabili postaviti problem pogojev, ki ji pritičejo. Nismo se torej vprašali, kaj se praviloma razume kot državljanska vojna in kaj so njene značilnosti; knjige pa se ni prebiral s te perspektive, tudi če se jo je prebralo. Neverjetno je, kako nikoli ni prišlo do refleksije mrakobnega zaključnega dogodka na *Piazzale Loreto**. Kdaj je bil sploh monarh ali šef civilne države v mednarodni vojni odstranjen, kot da je vodja skupine kriminalcev v vojni med tolpami? Nemški cesar Kaiser, ki so ga zmagovalci šteli za glavnega krivca, da je prišlo do prve sve-

¹¹ Poglej še posebej Carl Schmitt, *Theorie des Partisanen*, Berlin 1963 (it. prevod il Saggiatore, Milano 1981). Na to temo je na voljo tudi obširen Uvod P.P. Portinara v delo R. Schnura, *Rivoluzione e guerra civile*, Giuffrè, Milano 1986 (prevod *Revolution und Weltbürgerkrieg*, Duncker&Humblot, Berlin 1983). Na Schnurovo delo se naslanja Revelli v že citirani recenziji in pride do naslednjih, pravičnih, zaključkov: V nasprotju s tradicionalno vojno, se državljanska vojna ne vodi, da bi osvojili teritorij, saj se vodi na ozemlju obeh nasprotnikov; državljanska vojna nima predobstoječe legitimacije, saj naj bi njen rezultat utemljal novo legitimost; ne priznava podrejenosti normam ali pravilom. Dobesedno: "V državljanski vojni - najbolj neusmiljeni in najbolj "politični" useh vojn - ne obstajajo poti nazaj, niti ujetniki niti nikogaršnja ozemlja. Vsak vanjo vložiti celotno svojo vest in to s polno odgovornostjo. In partizanska vojna je bila natanko to" (p. 37).

* Prizorišče eksekucije B. Mussolinija in njegovega spremstva; op.p.

toвне vojne, je umrl naravne smrti v izgnanstvu. Legitimnosti nurnberskega procesa, na katerem so bili sojeni in obsojeni nacistični vodje, lahko prav tako oporekamo; ampak ti so bili na vsak način podvrženi sodbi sodišča. Samo vodji skupine, ki je sodelovala v državljanski vojni, se je lahko zgodilo, da je bil zajet, ubit brez procesa in na javnem mestu izpostavljen z glavo navzdol.

Kot že rečeno, knjigo označuje podnaslov *Zgodovinski esej o morali v odporu*. "Morala" je široka beseda, ki jo avtor uporablja, da bi zarisal skupek problemov morale ali politične morale. Ti so izjemno težki in moreči ter se porodijo v obdobju splošne krize institucij in pretresa družbenih odnosov. Do tovrstne situacije je v Italiji prišlo s padcem fašizma in s spremembo zavezništev, kar je bila posledica vojaških porazov in neobstoja enotne moči, ki bi bila konstituirana in priznana na celotnem državnem teritoriju, s prisotnostjo štirih različnih oblasti: Južnega kraljestva in Nacionalnega komiteja osvoboditve na eni strani, nemškega okupatorja in italijanske Socialne republike na drugi strani.

Ne gre za knjigo o zgodovini kot takšni, niti o zgodovini idej. To je knjiga, skozi katero napredujemo preko tem, ki so ilustrirane z obsežno dokumentacijo, zbrano iz tistega, kar so rekli in zapisali na obeh straneh, sovražniki in prijatelji, akterji sami. Teme so izbrane tako, da lahko razumemo, kateri so bili moralni problemi (v širokem smislu), konflikti dolžnosti, posamezni primeri individualne in kolektivne vesti, protislovne odločitve glede utemeljenosti na etiki prepričanja ali etiki odgovornosti, ki se pojavijo v posebno dramatični obliki pri mejnih situacijah, kot je primer državljanske vojne.

V tovrstni perspektivi se kot ena osrednjih tem pojavlja seveda nasilje. Tako rekoč iz prve roke izvemo o vseh tradicionalnih problemih povezanih z različnimi oblikami, omejitvami in utemeljitvami nasilja, nikoli razrešenim kontrastom med dolžnostjo ne-ubijanja in zavezanostjo ubijanju v primeru potrebe ali legitimne (samo)obrambe, med prvim in drugim nasiljem, ofenzivnim in defenzivnim, pravičnim in nepravičnim.

Pavone piše: "Velika razlika simbolične narave je ta, da nasilje, ki so ga izvajali Odporniki, v primerjavi s tistim, ki ga prakticirajo vojske ali redno konstituirane policijske enote, izhaja iz zloma državnega monopola nad nasiljem"(s. 415). Zlom tega monopola razreši nasilje do države njegove kriminalnosti. Nekoliko naprej: v Italiji iz leta 1940, še bolj jasno pa v tisti iz 1943, je izvajanje nasilja izgledalo "kot izliv dolgo trajajoče akumulacije", kar ga je napravilo "po eni strani bolj samoumevnega, po drugi pa bolj neusmiljenega"(s. 416). Kjer preneha monopol legitimne sile s strani suverene države, se vsaka sila poskuša samo-legitimirati in delegitimirati nasprotnikovo silo. In sovražnik postane totalni sovražnik. O tej "totalizaciji" vojne, na katero Pavone večkrat usmeri našo pozornost, najdemo v knjigi mnoga pričevanja. Kolikor bolj ima ena od strani svojo vojno za pravično, za toliko bolj nepravično smatra vojno nasprotnika. Calvino postavi na usta partizana naslednjo frazo: "Tako je, da smo mi v zgodovini na strani maščevanja, oni so na drugi. Pri nas ni nič izgubljeno, noben gib, noben strel, čeprav enak kot njihov, me razumeš? Enak njihovemu, je izgubljen, vse bo služilo, če ne naši osvoboditvi, osvoboditvi naših sinov"(s. 426). Enaka čustva pa izražajo tudi na nasprotni strani.

Neki fašist, ujet na dan upora, piše: "S prelivanjem krvi nas redkih, se tudi za prihodnost odstranjujejo razlogi za sovražstvo med različnimi stranmi"(s. 429).

Kdo je v mejni situaciji, v kateri ni več višje avtoritete, poklican, da bi sodil kje se konča legitimno nasilje in začne tisto nelegitimno? Je dovoljena zaseda, represalija, protirepresalija, terorizem? Pomislimo na spore, ki jih je dvignil atentat v ulici *Rasella*, ki je kot represalijo porodil pokol v Adriatinskih jamah; pa na razkole, ki so se porodili v samem partizanskem gibanju, glede atentata na Gentileja. Kako naj bi ocenili izpostavitve trupel Mussolinija, Clare Petacci in drugih hierarhov na trgu *Loreto*? "Plačali so in to je prav - piše partizan svojemu kolegu - ampak prizor je vseeno neokusen"(s. 513).

Poleg problema vojnega nasilja je prisoten tudi problem kaznovalnega nasilja; tako imenovana prisilna moč države. Partizanske bande so si poskušale postaviti pravila obnašanja, ki naj bi služila razlikovanju med partizani in banditi, posebno v odnosu do civilnega prebivalstva. Pa so bila ta pravila vedno spoštovana? Jih je bilo mogoče spoštovati v vojni za katero je značilno, kot je izpostavil Schmitt, da je teritorij mobilni, kar zelo otežuje varovanje ujetnikov? Spoštovanje ujetnika v vojni med državami izhaja iz že opaženega dejstva, da vojak, v kolikor je izvrševalec ukazov, ni osebno odgovoren za delovanje, ki bi bilo izven vojnega prizorišča označeno kot kriminalno. In ko vojna zraste v vstajo, je lahko prevaratniški zalet množic še vedno vzdržan v okviru nekih pravil? Kot potrditev te dileme je dovolj, če navedemo frazo, ki jo je izrekel partizan, preden je bil ustreljen: "Vojna naredi ljudi takšne; prav so imeli v antiki, ko so govorili, da so državljanske vojne bolj krute od tistih zunanjih."

Kot sem rekel, se knjiga ne predstavlja kot odgovor na ta vprašanja. Ne gre za temeljno delo. Bralec v tistih stotinah strani ne bo našel nobene molitvice. Je le vabilo k premisleku o nekaterih velikih moralnih vprašanjih, ki so v dobro znanem delu o moralni filozofiji imenovana "smrtna vprašanja", to je vprašanja življenja in smrti.¹²

Smrtna vprašanja so gotovo tista, ki so se zastavila mnogim Italijanom med bratomorno vojno, ki je sprostita strasti, katere še danes niso zamrle. Pomislimo na vročo razpravo med različnimi političnimi stranmi, ki jo je pred kratkim sprožilo izkopavanje dogodkov, ki so se zgodili v tako imenovanem "trikotniku smrti". Zgodba brez zaključka. Edini način, da bi jo zaključili pa je poskušanje, da bi jo razumeli v njeni veličini in revščini, v njenih resnicah in njenih napakah.

Do tu obravnavane teme se stekajo v zadnjem poglavju, ki govori o tistem, kar vse vključuje: odnos med etiko in politiko. Tukaj pridejo na dan tri poglobitvena vprašanja: politika kot dolžnost in obveznost državljana, ki se ji ne more odpovedati; skladnost med mislijo in dejanjem; moč prijateljstva in solidarnosti v nevarnosti. Za komuniste pomembno vlogo dobi tudi partijska disciplina. Še bolj kot v politični sferi se razdor med komunisti in katoliki odpre v moralni sferi.

Knjiga se zaključuje s tremi gostimi odstavki na račun preteklosti, o smislu prihodnosti, o razočaranju vrnitve. Neizbežno je bilo, da se povratniki ne bi izprašali o krivdah iz preteklosti, iz katerih se je porodila katastrofa; o pričakovanih do pri-

¹² *Nanašam se na Th. Nagel, Mortal Questions, Cambridge University Press, Cambridge 1979 (it. prev. il Saggiatore, Milano 1986).*

hodnosti s strani tistega, ki je verjel, da lahko spremeni svet; o nezadovoljstvu vrnitve v "povprečno življenje" po letih herojskih pohodov ali, glede na različne razlaganja, po veliki dogodivščini (obnašanje, ki pripravi borca, da skrije *avtomat*, kot simbol neponovljivega obdobja in obenem kot talisman). Ujet fašist pravi partizanu: "Ste videli, tudi vas so pretentali". Minil je trenutek izbire. Odslej so drugi izbirali namesto njih.

Prav pri bivšem borcu lahko razumemo zagrenjenost, občutek odtujenosti in vtis, da je vse ostalo kot prej. Zgodovinar pa ima prav, ko verjame, da so se stvari odvile drugače. Zahvaljujoč Odporu, je italijansko ljudstvo lahko, le dobro leto po koncu vojne, izbiralo svojo prihodnost na svobodnih volitvah, najprej z ustavnim referendumom, potem z volitvami zakonodajnega telesa, kjer se je rodila republikanska ustava, o kateri so razpravljali in jo potrdili ljudje, ki so v veliki večini predstavljali protifašistične stranke. Ustava je bila prav tako največja preizkušnja pacifikacije med strankami, ki so se borile skupaj proti skupnemu sovražniku, čeprav razdeljene glede perspektiv prihodnosti, pa četudi je danes, po padcu komunizma, propadla teza, po kateri se je podtalna državljanska vojna, ki ni bila bojevana pri luči dneva, nadaljevala, ne več med fašisti in protifašisti ampak med komunisti in demokristjani. V resnici, ne glede na to prizadeto mnenje nekoga, ki je naklonjen, da na splošno negativno ocenjuje (tako imenovano) Prvo republiko, nove vojne ni bilo, če ne zaradi drugega, zaradi natančnega političnega računa na obeh straneh.

Zala VOLČIČ

Aleš Debeljak

Reluctant Modernity

The Institution of Art and Its Historical Forms

Rowman & Littlefield Publishers, Inc. 1998.
209 strani.

Pri prestižni in znani ameriški založbi Rowman & Littlefield Publishers, Inc. je nedavno izšlo delo Aleša Debeljaka *Reluctant Modernity*. V njem avtor ponuja osvežujočo alternativo postmodernistom, kot je Baudrillard, ki je oznanil smrt umetnosti, spočete kot edino resnico fikcij. Navdahnjen s kritično teorijo Adorna in Benamina, Debeljak trdi, da je z vzponom moderne, umetnost postala avtonomna - umetniška produkcija se je učinkovito osvobodila nujnosti vsakdanjega življenja in mota "namenske" racionalnosti. Preobrazba buržoaznega liberalnega individualizma v narcisizem moderne množične družbe je spremljala razgradnjo umetnosti v poenostavljeno, množično umetnost in komercializiran kič. Danes, piše Debeljak, je postmoderna umetnost podvržena neskončnemu reproduciranju, popolni integraciji v množično družbo in politični apatičnosti. To pomeni, da umetnost preprosto ne predstavlja več alternativne realnosti. Postmoderna institucija umetnosti ne more biti ločena od modernih struktur, namesto tega ji je dan kontinuiran odnos z moderno. Kar originalno ponuja Debeljak, je neke vrste povzetek institucije umetnosti in njenih zgodovinskih oblik - raziskuje strukturne spremembe institucij avtonomne umetnosti v sodobnih družbenih formacijah.

Obdobje med 16. in 19. stoletjem je zaznamoval razcep med družbo in državo, institucionaliziran z vzponom parlamentarne demokracije in meščanske javnosti. Habermas npr. povzdigne kavarne 18. stoletja v meščansko "javno sfero", idealni forum, znotraj katerega so se brali časopisi in kjer so se v nemale razprave. Te so se vedno nanašale na širše družbene interese in ne le na interes tistih, ki so bili fizično prisotni, to pa je pomagalo pri spreminjanju razmerja med aristokracijo in delavskim razredom.

Bralna in pismena (literate) meščanska javnost se je naučila razumevati svoj položaj znotraj družbe in oblikovati osnovne možnosti za svoje politične aktivnosti. Politična javnost se je pojavila, ko so v javnih debatah začeli razpravljati o splošnih družbenih problemih. To je bilo obdobje "mnenjskih časnikov", obdobje neodvisnega političnega novinarstva, s katerim je novo meščanstvo formalno urejalo svoj opozicijski odnos do obstoječe moči. Habermas nadalje trdi, da so mediji 18. stoletja najprej oblikovali integralni del javne sfere, kasneje, ko so postali zaradi masovne distribucije dostopnejši, privlačnejši za oglaševalce, pa so se mediji distancirali od te vloge. Zdi se, da kot izhodišče izvora meščanske javne sfere Habermas razume vzpon kapitalizma in sistem komod ter informacij. Tisku je uspelo postati prizorišče javne publicitete (kar označuje samo stanje biti javen). To raziskuje Debeljak so kritični potenciali modernistične umetnosti. Njegova teorija prav tako pravi, da je vzpon kapitalizma (sočasno z obstojem buržoazne javne sfere) ustvaril možnost avtonomne umetnosti, hkrati pa položil temelje za morebitno vključitev na trg (Umetnost ... je poskušala uiti zahtevam trga, ... ki je postajal razumljen kot grožnja avtonomiji umetnosti, čeprav jo je, paradoksalno, prav to omogočalo zaradi osvoboditve od tradicionalnih legitimacij, str. 59-60). Ključ do negativno-kritičnega potenciala umetnosti je torej v obstoju javne sfere, kjer se lahko odvijajo racionalne diskusije. Z razkrojem javne sfere (institucionalizacija kritične funkcije in rast množičnega oglaševanja, marketinga) je umetnost ostala prepuščena sami sebi - ponujala je alternativo fragmentiranemu vsakdanjiku modernega kapitalizma, vendar ni imela kritičnega vpliva na življenje, ker ni bilo javne sfere, znotraj katere bi lahko "zanetila" racionalno-kritično debato. Umetnost se je tako vse bolj umikala sama vase - nakljub vzponu poznega modernizma (modernistična umetnost se je obupano oklepala temeljnega odklanjanja svojega obstoja v skladu z namensko racionalnostjo, ki je bila razumljena kot središče buržoaznega družbenega reda.).

Modernistična umetnost je posledično poosebljala namenski umik od repulzivnih

mahinacij kapitalističnega sveta in "komodificiranega jaza". Takšen koncept umetnosti pa je po svojem lastnem načrtu prisiljen dramatično omejiti temo (predmet lastne obravnave) na samega sebe, kot piše Debeljak (str. 139). Želja po usmerjanju negativno-kritičnega potenciala modernistične umetnosti (ki pa je ostal le potencial) proti sami družbi je pripeljala k evoluciji historične avantgarde. Cilj avantgarde je bil dvojen: estetizirati svet življenja in tako uresničiti kritičen impulz modernizma s spodbujanjem radikalnih sprememb v imenu neodtujene eksistence (str. 164). Le pol cilja pa je bilo uresničenega - vsakdanje življenje je bilo estetizirano, kritični potencial pa je izginil oz. "se razblinil" na tržišču.

Tako je estetizacija postala model za potrošnje in oglaševanje. To pomeni, da moč negativnosti, zavračanje rutine, slogi radikalne kritike, povezane z nenehno reevaluacijo zgodovine modernistične umetnosti, niso bili več pomembni (str. 153).

Tako torej Debeljak svojo knjigo imenuje - in to je nadvse relevantno za naše pisanje - ironično uničen memento etičnim in estetskim idealom modernistične umetnosti (str. 153). Vendarle v nekaterih pomembnih pogledih delitev med poznim modernizmom in historično avantgardo ni tako natančna (po našem laičnem znanju) kot trdi Debeljak - pravzaprav se zdi, da Debeljak oboje združi, ko ponudi kubizem hkrati kot primer poznega modernizma in avantgarde. Kaj to pomeni? To implicira, da so pomanjkljivosti avantgarde povezane z odnosom do modernizma. To z drugimi besedami pomeni, da razlika med "procesom estetizacije" in "kritično-utopično, estetsko emancipacijo sveta življenja" (str. 148), kot jo predpostavlja moderna umetnost, morda ni tako velika. Če bi romantizirali modernistično umetnost kot stimulus za strogo individualizirano kontemplacijo (in razmišljanje o notranji integriteti in nasprotjih), bi s tem privatizirali okus - in s tem utrjevali temelje za komodificirano umetnost - kot okus, ki se izraža preko privatizirane potrošnje. Z drugimi besedami, če avtonomija modernistični umetnosti dovoljuje vlogo kritika kapitalističnih socialnih razmerij (čeprav kritika, ki nima kritične osti), pa hkrati

služi tudi kot paradigma za privatizacijo vsake emancipativne poteze. Tako je sokrivec za razširjanje komodifikacije takšnih potez, značilnih za postmoderno. Takšen način gledanja postmoderne ne prikaže kot razcep od modernizma, marveč kot njegovo "apoteozo". Poskus postavljanja spomenika modernizmu, kot to počne Debeljak, je torej resnično ironična gesta v smislu, da slavi kot emancipativno apoteozo paradigme potrošnje, ki je sama sebi namen - ideje, da bi nekdo utegnil konzumirati negativno-kritični potencial modernistične umetnosti. Gre namreč za umetnost, ki trenutno na umetnostnih dražbah dosega najvišje prodajne cene...

Sama nisem naklonjena k slavljenju in povečevanju umetniške avtonomije. Menim, da je avtonomija umetnosti rezultat umetniške racionalnosti. Poskus reševanja slednjega s pomočjo prvega je torej nekoristno dejanje. Čeprav je Debeljakov poskus, da bi zgradil spomenik estetskemu modernizmu, ki je ločen od historične avantgarde - to je poskus, v katerem odkrijemo Adorna - ustvarjalca, zanimiv, je mogoče preveč optimističen. Čeprav je Debeljakovo pisanje in nizanje argumentov originalno, provokativno in nas nadvse teoretsko navdihuje (podobnosti z Marcusejevim *One Dimensional Man!*), se tu in tam zgodi, da se ujamo v niti. Primer, ko predstavi kubizem kot avantgardistični fenomen - avantgarda vs. pozni modernizem - hkrati pa ga predstavi kot primer poznega modernizma, morda celo enega prototipskih primerov poznega modernizma. Ob tem se pojavi skrb, da poskus gradnje spomenika estetski avtonomiji - če bi ta ostala zvesta sama sebi - ne bi nikdar poskušal eliminirati pogojev za njeno avtonomijo. Ob tem se ponuja misel, da je takšen poskus logičen podaljšek modernizma in ne "zablodel impulz". Razlog za to je, kot piše Debeljak, dejstvo, da se modernizem ni mogel nadaljevati v smernici disonance in kontinuirane transgresije, v katero je zašel, čeprav je v svoji avtonomiji. Poleg tega je estetska avtonomija zrcalna refleksija tržne avtonomije. Kot zaključek naj napišem, da je bila umetniška avtonomija potreben pogoj in logičen rezultat za vzpon instrumentalnega razuma. Če se Debeljak v

tem primeru z Adornom strinja, potem postane nostalgija za vladavino estetske avtonomije jasno problematična.

Kakorkoli, Debeljakovo delo je napisano sveže, provokativno ter predvsem dobro in utemeljeno argumentirano s predstavovitvijo institucije umetnosti in njenih zgodovinskih oblik - ko raziskuje strukturne spremembe institucij avtonomne umetnosti v sodobnih družbenih formacijah. Gre za izjemno stvaritev v tako ameriškem (mednarodnem!) kot slovenskem prostoru, ki presega marsiktere poskuse teoretske sinteze na temo inštitucij umetnosti in njenih zgodovinskih form. Pričujoča knjiga je neprecenljiv prispevek k razumevanju procesov, ki so pripeljali do tega, da umetnost dobi status nasprotnega pola glede na kapitalsko tržišče in nadalje, kaj se dogaja v luči zahteve po estetizaciji družbenega življenja. Knjiga nam pomaga pri vprašanju, kako razumeti simbolno kulturo medijskih podob in oglaševanja, ki sta postala določitelja realnega sveta, v katerem živimo? Magični svet oglaševanja je namreč prekril odnose blagovne produkcije - v tem smislu je potrošniška družba uspela prikriti pravo ekonomsko strukturo in družbene odnose, ki so potrebni za njen obstoj. Pogled na estetsko perspektivo potrošniške kulture je pripeljal do svojevrstnega izkoriščevanja, v katerem potrošniki aktivno sodelujejo na področju potrošnje, da bi estetizirali same sebe. Kar bralec ob pazljivem branju Debeljakove knjige začenja razumeti, je pomen oglaševanja/marketinga kot formalne umetnosti pozno kapitalistične družbe ("kapitalistični realizem" - slavljenje vseh pozitivnih lastnosti obstoječega ekonomskega sistema...) in zgodovinskega procesov, ki so do tega pripeljali.

Ana BARBIČ

Ivanka Počkar

"Iz časov ječmenove kave. Življenjepisi Štajercev in Kranjcev ob sotočju rek Krke, Save in Sotle".

Dolenjska založba, Novo mesto 1998, 496 s.

Zahvaljujoč sodelovanju z etnologinjo Ingo Miklavčič Brezigar sem bila junija 1998 povabljena na etnološki večer v Etnološkem muzeju v Ljubljani, na katerem je Ivanka Počkar predstavila svojo knjigo življenjepisov, Inga Miklavčič Brezigar pa svojo razstavo "Spomini naše mladosti ali življenje pod zvezdami" v Goriškem muzeju, ki je bila odprta aprila 1997. Obema avtorskima deloma je skupno dejstvo, da predstavljata bližnjo preteklost, ki sega v sedanost, ki pa hkrati izredno naglo izginja in je v spominu starejših sodobnikov ohranjena zgolj kot pričevanje časa, ki je nepreklicno za nami. Morda iz izjemo ječmenove kave! Kot sestavino jutranjega in pogosto tudi večernega obroka, so jo ljudje "posodobili" tako, da so prazenemu zmletemu ječmenu dodali tri do štiri zrna zmlete prave kave. Za dve jajci je bilo v trgovini moč dobiti 20, 25 zrn prave kave (s. 66). Z višanjem življenjske ravni je prava kava povsem izpodrinila ječmenovo, ki pa se prav zadnje čase spet vrača na naše jedilnike kot zdrava jutranja pijača. Ali bo v življenje sodobnikov mogoče pripeljati še kakšno drugo tradicijo, in tako povezati sedanost z bližnjo preteklostjo, pa je že drugo vprašanje.

V tem zapisu je nekaj vtisov, ki mi jih je zapustila predstavitev in poznejše prebiranje knjige Ivanke Počkar "Iz časov ječmenove kave". Zavedam se namreč, da knjige v vsem njenem bogastvu ni moč predstaviti. Treba jo je enostavno prebrati! Prav zato mi je bilo knjigo težko brati s svinčnikom in listom papirja v roki, kamor sem sproti zapisovala misli za pisanje predstavitve podatkovno izredno bogatega in vsebinsko pestrega besedila "o časih ječmenove kave". Knjigo sem namreč želela brati zgolj v užitek in ne kot sociologinja. Po nekaj prebranih "življenjskih zgodbah" mi je skorajda uspelo oboje združiti, čeprav sem do konca branja potihem obžalovala obljubo uredniku

Seidlove zbirke Dolenjske založbe Francu Šaliju, da bom o Ivankini knjigi nekaj napisala.

Knjiga vsebuje pričevanja dvanajstih domačinov iz območja sotočja treh rek, rojenih med 1893. in 1931. letom v obrtnih, kmečkih in kajžarskih, nekateri celo v meščanskih družinah, je prišla med bralce v pravem času. Globalizacija, ki grozi razosebiti ne le posameznike, temveč tudi lokalne, regionalne in celo nacionalne skupnosti, zbuja potrebo po samozavedanju, po iskanju lastnih korenin in lokalnih prostorih, v katerih posameznik prepozna sebe, svoje bližnje, svojo preteklost in sedanost, ter vsaj približno lahko predvidi tudi svojo prihodnost.

“Časi ječmenove kave” so najbrž res in nepreklicno minili, toda še živi spomini nanje bodo zavzetega bralca opomnili na vrednote, ki jih velja spoštovati in tudi oživiti. Čas ječmenove kave je bil po pripovedih resda skromen in reven, vendar hkrati urejen. Mar ni prav urejenost in z njo povezana predvidljivost življenja stvar, ki jo v mladi slovenski državi danes pogrešamo? Pestre izkušnje pripovedovalcev nas nehotе opozarjajo na pasti zanikanja preteklosti, ki nas po eni strani učijo za prihodnost, obenem pa navdajajo s spoštovanjem do ljudi in generacij, ki so v danih okoliščinah optimalno urejali svoje življenje in reševali vsakdanje probleme. Pripovedovalke in pripovedovalci življenjskih zgodb prikazujejo svoje življenje in življenje svojih najbližnjih brez samopomilovanja zaradi revščine, pa tudi brez samohvale in zadovoljstva tistih, ki so odraščali in živeli ugodnejših razmerah. Celó več. Nekateri pripovedovalci so svoje pripovedi obogatili s humorjem kot npr.: “Človek ne more reči, kako naj živi, da bo dolgo živel. Lahko samo povem, da če ne boš kmalu umrl, boš dolgo živel” (s. 451); ali: “Da bi se bolhe znebil, je bilo najbolj gotovo, če si jo ubil. Na pogreb pa jih je prišlo še 99” (s. 183).

Avtorica je pripovedovalce usmerjala z vprašanji o glavnih življenjskih obdobjih (starši, bratje in sestre, otroštvo in šolanje, ljubezen, poroka in družina) ter področjih življenja in dela (delo/zaposlitev, kmetovanje, hrana in domače jedi, bolezen in zdravila, zabava in prosti čas, vera in cerkev, šege in običaji). Več pripovedovalcev navaja iste

stvari (vrače/uroki, šege, domača zdravila), kar daje njihovim pripovedim dodatno težo.

Številni pripovedovalci primerjajo življenje iz časov njihove mladosti z današnjim življenjem. Večina jih ugotavlja, da je bilo življenje sicer težko, pomanjkanje osnovnih dobrin (trije otroci so nosili en par nizkih čevljev - šolnov) vsakdanost, vendar so se ljudje več družili kot danes. Eden od pripovedovalcev celo meni, da se hvali pozitivnih pridobitev današnjega časa žal ne more pridružiti. Po njegovem je bil “tudi socializem pridobitev. Veliko ljudi je bilo zaposlenih, bila je socialna varnost skoraj za vse ljudi, kljub vsemu, kar je bilo in kar ni bilo prav” (s. 370).

Po branju knjige so se mi posebej vtisnile v spomin naslednje teme:

Cerkev in vera. Pripovedovalci sicer izražajo različno stopnjo vernosti, vendar večino opredeljuje “pragmatična vernost” (s. 342). Oče je na primer hodil ob nedeljah k maši, mati pa zaradi dela ne (s. 306).

Emigracije. Bratje in sestre, strici in tete številnih pripovedovalcev so se odselili v tujino. Večinoma v ZDA in Kanado, pa tudi v evropske države (Francijo, Avstrijo, Nemčijo). Najbolj pogosta destinacija začasnih delovnih migracij s preučevanjem območja pa je bila Hrvaška, predvsem Zagreb, kjer so se nekateri pripovedovalci ali njihovi bratje/sestre izučili tudi poklicev (s. 108). Dekleta so se v Zagrebu v glavnem zaposlovala kot gospodinjke pomočnice. Nekatera so se zaradi domotožja kmalu vrnila domov (s. 124).

Gospodarske povezave s Hrvaško. S hrvaške strani so v kraje pripovedovalcev prihajali predvsem potujoči trgovci (celo iz Dalmacije), gostilniški gostje ter kupci pridelkov in živali. Kupci konjev so prihajali celo iz Madžarske in Avstrije (s. 44). Slovenci pa so vozili v Zagreb prodajati svoje pridelke, hodili so tja po nakupih in na delo. Seveda pa so tudi hrvaški ljudje opravljali sezonska dela v Sloveniji, naprimer na bizeljski graščini. Pripovedovalci omenjajo tudi tihotapljenje. Nekdo se spominja, da je sosed ponoči vozil polne vozove vina s Hrvaškega, ga predelal in nato prodajal kot bizeljsko vino. Svojo skrivnost je bil pripravljen posredovati le sinu, če bi le-ta z njim lepo ravnal (s. 56).

Slovenski jezik in slovenstvo. Kljub temu, da v pripovedih ni zaslediti enega samega nacionalističnega stališča, pa mnogi pripovedovalci s ponosom poudarjajo, da so Slovenci in da spoštujejo svoj jezik. V pripovedih so Hrvatizmi zelo redki (npr. gazda). Hkrati pa več pripovedovalcev poudarja, da je v današnjem svetu še posebej pomembno znanje tujih jezikov.

Odnosi med spoloma in zametki ženske emancipacije. Starši niso delali razlik med sinovi in hčerami. Za vse so enako skrbeli ali natančneje, jih enako obremenjevali z vsakdanjimi opravili. Ljubezni do otrok praviloma niso izkazovali, le mlajše so tu in tam pocartali. Emancipacija kmečkih žensk sicer ni dosegla stopnje, da bi ženske zahtevale solastništvo kmetije, na katero so se primožile. Zadeva le zahtevo, da je (bodoči) mož lastnik kmetije. "Ni hotela prej priti, dokler jaz nisem imel zapisano zemljo", trdi eden od pripovedovalcev (s. 229). Tudi dekleta, ki so bila zaposlena kot gospodinjske pomočnice, so se znala potegniti zase. Tako je ena od pripovedovalk, ki je delala kot gospodinja pri družini v Zagrebu, zase kuhala drugačne (nemesne) jedi, ker ni marala jesti golj mesa (s. 122).

Knjiga predstavlja bogat vir podatkov za sociološko analizo z uporabo metode analize vsebine in naravnost izziva povezovanje sociologije in etnologije. Sociologi in sociologinje pa se od etnoloških del, kakršno je predstavljena knjiga, lahko učimo tako spoštovanja do preteklosti kot do svojih učiteljev in učiteljic, kakršno je avtorica Ivanka Počkar izkazala do svoje vzornice in mentorice etnologinje dr. Marije Makarovič.

Lidija ČEHULIĆ

Radovan Vukadinović

Međunarodni politički odnosi

"Barbat", Zagreb, 463 str.

Delo *Međunarodni politički odnosi* je obnovljena in razširjena izdaja istoimenskega učbenika Univerze v Zagrebu iz 1980. leta, ki ga je napisal prof. dr. Radovan Vukadinović. Knjiga je razdeljena na tri dele:

međunarodni politični odnosi, teorije međunarodnih odnosov ter predvidevanja in napovedovanje v međunarodnih odnosih.

V prvem delu nas avtor popelje na področje znanosti o međunarodnih odnosih, tako da podrobno analizira osnovne kategorije međunarodnih odnosov. Poleg tega da razčleni vlogo in značaj dejavnikov (geografski, naravni, demografski, ekonomski, pravni, tehnološki, vojaški, nacionalni dejavniki), subjekte međunarodnih odnosov (države, međunarodne organizacije, međunarodne korporacije, različna gibanja, cerkev, nacije, skupine ljudi, človeka kot posameznika) ter določi pojem in strukturo međunarodne skupnosti, avtor posebej posveti pozornost aktivnostim države v međunarodnih odnosih, namenom in motivom njenega delovanja, ciljem, sredstvom, vlogi sile, nacionalnim interesom, problemu nacionalne varnosti in klasificira vojaško-politične povezave države. Po razdelavi tipov međunarodnih odnosov (ravnotežje sil, hladna vojna, miroljubna aktivna koeksistenca) prvi del zaključuje z novo svetovno ureditvijo, njeno definicijo, vlogo Združenih narodov ter problemom varnosti in ohranjanja miru v spreminjajočih se međunarodnih okoliščinah.

Drugi del je namenjen teorijam međunarodnih odnosov. Avtor opozarja, da izbor in prikaz teorij ni dokončen, ker v literaturi obstajajo številne teorije, sam pa se je odločil za prikaz najznačilnejših: teorije moči in konflikta, teorij iger, teorije integracije, sistemske teorije ter kibernetike in komunikacijske teorije v međunarodnih odnosih.

V tretjem delu se avtor ukvarja s pomenom predvidevanj in napovedovanj v međunarodnih odnosih. Kljub kompleksnosti međunarodnih odnosov, obstoju in delovanju številnih akterjev in faktorjev v međunarodni skupnosti, avtor poskuša dokazati, da je vseeno mogoče, koristno in včasih tudi neizogibno predvidevanje in napovedovanje v međunarodnih odnosih. Univerzalna teorija međunarodnih odnosov, ki bi celostno pojasnila vse premike in tendence v međunarodnih odnosih, še ne obstaja, zato je međunarodno predvidevanje in napovedovanje skoncentrirano najpogosteje v političnih centrih moči nacionalnih držav ali skupin držav, katere uporabljajo obstoječe

tehnike in metode ali razvijajo nove, sredstva predvidevanj pa prilagajajo svojim zunanje-političnim načrtom.

Ker takšne literature nikoli ni zadosti, je obnovljena in razširjena izdaja Mednarodnih političnih odnosov Radovana Vukadinovića edinstven in celosten prikaz mednarodnih odnosov in teorij mednarodnih odnosov v Republiki Hrvaški.

Avtor razumljivo in pregledno predstavi dejstva, ki niso vprašljiva, dopušča pa bralcu, da vse kar ga zanima preveri ter dopolni tudi z drugimi viri, saj mu knjiga ponuja še številne zanimive priloge in relevantno svetovno literaturo s tega področja.

Številni mednarodni stiki in dolgoletna predavanja v ZDA omogočajo avtorju, ki živi in predava v Zagrebu, da razumljivo obrazloži tako sodobne pojave kot procese v mednarodnih odnosih (novo svetovno ureditev).

Delo, ki je napisano zelo praktično, je uporabno kot učbenik za fakultetne name, kot tudi za nadaljnji študij v smislu specializacije kateregakoli področja mednarodnih odnosov. Ker take osnovne strokovne literature primanjkuje, še posebej v času, ko Hrvaška vstopa kot subjekt mednarodnih političnih odnosov v družbo mednarodne skupnosti ter želi članstvo številnih političnih, vojaških in gospodarskih organizacij, je delo Mednarodni politični odnosi nedvomno zelo koristen in neprecenljiv prispevek hrvaškega univerzitetnega profesorja.

Lidija ČEHULIĆ

Marie-Janine CALIC, Nicole GNESOTTO,
Jane SHARP and Susan WOODWARD
Edited by Sophia Clement

The Issues Raised by Bosnia and the Transatlantic Debate

Institute for Security Studies, Western
European Union, Paris - May 1998.

Dve leti in pol po podpisu Daytonskega mirovnega sporazuma v razgretem delu jugovzhodne Evrope stabilnosti in trajnega miru še ni. Četudi se posredno ali neposredno s t. i. "bosanskim vprašanjem" ukvarjajo

vse relevantne mednarodne organizacije, se položaj v mednarodno priznani državi Bosni in Hercegovini še vedno definira kot stanje brez vojne, a tudi brez miru.

Kritiki nadaljnega mednarodnega posredovanja ugotavljajo, da bo Daytonski mirovni proces propadel in da Bosna nikoli več ne bo funkcionirala kot enotna država. Menijo tudi, da mednarodne sile ne morejo ostati v nedogled v Bosni, ko pa bodo le-te odšle, se bodo ponovno razplamteli vojni nemiri, zato bi bili smiselno že zdaj organizirati mirno razdelitev BiH.

Zagovorniki Daytona pa izpostavljajo njegovo uspešnost pri izvajanju vojaškega dela načrta - neposredni oboroženi spopadi med sprtimi stranmi so prekinjeni - in želijo več časa za izvedbo civilnega dela sporazuma, češ da je vzpostavljanje notranje stabilnosti BiH dolgoročen in postopen proces.

Med številnimi deli iz aktualne daytonske tematike, je delo Inštituta za vprašanja varnosti pri Zahodnoevropski skupnosti The Issues Raised by Bosnia, and the Transatlantic Debate še posebej zanimivo in poučno, ker prikazuje poglede štirih avtoric iz štirih različnih držav, ki se ukvarjajo z mednarodnimi odnosi: Marie-Janine Calic je iz Nemčije, Nicole Gnesotto iz Francije, Jane Sharp iz Velike Britanije in Susan Woodward iz Združenih držav Amerike. Po abecednem redu imenovane avtorice analizirajo trenutno stanje v BiH in okolici, analizirajo obstoječe in potencialne izzive miru in varnosti, ocenjujejo dosedanje posredovanje mednarodne skupnosti in navajajo po njihovem mnenju potrebne cilje in naloge novih mednarodnih sil in vodstva BiH za vzpostavitev enotne Bosne in Hercegovine. Glede na to, iz katerih držav avtorice prihajajo (tri najmočnejše evropske sile in ZDA), je v njihovi analizi mogoče videti obrise novega sistema varnosti, ki se trenutno ustvarja v Evropi.

Marie-Janine Calic odločno nasprotuje ne samo delitvi BiH, ampak tudi ustvarjanju kakršnegakoli mednarodnega protektorata v tem delu Balkana, ker meni, da nobena od teh dveh rešitev ne bi prinesla miru in stabilnosti niti na področju Bosne in Hercegovine niti v celotni regiji.

Calicova pravi, da bi bila razdelitev BiH "priznanje mej, osvojenih s silo, kar bi bilo

istočasno potrditev nacionalizmom širom po svetu, da mednarodna skupnost priznava in nagraduje nasilje". Poleg tega v BiH ne obstaja jasno definirana razdelitev ali nesporazumi glede mej in področij med mejami bi izzvali nove, še bolj krute nemire, spodbudili maščevanje in novo etnično čiščenje. Avtorica straši, da bi se lahko nasilje razširilo na sosednja področja, na Kosovo, v Albanijo, v Bolgarijo, celo v Grčijo in Turčijo, kar bi rezultiralo v sto tisočih novih beguncih, ki bi prihajali v zahodnoevropske države.

Združena Evropa mora zato "z vsemi močmi podpirati Daytonski mirovni sporazum kot temelj političnega in ekonomskega razvoja BiH, kot tudi razvoja celotne regije".

Proces reintegracije multietnične BiH ni niti lahek niti preprost. Avtorica navaja tri skupine možnih izzivov miru in stabilnosti na tem turbulentnem področju:

a.) vojna - vse vpletene strani imajo občutek, da imajo na terenu uresničeni vojaški cilji večjo vrednost kot rezultati političnih pogajanj in obljube mednarodnih subjektov. Obstajajo resne indikacije, da vse tri strani še vedno računajo na vojno kot možno rešitev. Zaradi tega zavračajo ustvarjanje skupnih in enotnih vojaških sil, velik del bruto družbenega proizvoda Federacije in Republike Srbske pa še vedno gre za oboroževanje.

b.) etnični izziv - Republika Hrvaška in ZRJ se nista popolnoma odrekli zahtevam po BiH, razvijata pa "posebne vzporedne odnose" z etnitetami v BiH in ne izvajata dosledno mirovnega sporazuma.

c.) institucionalno-pravni izziv - enoten pravni, sodni in policijski sistem ne obstaja, regulacija civilnega življenja se še vedno odvija po treh različnih in medsebojno ločenih pravnih sistemih.

Za Marie-Janine Calic je zato "nadaljnje posredovanje mednarodne skupnosti in njenih vojaških sil, ki pa morajo dobiti večja in multifunkcionalna pooblastila - posebej v civilnem sektorju - edina relevantna grožnja širjenju novega nasilja in le tako je možna ohranitev enotne BiH".

Nicole Gnesotto iz Francije trdi, da je "razcep med zadanimi vojaškimi in civilnimi cilji v primeru Daytonskega mirovnega sporazuma velik in zaskrbljujoč", zato misli, da je potrebna nadaljnja vojaška prisotnost mednarodnih sil v BiH. V svoji razlagi izpostavlja razlike v stališčih med ZDA in evropskimi zavezniki v zvezi s krizo v BiH. Avtorica pravi, da so "najmanj štirje razlogi, zakaj ZDA v bližnji prihodnosti ne bodo odpoklicale svojih vojaških sil iz BiH":

ZDA kot "ključni arhitekt Daytona" gotovo ne bodo dopustile, da se mirovni sporazum preprosto opusti. Predsednik Clinton je v svojem drugem mandatu kot prioriteten zunanjepolitični cilj postavil razširitev in okrepitev zveze NATO v Evropi. Nesodelovanje sil ZDA v najpomembnejši postkomunistični krizi v Evropi bi škodilo njihovega ugledu, še posebej, če bi odpoklic sil ZDA pomenil nove boje v BiH. Rusko vodstvo pa je na drugi strani izjavilo, da bodo ruske sile še naprej ostale v BiH, kljub morebitnemu odhodu ameriških sil. Vendar je težko verjeti, da bodo ZDA kar tako prepustile primat Rusiji v tem delu Evrope.

Kljub prestrukturiranju NATA, Zveza v Evropi ne more uspešno funkcionirati brez primerne pomoči in vodstva Združenih držav Amerike. ZDA in evropski zavezniki se zavedajo, da v evropskem prostoru zaenkrat še nobena evropska država ne more zadovoljivo nadomestiti vloge ZDA in NATA.

Ko Gnesottova govori o evropskem videju bosanske krize meni, da "nihče v Evropi ne želi, da samo Evropa prevzame odgovornost za BiH". Scenarij, ki ga je ponudil ameriški Kongres, da bi bile na terenu v BiH izključno evropske sile, Američani pa bi le v primeru zaostrovanja krize nudili pomoč svojih zračnih sil, "predstavlja nočno moro evropske vlade". Vojaška in politična kredibilnost ZDA v BiH (kot tudi v svetu) je takšna, da le ZDA lahko preprečijo ponovne spopade v BiH. Avtorica pa zaključuje, da je "doseganje in ohranitev miru v BiH in okolici proporcionalno neposrednemu vključevanju ZDA na tem področju".

Jane Sharp iz Velike Britanije poudarja pomen civilnih vidikov Daytonskega sporazuma, močnejšo in bolj energično vpletenost britanske laburistične vlade pri ust-

varjanju pogojev za normalno in varno sobivanje Hrvatov, Muslimanov in Srbov v multietnični, večeroizpovedni in celoviti Bosni in Hercegovini.

Začetni pozitivni koraki za ustvarjanje tega dolgoročnega cilja (katerim bi morale slediti tudi druge evropske države) so, po mnenju Sharpove, britanska pomoč Mednarodnemu sodišču za vojne zločine - ICZY (denarna pomoč, zbiranje potrebnih informacij, zagotavljanje prič, oblikovanje Special Air Service - službe, ki bi pomagala aretirati osumljene zločince), zahteva po zmanjšanju korupcije pri razdeljevanju mednarodne humanitarne pomoči ter iskanje alternativnih nenacionalističnih voditeljev v hrvaško-muslimanski Federaciji in Republiki Srbski, katerim bi se za obnovo in demokratični razvoj odobrila finančna pomoč Svetovne banke, EU in EBRD-ja.

V skladu s Clintonovo zunanjo politiko *Susan Woodward* podpira dosledno izvajanje Daytonskega mirovnega sporazuma. Uspeh, ki je bil dosežen na področju vojaškega dela načrta, pripisuje ZDA, medtem ko za zamudo in nedoslednosti pri reševanju civilnih vprašanj ter pri vzpostavitvi civilne družbe krivi evropske zaveznike.

Avtorica poudarja, da je proces ustvarjanja Evropske unije pozitiven primer integracije različnih narodov, ki bi lahko bil sprejemljiv tudi za BiH. Kljub prisotnosti tujih vojaških in policijskih sil, pa četudi se jim dajo večja pooblastila glede reguliranja notranje ureditve in reda, BiH ne bo stabilna država, dokler se ne oblikujejo politično-pravne in institucionalne osnove za delovanje enotne in skupne države. To pa je za Woodwardovo "evropski problem",... "Evropejci namreč zavlačujejo in se že precej dolgo izogibajo politični odgovornosti, kljub temu, da težke naloge na Balkanu čakajo prav njih."

Upoštevaajoč vse posebnosti in razlike v pristopih, analizah ter dojemanju krize v BiH in pri ocenah, do kakšne stopnje je dosežena implementacija Daytonskega mirovnega sporazuma, je mogoče na osnovi stališč vseh štirih avtoric povzeti skupne smernice za prihodnost tega področja.

1. Daytonski mirovni sporazum, ki predvideva Bosno in Hercegovino kot enotno državo z dvema multietničnima entitetama, je kljub vsem slabostim dosedanjega uveljavljanja najprimernejši okvir za mir in varnost v BiH. Kakršnakoli razdelitev BiH v prihodnosti bi samo zaostрила spore in privedla do novih napetosti.

2. Brez stabilizacije v širši regiji, v Vzhodni Slavoniji, na Kosovu, v Albaniji in ZRJ, ni mogoč trajen mir in varnost v BiH.

3. Pri uresničevanju cilja, da bi čimprej vzpostavili skupen varnostni, pravno-politični, zakonodajni, sodni in institucionalni sistem v BiH, ki bi omogočil samostojno delovanje enotne države, je nujna nadaljnja prisotnost mednarodnih sil, katerim pa bi morali dati večja pooblastila pri izvajanju civilnega dela Daytonskega sporazuma.

4. Upoštevaajoč, da Evropa politično še ni pripravljena voditi novih vojaških sil v BiH (zunanji ministri Nemčije, Francije in Velike Britanije prisegajo na moto "v BiH skupaj z ZDA, iz BiH skupaj z ZDA"), da bi se izognili "ciprizaciji Bosne in Hercegovine", morajo ZDA in evropski zavezniki definirati skupne interese in cilje v tem delu sveta, skladno s temi interesi in cilji pa je treba določiti mandat, sestavo in naloge mirovnih sil. BiH je nezaceljena rana Evrope, ki jo morajo zaceliti narodi BiH s pomočjo mednarodne skupnosti, istočasno pa je to tudi test prihodnjih odnosov med ZDA in Evropo.

Ljudem, ki se ukvarjajo s proučevanjem mednarodnih odnosov, poznavalcem razmer na terenu, kot tudi avtorjem Daytonске tematike se bodo zdeli zaključki, predlogi za prihodnje mirovne rešitve in razmišljanja štirih avtoric različnih narodnosti znani, že večkrat povedani na različnih mednarodnih sestankih, političnih pogajanjih, v sporazumih in v sredstvih javnega obveščanja. To nikakor ne zmanjšuje vrednosti teh štirih prispevkov, temveč potrjuje dejstvo, kako kompleksna, trnova in dolgotrajna je pot do izgradnje suverene in demokratične družbe v tem delu Evrope, ki temelji na zahodnih standardih.

Fergus Carr and Kostas Ifantis
NATO in the New European Order
MACMILIAN PRESS, 1996

Konec hladne vojne in spremembe, ki so nastale v Evropi v obdobju od rušenja Berlinskega zidu pa do danes, nedvomno označujejo tudi konec štiridesetletnega modela bipolarne oblike mednarodnih odnosov.

Z razpadom treh velikih federacij, ZSSR, Češkoslovaške in SFRJ, je v Evropi nastalo kakih dvajset novih mladih držav, ki iščejo svoje mesto v vzpostavljaljoči se novi evropski in svetovni ureditvi.

Padeč komunizma in razpustitev Varšavskega pakta sta zrušila do tedaj obstoječi model evropske varnosti, ki je temeljil na dveh parcialnih sistemih kolektivne varnosti (NATO in Varšavski pakt). Zlom sovjetske hegemonije v Vzhodni Evropi označuje nadaljevanje neposredne, direktne vojaške nevarnosti z vzhoda, saj so novo nastali izzivi miru in varnosti v današnji Evropi številnejši, različnejši in kompleksnejši.

V knjigi "NATO in the New European Order", Fergus Carr in Kostas Ifantis prikazujeta in analizirata dva vidika obdobja po hladni vojni v Evropi:

- a) evolucijo nove evropske ureditve, katere značilnosti so integracija Zahoda in dezintegracija Vzhoda,
- b) poskus vzpostavitve novega sistema evropske varnosti, katerega temelj bi moral biti NATO.

V prvem poglavju "The New European Order", po kronološki analizi odnosov dveh super sil po drugi svetovni vojni, avtorja analizirata vzroke in posledice sprememb v mednarodni ureditvi konec 80. ter vpliv letih na evropsko varnost. Poleg integracije Zahodne Evrope, sta združitve Nemčije ter nastanek novih, mladih demokracij v Srednji in Vzhodni Evropi ključna elementa, ki označujeta in določata prihodnost Stare celine.

V poglavju "Europe and America in the 1990s" avtorja analizirata obstoječi razvoj transatlantskih odnosov in predvidevata novega, upoštevajoč spremembo geopolitič-

nega zemljevida Evrope. Dramatične spremembe zahtevajo pregled odnosov med ZDA in Evropo, ki so trenutno postavljeni pred preizkušnjo, in nove nepredvidljive izzive. Sprašujeta se, do kakšne mere, s katerimi sredstvi in kako učinkovito se lahko do nedavnega močni transatlantski zavezniki, sedaj skupaj, posamično ali v kakšnih novih zvezah, odzovejo na svetovne spremembe.

V skladu s tem se v naslednjem poglavju "NATO and the New European Security Architecture" ocenjuje nova vloga, učinkovitost, izzivi in cilji mednarodnih institucij ter regionalnih organizacij, ki bodo v prihodnosti poskušale zagotavljati stabilnost in varnost nove evropske ureditve. Kljub doseganjam uspehom ali neuspehom EU, WEU in OVSE avtorja menita, da "ima NATO vodilno in odločujočo vlogo pri oblikovanju nove varnostne arhitekture Evrope. Vodilne države NATA ne želijo "nove sovražne razdelitve Celine niti ne želijo pustiti novo nastalih evropskih držav v hladni izolaciji", ampak prisegajo na "novo evropsko arhitekturo, ki temelji na načelih zaključnega dokumenta iz Helsinkov. Zato je bilo 1991. leta tudi ustanovljeno Partnerstvo za mir, katerega vstopnica bi morala biti svojevrstna nagrada državam Srednje in Vzhodne Evrope pri sprejemanju demokratičnih in ekonomskih reform.

V poglavjih "Responding to Post-Cold War Disorder: Instability in the Balkans" in "Peacekeeping and the Politics of Intervention" avtorja analizirata prebrodene in obstoječe krize na Balkanu in vlogo novih mirovniških operacij na tem področju. Poudarjata geopolitično pomembnost Balkana (križanje ključnih poti na Srednji Vzhod, v Perzijski zaliv in Indijski ocean), njegovo etnično in versko heterogenost, različne stopnje politične, ekonomske in socialne razvitosti držav, ki so vzrok za zanimanje in vključevanje številnih mednarodnih akterjev, še posebej Združenih držav Amerike in sil NATA s ciljem, da se zapolni geopolitični vakuum tega področja, ki je nastal z razpadom ZSSR in SFRJ. Avtorja zaključita, da je "Balkan močno povezan z evropskim varnostnim sistemom, ki se trenutno vzpostavlja", ter da "ne sme ostati izoliran od ostale

Evrope". V zvezi s tem preučujeta intervencije Združenih narodov ter vlogo in sestavo novih mirovniških operacij, ki bodo po mnenju avtorjev "na tem področju neizogibne še vrsto let zaradi povečanja sporov znotraj držav". Samo v obdobju od 1988. do 1992. leta je število zahtev po mirovniških operacijah ZN na tem turbulentnem področju preseglo skupno število mirovniških operacij ZN za časa hladne vojne.

Na koncu se avtorja ponovno vrtneta k NATU. V poglavju "NATO and the East European Security Dilemma" govorita o razvoju odnosov NATA s postkomunističnimi državami, njegovih širitvi, vlogi Partnerstva za mir ter o pričakovanih in položaju Rusije v novi Evropi.

Klub temu, da se še vedno vzpostavlja nova evropska ureditev kot del globalne mednarodne ureditve, obrisi nove ureditve evropske varnosti pa se šele izrisujejo, prinaša delo "NATO in the New European Order" nekatere ključne značilnosti novega modela:

a) Padec komunizma v Evropi ni prinesel konca zgodovine, kot so predvidevali nekateri teoretiki mednarodnih odnosov, temveč novo politično realnost, ki zahteva primerne rešitve in odgovore.

b) Danes je evropska ureditev kompleksnejša, bolj nestabilna in manj kohezivna kot je bila v obdobju hladne vojne; izzivi evropske varnosti so zato številni: nacionalizem, separatizem, etnični in verski spopadi, družbeni in ekonomski problemi, migracije, vprašanje begunstva.

c) Varnost v novi Evropi ima razen obrambne dimenzije, ki je bila dominantna v obdobju hladne vojne, kar nekaj dimenzij, ki so vredne upoštevanja: politično, ekonomsko, socialno in ekološko.

d) Ekonomske in politične vezi med ZDA in Evropo ostajajo še naprej ključnega pomena. Za ameriško zunanjo politiko varnost Evrope ni vprašljiva. Avtorja menita, da "ZDA ne morejo igrati vloge edinega hegemonu niti ne morejo dopustiti izolacije Evrope,... Evropi morajo pomagati, četudi le-ta postane močnejši tekmeč, koristi bodo namreč nadomestile ceno stroškov ZDA". Zato se vloga ZDA v Evropi "ne sme končati, ampak spremeniti".

e) Kljub temu, da je NATO, ki ga mnogi vidijo kot ključni element varnosti, edina vojaško-politična zveza v Evropi, še vedno ni oblikovan celovit sistem evropske varnosti, ki bi bil trajna oblika kolektivne varnosti v Evropi. S širitvijo želi NATO začrtati nove evropske meje, zapolniti nastali geopolitični vakuum ter fizično omejiti ruske interese. Pri utrjevanju svoje nove strategije kolektivne varnosti se NATO v praksi srečuje s konkretnimi ovirami:

- vse novo nastale države v Evropi želijo čimprej postati članice NATA, članstvo v Partnerstvu za mir pa vidijo kot "majhen, a odločilen korak v tej smeri". Poleg tega so balkanske države dodatno zainteresirane za NATO, zaradi še vedno nerešenih notranjih sporov,

- države, ki pa nimajo notranjih sporov, se soočajo s številnimi ekonomskimi problemi (porast brezposelnosti, inflacija, zunanji dolgovi), ki jih ni mogoče tako lahko in hitro rešiti. "Pri čakanju na vstop v zahodno-evropske integracije raste zagrenjenost teh držav, entuziazem Zahoda nad političnimi revolucijami v Vzhodni Evropi pa je zasenčen s težnjo po ekonomski pomoči tem državam s strani Zahoda".

- Rusija, sicer ozemelsko zožena in tudi ekonomsko ter vojaško oslABLJENA, je še vedno subjekt mednarodnih odnosov, brez katerega ni mogoče vzpostaviti trajnega miru in varnosti v Evropi. Zato mora NATO poleg lastnega preoblikovanja redefinirati svoj odnos do Rusije. Problem je v tem, da se potencialne nove članice "še vedno niso osvobodile miselnosti hladne vojne in stremijo k članstvu v NATU, ki ni prijateljsko nastrojen do Rusije".

Kljub spremembi mednarodnih razmer do izida knjige "NATO in the New European Order" (smernice prihodnjega evropskega razvoja so večinoma začrtane, vendar pa so se istočasno pojavili novi konflikti na jugovzhodu Evrope), delo ni izgubilo svoje vrednosti, temveč teži k nadaljnji analizi in pušča prostor drugim avtorjem.

Ključni del te knjige je sicer vloga, prilaganje in odgovornost NATA v novi evropski ureditvi, potrebno pa je opozoriti tudi na sistematičen in podroben prikaz odnosov dveh super sil v obdobju od druge svetovne

UDC: 343.988.001.4

Gorazd MEŠKO: Some Dimensions of Violent Victimization
Teorija in praksa, Ljubljana 1998, Vol. XXXV, No. 6, pg. 1076-1088

The author introduces some main findings in victimology and compares them with attempts of movement for victims of criminal offence. Classical criminology often overlooks a role and position of victim. Victimological research analysis on interaction between perpetrator and victim went even so far that it was impossible to distinguish between those two. The article in particular emphasizes some findings on a smaller proportion of victims of criminal offence and their close relatives, who suffer intense psychological consequences, potentially having omnious difficulties with social functioning. 3 'sorts' of victims of burglary, robbery and rape are introduced. Special attention is given to the questions regarding a victim during a trial process, emphasizing the instrumental role of the victim during the trial process, when he/she is not defined in terms of 'victim', but rather being a state's instrument for proving the accused guilty. This causes indignation and criticism with adherents of movement for victims.

Key words: victimization, victimology, criminology, trial process.

166

UDC: 316.346.2:65.01.000.8

Maca JOGAN: Academic career and gender (in)equality
Teorija in praksa, Ljubljana 1998, Vol. XXXV, No. 6, pg. 989-1014

The paper presents some survey results regarding the position of women at the Slovenian universities (carried out in 1996 on the sample of 41 women-assistant professors and 71 women-assistants). Despite of the fact that on the level of general value orientation the misogynic androcentric attitudes do not prevail to a greater extent, the female assistants and assistant professors (within and without the academic sphere) again and again meet some obstacles expressed in the various (hidden and/or even obvious) forms of discrimination against women. This contributes to the (re)production of actually unequal opportunities in comparison with the male colleagues (e.g. negative prejudices against women in the sphere of science, overburdening with unpleasant and routine jobs at workplace, with family work etc). In comparison with male colleagues, for the majority of women academic career seems to be harder demanding more investment and renunciation (especially in the sphere of private life). In spite of prevalent deprivation, the respondents show low level of awareness how to improve the existing state.

Key words: gender inequality, discrimination, women's academic career, university, sexism, egalitarianization of opportunities, prejudices.

UDC: 33(497.4):316:32

Marjan SVETLIČIČ: Globalization: Chances and Opportunities of Slovene Economy**Teorija in praksa, Ljubljana, 1998, Vol. XXXV, No. 6, pg. 1015-1027**

Because of the irreversibility of globalization small countries have to adapt a strategy of quick and productive adaptation to an external environment, including productive imitation of technological leaders. With selection of appropriate policy, benefits of globalization outpace its costs (positive sum game). In a globalized economy small economies are even in a better position than ever before, if they choose the right policies. Promotion of inward, but more and more also outward foreign direct investment, is in such a strategy of utmost importance.

Key words: Globalization, foreign direct investments, competition, costs and benefits, European Union.

UDC: 35.07:35.086

Miro CERAR: Ministerial Objective Political Responsibility (Some Theoretical Views)**Teorija in praksa, Ljubljana 1998, Vol. XXXV, No. 6, pg. 1069-1075**

Ministerial objective political responsibility represents a special form of responsibility, asserted separately or in connection with judicial, moral and other responsibilities. Ministerial political responsibility can be subjective or objective. The article deals with various criteria for establishing ministerial objective responsibility. There are listed some doubts regarding its assertion. However, it is stated that despite various theoretical and practical doubts, the ministerial objective political responsibility in contemporary democratic context is reasonable and grounded.

Key words: minister, political responsibility, subjective and objective responsibility, collective and individual responsibility.

UDC: 331.574-057.75(497.4):330.59

Mojca NOVAK: Hazardizing the Old Age**Teorija in praksa, Ljubljana 1998, Vol. XXXV, No. 6, pg. 1042-1056**

Increasing gap between the working cohort and the retired one gave the rise to substantial social and economic problems in the last decades. Reconsidering the present retirement schemes, revealed them as becoming incompatible with current structural changes which calls for changing particularly the work contract and the welfare contract in operation. Many students of the old age issue advocate the

---

idea that the old age and retirement per se stopped to be the principal risk for this cohort. While testing this assumption by employing the Slovene empirical evidence, the author concludes as follows: The acquired education and occupation primarily determines the household's income while gender and age show no significant influence in this respect; Comparing to the employed, retired might live in worse living conditions but its relation to retirement is either weak or absent; Living conditions satisfaction lacks any relation to living conditions themselves. Summing up, the old age and retirement fail to increase the risk of impoverishment which fits to findings of certain other scholars, too.

Key words: age structure, retirement, well-being, poverty.

UDC: 339.5:321(497.4)

Zlatko JANČIČ: Invisible Link Between State's and Companies' Reputation
Teorija in praksa, Ljubljana 1998, Vol. XXXV, No. 6, pg. 1028-1041

The article deals with the phenomenon of country's image and its influence on the images of domestic companies. It is stated that image, reputation and identities are invisibly implied in the people's, organizations' as well as countries' behavior. In order to understand the interdependence of country's and companies' reputation, it is important to take into account the concepts of the state's and company's origin, since they offer the answers regarding the successfulness in international exchange. Finally, we analyze the neutral or endorsed image of Slovenia, being a young country in transition. We pose the question whether such image leads us towards the poverty chain or towards the wealth chain.

Key words: image, reputation, identity, marketing communications, successful companies, strategy, poverty chain, Republic of Slovenia.

UDC: 330.868(497.12)

Ivan BERNIK, Nina FABJANČIČ: Memories of Socialism
Teorija in praksa, Ljubljana 1998, Vol. XXXV, No. 6, pg. 1057-1068

The authors ground their analysis of Slovenian citizens' evaluations of the socialist regime on the theoretical accounts which reject the simplified view of socialist regimes as having maintained themselves by repression and as never been accepted as legitimate. According to these accounts, complex interactions between political elites and the governed were taking place in which acceptance or rejection of the regime was produced. The results of the analysis show that the evaluations are relatively positive and differentiated. However, the main hypothesis that the work-

ers have a considerably more positive view compared to the intelligentsia, because the regime was presumably concerned with the former's interests and neglected the latter, could not be confirmed: the intelligentsia's evaluations are even slightly higher. It is suggested that it was not the dissatisfaction with the regime that motivated the intelligentsia to criticize it and act against it, but their growing aspirations incited by their relatively good social and economic position.

Key words: dynamics of socialist societies, characteristics of socialist regimes, socialism in Slovenia, perceptions regarding socialist regime.

UDC: 316.77:37(497.4)

Karmen ERJAVEC, Zala VOLČIČ: Education for Media in Slovenia
Teorija in praksa, Ljubljana 1998, Vol. XXXV, No. 6, pg. 1089-1099

What kind of knowledge, attitudes and skills are essential for being a citizen in a media age? How does one create opportunities for young people to develop their interests in democracy? What role can the media, teachers and parents play? Media education offers an answer - the internationally recognized definition of media literacy, is the ability to access, analyze, evaluate, and produce communications in a variety of media (print, TV, computers). Media literacy is the ability to understand how mass media work, how they produce meanings, how they are organized, and how to use them wisely, in a creative way.

Key words: media literacy, media education, citizenship, consumption, construction of reality

---

UDC: 796:316.75

Roman VODEB: Ideological Paradigms in Sport
Teorija in praksa, Ljubljana 1998, Vol. XXXV, No. 6, pg. 1100-1117

Ideological discourse of Foucault and Althusser brought a some novelties into an epistemological theoretical area that could be theoretically transferred to other social areas. Theory of ideology is improving persistently and reveals a lot of social happenings that were not thought to have an ideological character. One of such happenings is also sport. The process of governmental influence as we are witnessing in Slovenia is so subtle and unrecognizable that it has surpassed even the sports sociologists and other sports theoreticians in a certain segments. The following article attempts to present sport as an ideological mean and technology for controlling, regulating, and disciplining. The state as an institution of power explores the organizing of (sporting) pleasure for ideological effects. The mass of

---

people actively involved in sports, subsequently becomes controlled, regulated, disciplined and tamed. The state's regulation of sporting happenings is, on one hand, warmly accepted among athletes as well as among other sports fans, but on the other hand, the state's influence is becoming disturbing. The question, arising from all this is: Does the state have in this democratic and humanistic moment, the right to so sharply interfere in the organisation of some pleasure activities as it is happening in Slovenia, with adopting of the Law on sports and National sports programme?

Key words: ideology, sports, control, discipline, regulation, microphysics of power, control of pleasure

---

UDC: 303.62

Tina KOGOVŠEK: Systematic identification of badly worded survey questions
Teorija in praksa, Ljubljana 1998, Vol. XXXV, No. 6, pg. 1118-1135

A lot has been written on question wording and its effects on the responses (e.g. Payne, 1973; Bradburn in Sudman, 1988; Converse in Presser, 1988; Schuman in Presser, 1996). Saris and Gallhofer (1997) summarize the existing classifications of survey questions and up-grade them with a formal linguistic approach. On the basis of the classification it is possible to formulate adequate and qualitative questions according to the aims of a research project. It is also possible to conduct studies about the measurement quality with the same questions as to the contents, but differently formulated. By classifying a sample of public opinion questions from the daily Delo, we attempted to establish, how well and accurately these questions are formulated. On the basis of results of this and some other applications, it can be argued that the mentioned classification system is a very useful tool for establishing the quality of the question wording. However it could be improved at several points.

Keywords: survey questions, question wording, classification of questions, linguistic approach

---

UDC: 327(73):323.23

Matej ANDOLŠEK: Theoretical Reflexion on Pax Americana: The Role of USA in Post-War Economic Regimes

Teorija in praksa, Ljubljana 1998, Vol. XXXV, No. 6, pg. 1136-1144

According to the theory of hegemonic stability, stability of world economy depends on the presence of a hegemon. The purpose of the article is to explain

---

how hegemon creates multilateral arrangements (international regimes) to provide public goods and distribute costs of stabilizing world economy. After the Second World War (Pax Americana), such arrangements were established in order to regulate international trade and finance. Creation of international regimes is related to the problem of international cooperation, hampered by the effects of anarchic international (interstate) system. Through international regimes hegemon sets standards of behaviour in order to reduce uncertainty, and thus promoting cooperation.

Key words: international regimes, international relations, political economy, hegemony, United States

NOVEJŠE KNJIGE ZALOŽBE STUDIA HUMANITATIS

B. Anderson, Zamisljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma.

To delo je danes obvezna referenca v preučevanju narodov in nacionalizmov. Značilna širina, ki v obravnavano tematiko uvaja na videz tuje ali vsaj za razlago nacionalnega fenomena neobičajne prijeme in pojave, omogoča avtorju, da vzpostavi in argumentira pojem naroda kot "zamišljene skupnosti", skupnosti, ki je za ljudi plod njihove domišljije, za katero pa so pripravljeni "tudi umirati". - Prevod Alja Brglez Uranjek, spremna beseda Jože Vogrinc

223 str.; cena: 3000 SIT

H. R. Maturana & F. J. Varela, Drevo spoznanja. Biološke korenine človekovega razumevanja.

Knjiga je naletela na velik odmev na različnih področjih znanosti. Kljub temu, da je ozadje knjige biološko, ne gre za biološko, marveč epistemološko in evolucijsko transdisciplinarno študijo. Avtorja pokažeta, da spoznavanje ni možno brez strukturnega spoja živega (spoznavajočega) sistema z okoljem, v katerem živi. éivljenjsko pot živega sistema vidita kot zgodovino vzajemnega spreminjanja strukture sistema in medija, dokler živi sistem ne umre. Prevod Uroš Kalčič, spremna beseda Miran Možina in Urban Kordeš

261 str.; cena: 4500 SIT

R. Sieder, Socialna zgodovina družine

Delo govori predvsem o avstrijskih in južno nemških razmerjih, a se v njih tudi Slovenci zlahka prepoznamo. Gre za tehtno in relevantno tematiko, ki je v domači knjižni in raziskovalni produkciji precej nezasedena, zato spodbuja k raziskovanju. Verjetno drži misel iz ocene Alenke Puhar: "Na Slovenskem seveda skoraj vsi živimo v nekakšnih družinah, ko pa gre za strokovni interes in za predstavljanje dognanj, ki se oblikujejo na tej podlagi, pa so družine ženska, bolj ženska, najbolj ženska zadeva." - Prevod Seta Knop, spremna beseda Majda Černič Istenič

384 str.; cena: 3500 SIT

R. Williams, Navadna kultura. Izbrani spisi

Avtor je začetnik teoretske tradicije, znane kot cultural studies. Izbrani spisi so prirejeni posebej za slovensko publiko, saj postavljajo v ospredje Williamsovo poudarjanje, da kulture ne gre ločevati na elitno in masovno, marveč je to navadna razsežnost vsakdanjega življenja vsakogar v družbi. Jedro knjige je spis *Kultura*, ki v historično materialistični perspektivi gradi sociologijo kulture skozi tvorbo konceptov in problematike, s pomočjo katerih je mogoče analizirati kulturne oblike, institucije, kulturne formacije. - Prevod Borut Cajnko, spremna beseda Jože Vogrinc

314 str.; cena: 3500 SIT

K. R. Popper, Logika znanstvenega odkritja

Avtor razdeluje problematike rasti znanstvenega spoznanja in ostaja zvest znanstvenemu realizmu, prepričanju, da resnica objektivno obstaja in da se ji znanost počasi približuje. Čeprav je nezanemarljiv del družboslovcev po Popperjevih kriterijih sovražnik odprte družbe, družboslovje na splošno ravna v skladu z načelom kritičnega ovračanja hipotez in nadomeščanja nevzdržnih hipotez z manj nevzdržnimi. Zato se družboslovje ne razlikuje izrazito od naravoslovja in v tem smislu ima Popper prav, ko verjame, da je metoda znanosti enotna. - Prevod Darja Kroflič, spremna beseda Bojan Borstner

386 str.; cena: 4000 SIT

N. Chomsky, Somrak demokracije

Avtorja tokrat predstavlja izbor prodornih analitičnih kritičnih razprav, ki bi jih pogojno lahko uvrstili v polje politične filozofije ali družbeno-politične teoretske refleksije, vsekakor torej na področje, ki avtorja zlasti v zadnjem obdobju (svoj znanstveni interes je v šestdesetih in sedemdesetih letih namenjal znanosti o jeziku) enako močno zaposluje in ga enako suvereno obvlada kot lingvistiko. Izbor besedil zajema časovni razpon od 1969 skozi osemdeseta in zgodnja devetdeseta, ko preučevane teme sledijo političnim dogajanjem, analitični spoprijem z njimi pa daleč preseže dogodek in avtorjevo kritično refleksijo vzpostavlja kot teoretsko avtoriteto. - Prevod Zdenka Erbežnik, spremna beseda Rudi Rizman in Nikolai Jeffs

386 str.; cena: 3500 SIT

M. Klein, Zavist in hvaležnost. Izbrani spisi.

Teorija Melanie Klein (avtorica je zaslovela predvsem zaradi razhajanja s Sigmundom in Anno Freud) v psihologiji in psihoanalizi sicer velja za kontroverzna, vendar je težko spodbijati njeno temeljno opažanje, da so primitivni, infantilni agresivni vzgibi navzoči v delovanju posameznika in institucij. Manj je bila pozorna na morebitno funkcijo, ki jo imajo ti vzgibi pri reproduciranju oblastvenih razmerij (po njenem je prej narobe: obstoječa oblastvena razmerja so njihova posledica), toda po branju tega dela se nam bosta razsvetljenstvo in racionalizem pokazala kot povsem utopična projekta. - Prevod Polona Mesec, spremna beseda Bogdan Lešnik

624 str.; cena: 4500 SIT

F. de Saussure, Predavanja iz splošnega jezikoslovja

Knjiga sodi med najbolj vplivna dela 20. stoletja in je referenca modernega, zlasti strukturalnega jezikoslovja. Predavanja so izšla leta 1916 in so dolgo ostala predvsem v prostoru polemično poznavalske slasti jezikoslovcev. Preko meja znanosti o jeziku so de Saussurjevi nauki segli ob srečanju lingvistike z antropologijo - oziroma Romana Jakobsona s Claudom Levi-Straussom. Pojem strukture iz Predavanj je postajal čedalje učinkovitejše konceptualno orodje v humanističnih in družbenih vedah; neprašljivo je njegovo historično prvenstvo pri oblikovanju strukturalizma, prav tako pa je priznan njegov vpliv na raznovrstne raziskovalne prijeme in epistemološke modele. - Prevod Boštjan Turk, spremna beseda Dubravko Škiljan in Boštjan Turk.

304 str.; cena: 4000 SIT

zbirka APES:

D. Petrovec, Kazen brez zločina. Prispevek k ideologijam kaznovanja.

Delo podaja razvoj kaznovalne ideologije v zadnjih petdesetih letih, ko je kontrast med absolutno in utilitaristično teorijo in prakso najmočnejši. Avtor, ki se sicer opredeli za utilitaristično kaznovanje, piše o posamičnih prispevkih k eni ali drugi kaznovalni ideologiji. Opozarja na razvrednotenje absolutnih teorij in na pogoste zlorabe utilitarizma. Ne nazadnje je bil v spreminjanje človeka po idealni podobi družbenega okolja vpet cel znanstveni sistem, zlasti psihiatrija, ki je znal razvrednotiti, celo psihiatrično eliminirati dozdevno premotečega posameznika.

241 str.; cena: 1800 SIT

T. Mastnak, Evropa: med evolucijo in evtanazijo

Avtor analizira konstituiranje Evrope kot politične skupnosti, ki je ekskluzivistična. Evropsko združevanje ni agresivno le do "zunanjih sovražnikov", ampak je naravnano tudi proti državi in nacionalni suverenosti; tokratno evropsko povezovanje ni izjema. Sklep je pesimističen: slovensko vključevanje v Evropsko unijo prinaša konec slovenske državnosti. Namen knjige je, po ugotovitvi Petra Kovačiša Peršina, prispevati k utemeljevanju razmer za kritiko evropske zavesti.

160 str.; cena: 1800 SIT

Zavod za založniško dejavnost, Beethovnova 2, Ljubljana

tel. + 38661 1250 475, fax. + 38661 1250 360

E-mail: studia.humanitatis@guest.arnes.si

Rokopisi

Članki. Besedila pošiljajte na 3,5-palčni disketi v ASCII kodi ali v programu WWter v treh iztiskanih izvodih. Zaradi anonimnega recenziranja naj bodo imena avtorjev le na posebni naslovni strani pod naslovom prispevka, skupaj s strokovnim nazivom in krajem zaposlitve, s polnimi naslovi avtorjev, s telefonsko številko ter z izjavo, da predloženo besedilo še ni bilo objavljeno oz. ni v pripravi za tisk.

Dolžina besedil. Znanstveni in strokovni prispevki naj bodo v obsegu 15-20 strani (1800 znakov na stran ali 30 vrst s 60 znaki); pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije do 5 strani.

Naslovi. Naslovi morajo biti jasni in povedni. Glavni naslovi naj nimajo več kot sto znakov. Besedila z več kot deset tisoč znaki morajo vključevati mednaslove. Mednaslovi prvega reda so pisani v posebno vrsto; od besedila pred mednaslovom in po njem jih loči prazna vrsta. Mednaslovi drugega reda so pisani kot prvi stavek v odstavku in pisani krepko; od besedila jih loči pika.

Povzetki. Izvirni članki morajo biti opremljeni s slovenskim in angleškim povzetkom v obsegu 500 znakov (10 vrstic) in ključnimi pojmi v slovenskem in angleškem jeziku.

Tabele in slike morajo biti izdelane kot priloge (ne vključene v besedilo) z izčrpnimi naslovi, v rokopisu pa naj bo okvirno označeno mesto, kamor sodijo.

Recenziranje

Uredništvo uporablja za vse članke obojestransko anonimni recenzentski postopek. Članke recenzirata dva recenzenta. Uredništvo lahko brez zunanjega recenziranja zavrne objavo neustreznega članka.

Reference, opombe in citati

Reference v besedilu. Osnovna oblika reference v besedilu je (Novak 1994). Za navajanje strani uporabite (Novak 1994, 7-8). Če je več avtorjev citiranega besedila, navedite vse (Novak, Kolenc in Anderson 1993, 67). Za citiranje več referenc hkrati uporabite podpičje (Novak 1994; Kosec 1932; Kosec 1934a; Kosec 1934b).

Opombe. Opombe so v besedilu označene z zaporednimi številkami od začetka do konca besedila, nadpisanimi na ustreznem mestu v rokopisu, in po enakem vrstnem redu razvrščene pod besedilom. Opombe uporabljajte tudi za neobičajne vire.

Opomba o avtorju in zahvale vključujejo informacije o organizacijski povezanosti avtorja (avtorjev), ki so relevantne za obravnavano problematiko, o finančnih in drugih pomočeh pri pripravi članka.

Seznam referenc iz besedila sledi opombam in je urejen po abecednem redu priimkov avtorjev.

Reference knjig in prispevkov v zbornikih:

Novak, Janez. 1982. Naslov knjige: Morebitni podnaslov. Kraj: Založba.

Novak, Janez in Peter Kodre. 1967. Naslov knjige. Kraj: Založba

Novak, Janez. 1993. Naslov prispevka. V P. Koder (ur.), Naslov zbornika, 123-145. Kraj: Založba.

Reference člankov:

Novak, Janez. 1991. Naslov članka. Ime revije, 2, 265-287.

FRUCTAL

v sodelovanju z naravo

SVEŽINA POLNEGA OKUSA ...

MACA JOGAN

AKADEMSKA KARIERA IN SPOLNA (NE)ENAKOST

MARJAN SVETLIČIČ

GLOBALIZACIJA: MOŽNOSTI IN PRILOŽNOSTI

SLOVENSKEGA GOSPODARSTVA

ZLATKO JANČIČ

NEVIDNA POVEZAVA UGLEDA DRŽAVE IN PODJETIJ

MOJCA NOVAK

HAZARDIRANJE S STAROSTJO

IVAN BERNIK, NINA FABJANČIČ

SPOMINI NA SOCIALIZEM

MIRO CERAR

OBJEKTIVNA POLITIČNA ODGOVORNOST MINISTRA

GORAZD MEŠKO

NEKATERE RAZSEŽNOSTI NASILNE VIKTIMIZACIJE

KARMEN ERJAVEC, ZALA VOLČIČ

VZGOJA ZA MEDIJE NA SLOVENSKEM

ROMAN VODEB

IDEOLOŠKE PARADIGME V ŠPORTU

NORBERTO BOBBIO

ODPOR: DRŽAVLJANSKA VOJNA?

